TARİHİ ESERLER SERİSİ

ALİ KEMÂLÎ AKSÜT

SULTAN AZİZİN

Mısır ve Avrupa

SEYAHATİ

1944

AHMET SAİT OĞLU KİTABEVİ

İstanbul

AHMET SAİT MATBAASI

ŞAHANE BİR CEVELÂN

1

Neyyir-i âzam şehinşah-i cihan Abdül Aziz
Pertevendaz oldu berrü bahrı tâban eyledi
Makdem-i hayr-ı hümayuniyle Mısır iklimini
Nail etti lütfüne mahsud-ü büldan eyledi
Yazdı Kâzım [*] acz-ile târih-i cevherdarını
İzz-ü şevket âfıtabı Mısrı devran eyledi.

Saltanatının ilk zamanlarında İzmit tersanelerini teftiş eden, Gemliği dolaşan, birkaç gün Bursada istirahat eden Sultan Abdülâziz, seyahatin tadını almıştı. Memleketinin diğer taraflarını da görmek, hususiyle çok uzakta olmakla beraber her idare şubesinde mühim terakki adımları attığını işittiği büyük, çok büyük bir eyaletinin, Mısırın bu terakkiyatını yakından görüp anlamak ihtiyacını duyuyordu.

İnce zekâsını, vatanın, her vakit hayır ve menfaatına sarfetmiş olan Âli Paşa, hünkârın seyahata meylini sezmiş, hatta -fırsat düştükçe- onu teşvik bile etmişti. Bir gün Sultan Aziz İsmail Paşanın İstanbula geldiği tarihten beri duyduğu Mısırı ziyaret -arzusunuaçıktan açığa izhar etti [*]. Bu, beklenilmiyen bir nimetti: Mısırın, Kavalalı zamanında, yarı müstakil bir hal almasından beri padişahların satvet ve kudreti orada (lâfzı murad) kabilinden kalmıştı. Efkârı umumiye, Mısırın idaresine memur yeni hanedana alıştıkça, hükûm-

[*] Maarif Nezareti muavinlerinden.

[**] Sultan Aziz'in, İsmail Paşa tarafından vukubulan davet üzerine Mısr'a seyahat ettiği mutalâasını yürütenler de vardır.

darlık haysiyeti siliniyordu. Fellâhlar, hidivi yegâne hâkim sayıyorlar, padişahın ise adını bile bilmiyorlardı [*].

Bundan başka orada şimdi büyük bir arap imparatorluğu hulyası doğmağa başlamıştı. Bu, Osmanlı hâkimiyeti bakımından, çok vahim bir haldi. Buna, az çok çare bulmak, padişahın menafiini temin etmek lâzım geliyordu. Babıâli, padişahın Mısıra seyahatı politika bakımından pek ziyade faydalı olacağına, Mısır efkârı umumiyesi üzerinde kuvvetli bir tesir husule getireceğine ve siyasî tebeddülât ile uzun bir ihmalin unutturmuş olduğu sadakat hislerini yeniden alevlendireceğine, hususile -Fransanın İstanbul sefiri M. dö Mutiyenin ifadesine göre- Âlî Paşa indinde Mısır valisi fîlen ve hukukan herhangi bir vilâyet valisinden -irs yolu ile tayin olunmaktan başka- farkı olmıyan bir Osmanlı memuru olduğuna göre bunu herkese tanıtmak ve Mısırın «memalik-i mahsure-i mülûkânenin en mühim bir noktası» olduğunu göstermek gibi fevkalâde büyük bir fayda husule getireceğine hükmetti.

Hükümdar hanedanına karşı isyan etmiş olan bir memlekette saltanat nüfuzunun ihyasını hedef edinen ve mühim bir eyaleti anavatana daha sıkı rabıtalarla bağlamak gibi hayırlı bir netice verebilecek olan bu tasavvur, İmparatorluğunu yeni baştan kurmak arzusunda olan Sultan Azizin çok hoşuna gitmişti. Binaenaleyh vükelâ meclisinin teklifini hararetle karşıladı: Seyahat kararlaştı.

Sultan Azizin usul, nizam ve âdete aykırı olduğu kadar hiç beklenilmiyen bu kararı Avrupa kabinelerinin dikkat gözünü çekmekten hâli kalamazdı. Bu kararın sebebleri ne idi? Hazinenin -darlık içinde bulunması hasebile- bazı mas-

[*] Âli Paşa Mısır'ı daima mühim bir yer addetmişti: «Hıttai mühimmei Mısrıyye ki memalik-i hazret-i hilâfetpenahinin bir cüz'i âzamıdır.» — «Mısır hıttai cesimesi memaliki mahruse-i mülûkânenin en mühim bir noktası olduğundan oranın husnü hali...» 21 cemaziyelevvel ve 18 rebiülâhir 1286 tarihile Hidiv İsmail Paşaya yazdığı mektublardan.

raflarını Mısır hükûmetine mi tahmil etmek istiyorlardı? Fransa hükûmeti bu noktayı düşünüyor, fakat dö Mutiye, İstanbulda, pek ihtiyatlı bir sükût muhafaza ediyordu. Diğer taraftan, İngiltere sefiri Sir Hanri Bülver, tasarlanmış olan seyahatin vukua gelmemesi için elinden geleni yapıyor ve bu hususta türlü türlü sebepler ileri sürüyordu: İstanbulda ve Bulgaristanda bir ihtilâl vukua geleceğini, Eflâk ve Buğdan beyliklerinin buhranlı bir vaziyette bulunduklarını, Babıâlinin malî meselelerle ve yeni bir istikraz müzakereleri ile meşgul, Hazinenin de borca müstağrak olduğunu, mevsimin kötülüğü padişahın sıhhati üzerinde fena tesirler yapabileceğini söylüyor ve «İlkbaharın sergüzeştler mevsimi olduğunu» ilâve ediyordu. Fakat Sir Bülverin asıl endişesi, padişahın Süveyş kanalı işi ile: yâni açılmasına İngilterenin her suretle engeller çıkardığı bu mühim yol ile alâkadar olabileceği keyfiyeti idi. Sir Bülver bütün bunları hünkâra da söylemiş, lâkin Sultan Aziz Mısıra siyasî işlerle meşgul olmak, yahut Fransızlara imtiyazlar vermek üzere değil, belki bir çok hususlarda ilerilemiş olduğu söylenen bir eyaleti yakından görmek maksadile seyahat ettiğini ve bir kere karar verdikten sonra ondan dönmek, hükûmdarlık şanına yakışmadığını cevaben söyliyerek elçi cenaplarını susturmuştu.

Hünkâr, idaresi güç bir şahsiyetti. Maiyyetine kimi vermeliydi? Âli Paşa, bu hizmete çok sevdiği arkadaşlarından; Keçeci zade Fuad Paşadan münasibini bulamıyordu: O, evvelce de Mısıra gönderilmiş, Mehmed Ali Paşanın mirasını oğulları arasında taksime memur olmuştu [*]. Metin idi, sa-

[*] «La Turquie sous le règne d'Abdul-Aziz» adlı kitabın muharriri Fuad Paşanın bu memuriyetinden bahsederken: «Hidiv İsmail Paşa ile kardeşi Mustafa Fazıl Paşa arasında cari ihtilâftan istifade ve bu iki kardeş arasında mevcud ihtilâfı kemali meharetle teşdid eyledi, sonra her manasile Mısır hidivine teveccüh ederek en kuvvetli tarafın davasını iltizam eylemiştir» diyor ve maamafih, Hidiv ile Sultan Aziz arasında bir dostluk tesisine çok çalışmıştır sözlerini ilâve ediyor.

bırlı idi, tedbirli idi, mizacâşına idi, herkesin nabzına göre şerbet vermesini bilirdi. Usul ve merasimi de herkesten iyi bilen o idi. Padişahın müşavirlerini ve taraftarlarını saraydan uzaklaştırmağa ve yine padişahın meşhur gururunu İsmail Paşanın yavaş yavaş belirmeğe başlıyan azametile telif etmeğe ancak o muvaffak olabilirdi.

Lâkin Fuad Paşa «Meclis-i vâlâ» reisi idi. Oradan ayrılması muvafık olur muydu? Yapacağı hizmet çok mühim, çok nazik olduğu için riyasetten ayrılmasında hiç beis görülmedi; sefer tekarrür edince riyasetten Seraskerliğe naklolundu.

Padişahın maiyetinde uzun bir sefere çıkmanın ne büyük zorluklar doğuracağını çok iyi takdir eden Keçecizade başlangıçta bu tevcihi kabul etmek istememiş, itizar etmişti. Lâkin Sultan Aziz iradesinde musır kalınca -belki padişahı nüfuzu içine alabileceğini ve siyasetini dilediği şekilde yürütebileceğini de düşünerek- itaat etti, serasker formasını giydi, kılıcını kuşandı ve 3 nisan 1863 (14 Şevval 1279) cuma günü yâni cülûstan takriben 21 ay, 8 gün sonra başlıyan Mısır seyahatinde (maiyyet-i hümayun) un en kibar, en nüfuzlu bir uzvu olarak yer aldı [*].

İbtida yol kat'iyetle tayin edilmemişti: Bayramdan sonra «Akdenize seyahat-ı hümayun vukuu tasmim kılınmakta ve Berrüşşam sevahiline uğranılması dahi memul olunmakta olduğundan ihtiyaten keyfiyetin lâzım gelen memurine be-

[*] Necmiterakki mektebi ve gazetesi müdürü Hüseyin Hıfzı (Sultan Aziz Devri) adile neşrettiği risalede:

«Fuad Paşa, padişahı taht-ı nüfuz ve iğvalarında kaldığı adamlardan bir müddet uzak bulundurmak, kendisi serasker olduğu cihetle padişaha seyahat refiki olmak ve esnay-ı seyahatta padişah ile idare-i Devlete aid uzun uzadıya konuşmak ve herhalde peydayı kurbiyyete nail olabilmek için Sultan Azizi bu seyahate pek ziyade tergib ve teşvik etmiş ve nail-i maksat olmuştu.» diyor. Ahmed Saib, (Vaka-i Sultan Abdülaziz)' de bu sözleri teyid ediyor.

yan ve iş'ar kılınması» padişahın iradesi üzerine Dahiliye Nezaretine yazılmıştı. Fakat sonra -her nedense- bu tasavvurdan vazgeçilmiş, hiç bir tarafa uğranılmaksızın doğruca Mısıra gidilmiştir.

Bu mühim hâdise [*] Babıâliden Devleti aliyye sefirlerine 4 nisan 63 tarihli şu telgrafla bildirilmiştir:

«Zat-ı hazret-i padişahî dün doğruca Mısıra hareket buyurmuşlardır. Harbiye ve Bahriye Nazırları maiyyetlerinde bulunuyor.» [**].

[*] Padişahın Mısra seyahatı şayiası üzerine bazı ecnebi sefaretler manalar çıkarmak istemiş ise de Sultan Abdül-Aziz tab'an müteredddid ve mütelevvin olmadığından buna aldırmadı (Mir'at-ı Şuunat).

[**] Dahiliye Nezaretine yapılan tebligat ve doğrıdan doğruya gidiş ile münasebettar bir hikâye vardır ki mevsukiyetini tahkika imkân bulamamakla beraber, unutulup gitmesine razı olmadığım için buraya kaydediyorum:

Padişah, donanmanın Mersin, İskenderun... yolu ile gitmesini irade etmiş. Kendisi gemide yangın çıkmasından korkuyormuş. Onun için ışık da istemiyormuş. Kaptan paşa Mısırda halkın bir aya yakın bir zaman Padişahın gelmesini beklerken usanmalarından bihakkın ihtiraz etmiş ve engine vurarak Adalar denizini, Akdenizi geçip yürümüş. Hünkâr gece işin farkına varmış. Gündüz kendisini karalardan uzak görünce Kaptan Paşayı çağırtmış ve «Karadan uzaklaştın...» diye tokatlamış. Kaptan Paşa:

— Sizden dayak yiyebilirim. Fakat Padişah korkaktır, sahilden ayrılmadan geliyor, diye Devleti rezil edemem, demiş.

II

Nisan sabalı. Parlak bir cuma günü. Beşiktaş mutadın hilâfı bir kalabalığın hücumuna maruz. Fatihten, Aksaraydan, Mollagüraniden, Taşkasaptan, Zeyrekten, Küçükayasofyadan.. kalkıp, koltuklarında bohçalar, ellerinde çocukları ile, kimbilir ne zahmetler çekerek, gelen kadınlar yolları tutmuşlar, biri birini ezercesine yığılmışlardı. Beşiktaş camiinin etrafı -bütün inzibatî tedbirlere rağmen- çeşit çeşit seyircilerle dolmuştu. Devriyeler dolaşıyor, yaverler sağa sola seğirdiyorken uzak, yakın kışlalardan muhtelif askerî kıt'alar, başlarında muzikaları ile, peyderpey gelerek yerlerini alıyorlardı. Zarif bir filotilla Boğazın mavi suları üzerinde hafif hafif sallanıyordu.

Müezzinlerin davudî sesleri namaz vaktinin yaklaştığını ilân ediyordu. Tam ezan okunurken (mevkib-i hümayun), emsalsiz bir debdebe ile, Beşiktaş camiine girdi. Hiç bir selâmlık resmi bu kadar muhteşem ve heyecanlı olmamıştı. Sultan Aziz gerek camia gelirken, gerek namazdan sonra saraya dönerken mütemadiyen alkışlanmıştı.

Seyahat bir ay kadar sürecekti. Onun için işlerin mühimlerini tekrar gözden geçirmek, Devletin iç ve dış politikasını bir daha konuşmak icabediyordu. Sadrâzam, Şeyhülislâm, (Meclis-i Âlîi Has) sa memur vezirler selâmlık resminden sonra padişahın huzuruna çıktılar, «ubudiyetlerini» arzettiler, memuriyetlerine müteallik iradeleri telâkki ile teşyie hazırlandılar.

Fuad Paşaya Serdar-ı ekrem Ömer Paşanın vekâlet etmesi, (Umur-u Bahriyye Meclisi) reisi Mustafa Paşanın (Kapudanlık) kaymakamlığını ifa eylemesi tensib olundu:

Sultan Aziz gerek Ömer, gerek Mustafa Paşaya pek ziyade itimat etmekte idi.

Saatlar geçiyor ve heyecan artıyordu: Bütün gözler şimdi rıhtıma, denize, donanmaya dikilmişti. İkindiden evvel hareket edilecekti. Fakat saat kaçta? Bütün konuşulan, sabırsızlıkla anlaşılmasına çalışlan bu idi.

Apansız kalın bir ses, bir düdük sesi duyuldu. Saat üçtü (alaturka: 9). Donanma İstanbul limanından ayrılıyordu. Her iki kıyıdan ve hususile Selimiyeden atılan toplar Boğazı duman içinde bırakmış, İstanbul ahalisini bir kat daha coşturmuştu.

Çok ağır bir yürüyüşle Marmaraya açılan bu şahane kafile şu tertibde ilerliyordu:

1) İsmail Paşanın İstanbulda iken padişaha bizzat hediye etmiş olduğu [*] Feyzicihad - (İçindekiler: Sultan Aziz, Yusuf İzzeddin Efendi, Fuad Paşa, Kapudan Mehmed Paşa, Mabeyinci Yaver, Hasan, Halid, Emin Beyler; Başkâtip Mustafa Efendi; imamlar, musahipler, başhekim Marko Paşa; yaverler: Said Paşa, Hüseyin Paşa, Beşim Paşa, Muhtar Bey, Rauf Bey, ressam Masson, bir müfreze asker ve muhafızlar);

2) Mecidiye - (İçindekiler: Murad Efendi, Hamid Efendi, Reşat Efendi, doktor Kapoleoni..);

3) Taif - (İçindekiler: Ferik Selim, İsmail Paşalar, mirliva Salih, Sami, İsmet, Yusuf, Hüsnü Paşalar; miralaylar... Hariciye Nezareti Umumî Kâtibi Abro Efendi, Muzikai hümayun şefi Guatelli, başeczacı Diyamandis, saray kimyageri Jorj Dellasuda Bey, diş hekimi M. Ru.);

4) İzmir korveti;

5) Kars vapuru - (Atları ve arabaları hamil);

[*] İsmail Paşanın Âlî Paşaya da «kapu yoldaşı hediyesi» olarak on iki bin kese akça yâni altmış bin lira vermiş olduğu «Hürriyet» gazetesinin rivayetleri cümlesindendir.

6) Peyk-i Şeref (Postaya memur);

7) Gemlik vapuru.

Hava gayet lâtif ve mutedildi. Deniz bir mermer gibi parlıyordu. Boğaz, engin bir nehir gibi idi. Dolmabahçe önünden İstanbula dikilen gözler, herbiri devrinin hatıralarını semalara nakşeden dinî ve millî abideleri görüyordu. Sarayburnu dönülünce manzara değişti, başka bir güzellik peyda oldu. Üsküdarın hepsi birden tutuşmuş gibi parlıyan pencereleri ile Selimiyenin heybetli siması, Feneryolundan Adalara kadar uzanan dolambaçlı sahilin sanki bağrına basar gibi kendine çektiği Adalar, sağda bir dantelâ gibi işlenmiş Rumeli kıyıları... Muhteşem kafilenin her uzvu bu eşsiz tabloyu, Lord Bayırin'e «Yedikuleden Halicedek devam eden menazır kadar beni mütehassis eden bir tabiat manzarası görmedim» dedirten bu füsunlu manzarayı valih ve hayran seyrediyordu.

Hükûmet, basına verilecek resmî tebliği o gece hazırlamıştı. Bunda:

«**Zatı camiülmuhassenatı hazreti padişahinin efkârı âdilei şehriyaraneleri daima ihyayı mülkü millete masruf ve niyatı hayriyyei tacidaraneleri her an bilcümle tebaai saltanatı seniyyelerinin istikmali refah ve saadeti hallerine matuf olduğunun asarı aleniyyesi olmak üzere...**» padişahımız Mısıra hareket etmiştir, deniliyordu.

Hayırlı yolculuklar temennisile uğurlanmış olan hünkârın seyahatını şimdi İstanbul ahalisi, Babıâli ve hususile sevgili oğlunu hatırından bir an bile çıkaramıyan valide Sultan merakla takip ediyorlardı. Ne çare ki elde haber verecek vasıta yoktu. Donanma Çanakkaleye varmalı idi ki haber almak mümkün olabilsin. O zamana kadar merak nasıl teskin edilecekti?

Donanma sabaha doğru Gelibolu önüne geldiği halde güneşin tulûunu hiç kimse görmemişti, herkes uykuda idi.

Bir ayna gibi parlıyan sakin denizin sularını mahmur bir akışla yaran Feyzıcihad, Orhan oğlunun türk bayrağını ilk defa diktiği bu kasabacığı sağında bırakarak Çanakkaleye doğru ilerledi. Kale, tâ uzaklardan, Nara burnundan padişahı selâmlarken Taif ve İzmir mukabelede bulundular. İstanbul -fakat- yine bir haber alamadı. Niçin? Bunu kimse bilmiyordu... İstanbul varsın merak etsin. Hünkâr tabiatin kucak kucak serptiği güzelliklerle dolu ülkesini temaşa ede ede ve Fuad Paşanın, eski tarihle yeni tarihin kucaklaştığı, şiir ve efsanenin asırlarca beşik edindiği bütün bu yerler hakkındaki izahatını dinliye dinliye yola devam ediyordu. Tenedos ilerisinde «Fethiye» ye rast geldiler. Bu, bir gün evvel İstanbuldan hareket etmiş bir gemi idi, asker taşıyordu. Buharla hareket etmekle beraber şimdi bütün yelkenlerini açmıştı: Ne güzel bir tablo!

Bu tabloyu bir diğeri tamamlamıştı: Midilli! Uzun ve yüksek tepeleri ile, girintili çıkıntılı kıyıları ile mitoloji devrinin en şakrak tehassüsgâhı olan Midilli de, Gelibolu gibi, padişahın iltifatından mahrum kaldı. Edremid körfezinin bu dilber hâkimesini hünkâr niçin ihmal ediyordu? Yazık değil miydi?

O gece Sakız ile İpsara arasından geçilerek pazar sabahı, tulû ile beraber, Sakız önlerine varılmıştı. Sakız hükûmeti, sanki İstanbulun merak ve heyecanla çarpan kalbini dinlemiş gibi hemen telgrafı Babıâliye ulaştırdı:

«Zatı şevketsinıatı hazreti mülûkâne ile maiyyeti celilei şahanelerinde bulunan süfünü hümayunun alessabah Sakız pişigâhından mürur etmiş oldukları» nı bildirdi. Gazeteler yüreklere su serpen bu haberi ancak salı sabahı yayabilmişlerdi.

Sporad adaları o günün mevzuunu teşkil ediyordu. Süngerin en zengin yatağı bu denizdir. Yılda hayli miktarda sünger çıkarılan bu denizin iktısadî ehemmiyetini takdir etme-

mek mümkün değildi. Sünger ticareti daha elverişli olmak için sünger çıkarma usullerinin ıslahı lâzımdı. Sultan Aziz, kadınları bile yüzmek ve denizin ta dibine kadar dalmak sanatında çok maharetler gösteren Sporad adalarına karşı daha büyük bir alâka duya duya İstanköy'e varıldığını gördü. Fakat donanmanın büyük kısmı geride kalmıştı. Korvet'in makinesinde bir ârıza çıkmış, diğer gemiler de Feyzicihad'a yetişememişti. Bunları beklemek icabetti.

Maamafih bu bekleyiş hiç can sıkmamıştı: Anadolunun kısmen yeşil ve münbit, her tarafı yeldeğirmenleriyle süslenmiş, kısmen ağaçlık ve ekili tepeciklerle bezenmiş bu ılık sahillerinde her kalbe ferahlık veren bir şiir var. Bodrum da İstanköy'ün tam karşısındadır. Burada Halikarnas harabeleri görünür. Herodot'la hayalî bir hasbıhal ne güzel olacaktı! Fakat bir ileri emri bu şiir ve hayal aleminden istifadeye imkân ve zaman bırakmadı.

Donanma ilerliyor. Rodos göründü. Yanında süngerlerinin çokluğu ile meşhur Sönbeki var. Osmanlı tarihinde çok şanlı sahifeler işgal eden, ikliminin letafetile de ayrıca meşhur olan Rodos, ziyarete değer bir mevki idi. Geçildi ve güneş batarken bu güller ve kokular diyarı da gözden kayboluverdi. Artık engin bir denizden başka bir şey görünmüyordu, tâ Afrika kıyılarına kadar.

Yalnız ufkun hafif bir ay ışığı ile aydınlanmağa henüz başladığı sırada tayfalar denizde bir şehriâyin gördüklerini haber verdiler. Merak etmemek kabil mi? Kleopatra Antuanı istikbale mi çıkmıştı?.. Acaba Mısır hükûmeti, hünkârı karşılamak için tâ buralara kadar gemi mi yollamıştı? Biraz sonra anlaşıldı ki bu, Fethiye gibi, filotilladan evvel İstanbuldan hareket etmiş olan «Peyki Zafer» di.

Nisanın altıncı günü tamamile yolda geçti ve bu yolda yalnız sema, masmavi sema ve yalnız su, daima sakin ve güzel deniz vardı.

İSKENDERİYE

Salı sabahı, 7 nisan, tan ağarırken, tâ uzaklardan İskenderiye feneri göründü. Evet İskenderiye feneri, «eski dünya» nın «yedi acaib» inden biri: Küçükten büyüğe kadar herkesde tarif olunamaz bir heyecan var. Gemilerde ve hususile padişahın bindiği Feyzıcihadda herkes hareket ve faaliyette. Yaklaştıkça menazır değişiyor: Dağlar, tepeler yerine toprak renginde bir düzlük, palmiyeler, çiçekler yerine bir ova görünüyor.

Yat önde, diğer gemiler arkada, sabahleyin saat sekizde (alaturka bir buçuk) limana girerken atılan toplar padişahın Mısır ülkesine yaklaştığını bildiriyordu. Mısır valisi İsmail Paşa «Seyyahı bahr» firkateynile tâ uzaklara giderek müfahham metbuunu karşılamıştı. Vapura çıkınca hünkâr kendisini görmekten mahzuz olduğunu söyledi ve mahzuziyetinin nişanèsi olmak üzere murassa kabzalı bir kılıç hediye ederek tarsıatını bizzat tarif etmek suretile bir fevkalâdelik gösterdi.

Feyzıcihad ve diğer gemiler demirleyince kale ve tabyalardan yüz birer pare top atıldı. Dokuz buçukta Sultan Abdülâziz, İsmail Paşanın hususî surette hazırladığı ve padişaha mahsus bir nevi taht ile süslediği filikaya binerek, Re'süttin sarayı iskelesine doğru hareket etti.

Kendilerile birlikte filikaya binmesini İsmail Paşaya irade ettiği sırada hünkâr, valinin çok aşağıda kalacağını ve bunun muvafık düşmiyeceği mülâhazasını ileri sürdü. Biraz düşündükten sonra Fuad Paşaya dedi ki:

— Benim için hazırlamış olduğu kayığa benimle birlikte binmek meserretini validen esirgemiyeceğim. Fakat şehzade Murad ve Reşadı da kayığa alarak sizinle valinin karşısına oturtacağım. Bu suretle ikiniz de hiç değilse hanedan azası ile bir seviyyede bulunmuş olacaksınız.

Öyle yapıldı: İsmail Paşa hünkârın sağ, serasker ve kapudan paşalar sol tarafında, şehzadeler -Murad, Abdülhamid, Mehmed Reşat, Yusuf İzzeddin efendiler- de hünkârın tensib eylediği yerlere oturdular.

Padişahın filikası geçerken bütün Osmanlı sefinelerinden ve limanda yatan dost Devlet gemilerinden yüz birer pare top atıldı. Ortalığı duman kaplamıştı. Muzikalar çalınıyordu, tayfalar serenlere çıkmışlar, alkışlıyorlardı. İskeleden tâ saraya kadar sağda, solda piyade ve zırhlı askerler, bütün Mısır memurları -üniformaları ile- padişahı karşıladılar. Sultan Aziz kendisine tahsis olunan daireyi şereflendirdi. Etrafındakilere, bilhassa ubudiyetini arzeden Halim Paşaya mahzuziyetlerini ifade eyledi.

Fuad Paşa ilk iş olarak, sadarete bir telgraf çekti, (Zatı şahanenin ve şehzadelerin kemali afiyet üzere İskenderiyeye muvasalat ettiklerini) bildirdi ve «İsmetlü valide hanımın» endişesini gidermek lâzım geldiği için (bu haberi meserret eseri sarayı hümayuna tebliğ buyurunuz) kaydını dahi ilâve eyledi...

Resüttin, Mehmed Ali Paşanın diğer eserleri gibi, muazzam bir saraydır. Selâmlığı ayrıdır. Hünkâr burada oturdu. Şehzadeler, mabeyinciler, haremağaları, kâtipler de hep burada. Serasker ile kapudan paşa harem dairesindeler.

Öğle yemeği pek mükellef oldu. Alafranga tertip edilmiş iki sofrada kuzular, tavuklar, güvercinler, kızartmalar ve taze sebzeler vardı. Padişah bir taraftan yemek yiyor, bin yandan da Fuad Paşanın bol, çeşitli ve güzel sözlerini dinliyordu.

Resüttin sarayının selâmlık dairesi bir cihannüma gibidir: Limanı, tersaneyi, gümrük dairesini, antrepoları, Mahmudiye kanalının mansabını, rıhtımları, tabyaları, fabrikaları, İskenderiyede sây ve faaliyet merkezi olan her şeyi görür. Mehmed Ali Paşa tersane ve teferrüatını, Navarinde tahrip olunan o güzel donanmayı yaparken, yirmi beş bin amele ile

yedi buçuk milyon franga mal olan ve bununla beraber tam bir senede biten Mahmudiye kanalını kazdırırken emirlerinin ne suretle tatbik ve icra olunduğunu herhalde oradan seyretmiş olsa gerek.

Sultan Aziz de öğleden sonraki zamanının bir kısmını işte bu cihannümaya benziyen köşkün pencerelerinden bu güzel panoramayı seyretmekle ve Mehmed Ali Paşanın bu büyük eserleri nasıl meydana getirmiş olduğunu tetkik eylemekle geçirmiştir. En çok merak ettiği şey, kanal ile demir yoludur.

Akşam olunca, şehir -Resüttin sarayından konsoloshaneler meydanına kadar- baştan başa tenvir edilmişti. Bu meydanın ortasında, bu vesile ile, hükûmetçe yapılmış olan ahşap köşk rengârenk ışıklarla parıl parıl yanıyordu. Bunun karşısındaki yüksek mevkii de muzika işgal ediyordu.

Zabıta pek sıkı tedbirler almıştı. Bir kaç gün evvel, araplarla meskûn mahallerde, kadınlarla çocukları umumî şenliklere iştirakten men'eden bir beyanname okunmuştu. Diğer bir beyanname de fena giyinmiş yerli ahalinin evden dışarı çıkmamalarını emrediyordu.

Gurubdan iki saat sonra dört at koşulu açık bir paytona yalnız başına binerek, saraydan çıktı. Şehzadeler de arabalarla takip ettiler. Paytonun önünde, arkasında kıyafetleri gayet muntazam karabinalı gardiyan ve beyaz maşlah giymiş atlı sipahi ve zuhaf askerleri var idi. Hava bulutlu, gök karanlıktı. Yağmur yağmağa başlamıştı. Yollar, caddeler metbularını görmek dileğile tâ uzaklardan gelmiş olan halk ile dolmuştu. Işıklar ile gündüze çevrilmiş olan çarşı kalabalıktan geçilemiyecek bir hal almıştı. Payton, alay yavaş yavaş yürüyor, Sultan Aziz bu tabloyu sevinçle temaşa ediyordu: Tüccar takımı bayramlık elbiselerini giymişler, küçük dükkânlarının içinde ayağa kalkarak derin bir saygı ile eğiliyorlar, padişahın ayağına kokular serpiyorlardı. Menşiye mey-

danında fanuslar ve kandiller renk renk idi. Meydanın ortasında yapılmış olan tak mübalâğasız yirmi bin kadar renkli kandillerle süslenmiş, o karanlık gece gündüze çevrilmişti. Yer yer müzikalar çalınıyordu. Konsoloshanelerin bulunduğu semte gelindiği vakit yukarıdan, aşağıdan, her taraftan alkışlar çağlıyordu. Sultan Aziz her tarafı selâmlıyor, balkonlardan yağan ve bazan paytonun içerisine bile düşen çiçeklere bakarak zevk duyuyordu .

Bu gezintiden çok memnun olarak Resüttin sarayına avdet etti. Avdetini müteakip saray karadan ve denizden türlü türlü ışıklar içinde kaldı.

Sultan Aziz saraya dönerken, maiyeti zabitlerinden biri ile, kendini hiç belli ettirmiyerek, saraydan çıkmış olan İsmail Paşa, hünkârın paytonunu görünce, acele ile atlarını durdurarak, ayağa kalktı ve tâzim ile hünkârı selâmladı. Fakat Abdülâziz Han belki valiyi tanıyamamış olduğu yahut tanımak istemediği için, belki de Şark saraylarınca âdet olduğu için, selâm vermiyerek geçti, gitti...

Ertesi çarşamba günü (8 nisan) adeta serindi. İstanbulda Mısırın rüzgârlarından ve sıcaklarından bahsolunmuştu. Hünkâr bu sözlerden endişe etmemişti denilemez. Fakat işte görüyordu ki korkuya yer yok ve anlıyordu ki söylenen lâfların hepsi hakikate uygun değil: Hava gayet güzeldi...

Zevalden bir saat evvel, (rikâp resmi âlisi) yapıldı: Mısır memurlarından Baş Muavin Ragıb Paşa, Ahkâmı Mısriyye Reisi Şerif Paşa, Cihadiye Nazırı İsmail Paşa, Maliye Nazırı Ahmed Reşid Paşa, İskenderiye Muhafızı Hurşid Paşa, Hariciye Nazırı Zülfikar Paşa ve Bahriye (kumandanı) Hafız Paşa huzura girdiler, müsul şerefine nail oldular.

Müteakıben İskenderiyede oturan konsoloslar kabul buyurulmuştur. Konsoloslar evvelâ -bir kaç günden beri İskenderiyede bulunan- Mısır Kapu Kâhyası Kâmil Bey tarafından (merasimin icabı olarak mı, yoksa hünkârın arzusu ü-

Sultan Aziz

zerine mi? bilinemiyor- bekleme salonuna alındılar. Maamafih çok bekletilmeksizin sarayın yuvarlak salonuna idhal edildiler ve yarım daire şeklinde sıralandılar. İsmail ve Fuad Paşalar da hazır bulunuyorlardı. Derken tâ arkadaki kapı açılarak hünkâr içeri girdi. Orta boylu, nahif simalı, gaga burunlu, itina ile taranmış siyah sakallı, iri ve daima müteharrik siyah gözlü idi. Her tarafa şimşekler saçan bu gözler kimseye bakmıyordu. Sade, siyah bir elbise giymişti. Kılıcı ve göğsünü süsliyen bir nişanı vardı. Sağ elinin serçe parmağında büyük bir yakut parlıyordu [*]. Konsolosların yanına kadar ilerleyince İsmail Paşa onları birer birer takdim etti. Rusya general konsolosu Lagoski fransızca kısa bir tebrik nutku irad ve serasker paşa tercüme etti: «Zatı şahane, haklarında ibraz olunan tazimattan dolayı teşekkürlerini beyan etti; konsolosları tanımaktan memnun olmuşlardır; seyahattan maksadları ziraat ve ticareti genişletmek suretile her sınıf tebaasının saadeti halini teminden ibarettir; Osmanlı Devleti ile Avrupayı biribirine bağlıyan rabıtaların da takviyesini arzu ediyorlar» dedi ve (Mısır valisinin salâhiyetlerini tahdid etmek istediğimiz zehabı var. Bilâkis burada her yaptığımız iş valinin salâhiyet ve haysiyetini yükseltmek maksadına matuftur) sözlerini de ilâve etti.

Büyük saygı ile dinledikleri bu sözlerden minnet ve şük-

---

[*] Bu yakut yüzüğün bir menkıbesi var: Abdül-Aziz han herhangi bir sebeble hiddetlendiği zaman çehresini asar, gözlerini bu yüzüğe diker, düşünür dururmuş, ve bu durumu cidden korkunç olurmuş. Bir kere, Papanın elçisini kabul edeceği sırada böyle gazablanarak yakut yüzüğüne bakarken huzuruna idhal edilen elçi nutkunu okumağa başlamış:

«Sir...»

Sultan Aziz tavrını hiç değiştirmemiş ve sefire hiç bakmamış.

«Sir...»

Padişahta yine bir hareket yok.

«Sir...» Bu üçüncü hitab üzerine, yüzükten ayrılan iki iri ve siyah göz nonsun intizar ve heyecan ile tekallüs eden simasına dikilince, zavallının nutku elinden düşmüş...

ran hisleri içinde kalan konsoloslara (rikâb resminden sonra), padişahın iradesile, şuruplar ikram olundu.

Zeval vakti girince yine toplar atıldı. Biraz daha sonra Sultan Aziz şehri, hususile demiryol garının, fabrikaların ve güzel bahçelerin bulunduğu garb cihetlerini gezmeğe çıktı. İradeleri üzerine maiyetlerinde pek az kimse bulunuyordu. Açık bir paytona binmişti. Bir süvari müfrezesi muhafızlık vazifesini yapıyordu. Resüttin mahallelerile Menşiye meydanını geçti ve Beni Danyal gibi meşhur ziyaretgâhları ziyaret etti. Muharrem beyin sarayını, müşir Halim Paşanın bahçesini şereflendirdi. Bu köşk pek sade, lâkin pek güzel bir sanat eseridir. Halim Paşa metbuunu memnun etmek için, izzet ve ikramda, fevkalâdelikler yaratmağa çalışmıştı. Sultan Aziz de ona fevkalâde iltifat etmiş, vali İsmail Paşaya murassa bir kılıç ihda eylemiş ve bahçevanlara bol bol ihsanda bulunmuştur.

Akşam çok hoştu, dünkünden çok daha hoştu. Hünkâr dünden beri seyahatının gayelerinden bahsediyor, beyanatı politika âlemini sevindiriyordu. Sade bir elbise giymekle beraber heybetli idi. O halile etrafa sevgi ve saygı telkin ediyordu. Akşam yemeği bahçede yendi ve geceleyin Resüttine dönüldü. Halk daha kalabalıklaşmış, yollar ve meydan daha çok tezyin edilmişti.

KAHİRE YOLUNDA

Padişah Mısıra ayak bastığı andan itibaren, beş vakitte toplar atılıyordu. Sabah namazını ilân eden toplar herkesi uyandırmştı. Artık İskenderiyeye veda edileceğini bilen hademeler hünkârın ve maiyeti şahanelerinde bulunanların eşyasını istasyona götürecek arabalara yükletmeğe çalışıyorlardı.

Hünkâr ancak saat onda İncir burnu sarayından çıka-

bildi. Bu çıkışı yine gürliyen toplar haber verdi. Halk yine yollara dökülmüştü. Sultan Aziz açık bir paytona binerek şehri geçti. Halkı selâmlıya selâmlıya istasyona kadar giderek, orada teşrifini bekliyen İşletme müdürleri tarafından hararetli alkışlarla karşılandı. Öyle zannolunuyor ki hünkâr bir tireni ilk defa olarak yakından görüyordu. Çünkü garda vagonların biribirine nasıl bağlandığını, lokomotifin on beş ağır arabayı nasıl çektiğini, tekerleklerin raylar üzerinde ne suretle durduğunu, yükleme ve boşaltma hizmetlerinin ne türlü yapıldığını uzun uzun incelemiş ve her biri hakkında izahat alarak memnun olmuştur. Gar binasına ve iç vaziyetine süratlı bir göz attıktan sonra kendilerine tahsis olunan salonlu vagona girmiştir.

İsmail, Halim ve Fuad Paşalar bu vagonun diğer bir kompartımanına, şehzadeler ise başka bir vagona girdiler. Maiyette bulunan diğer zevat da başka başka vagonlarda yerleştiler.

Hünkârı hâmil olan tren saat on birde hareket etti. Büyük bir kalabalık tâzim seslerile uğurlarken katar Mahmudiye kanalının sağ sahilini takibe başladı. Bu yol haylice böyle devam eder: Boydan boya villâlar, fabrikalar, değirmenlerle İskenderiyenin zengin tüccarları tarafından vücude getirilmiş yemyeşil bahçeler bu sahili süslüyor. Kurutulmuş olan bataklığın bir kısmı geçildikten sonra demiryol sanki sular içinde kalıyor ve sanki bir su sathında yüzüyor.

Bir, iki durak geçildikten sonra etraf daha ziyade şenleniyordu. Nilin sol yakasındaki (Keferuzziyad) mevkiinde bir sıra güzel çadırlar dizilmiş, küçük bir istirahat yeri hazırlanmıştı. Orada otururlarken geniş ve pür azamet Nil üzerinde beyaz yelkenlerini açan dahabiyyeleri, Nilin suladığı yemyeşil tarlaları, on iki büyük kemerile bu dehşetli su akıntısını istihfaf eder gibi duran uzun, zarif ve sağlam

demir köprüyü (10 milyon franga mal olmuş) temaşa ettiler. Nasıl yapıldığını, ne derece metin olduğunu, gemilerin seyrine engel olup olmadığını araştırdılar. Bu köprü yapılmadan önce tiren Nili (sal-bac) lar üzerinden geçiyordu. Müşir Halim Paşa bir yandan bunu izah ediyor, bir yandan da burada geçmiş bir vak'ayı; prens Ahmedin nasıl boğulduğunu ve kendisinin nasıl bir mucize kabilinden kurtulmuş olduğunu anlatıyor, Sultan Azizin alâkasını arttırıyordu.

Köprüden geçildikten sonra Nilin iki yatağının Akdenizle teşkil ettiği geniş delta sahasına girilir. Burada ekilmemiş bir karış yer yoktur ve her yer kanallarla sulanmaktadır. Fellâhlar, kadın erkek, çoluk çocuk biribirlerile müsabaka edercesine çalışıyorlardı. Sürü sürü hayvanlar var idi: Kimi otluyor, kimi çift sürüyordu. Ne dağ vardı, ne çit, ne köklerile gıda maddelerini emecek ağaçlar...

Üç çeyrek saat sonra Tantaya varıldı. Güzel ve büyük bir şehir. Deltanın iç taraflarından getirilen mahsuller burada teşhir olunuyordu. Sultan Aziz Şeyh Seyyid Bedevinin türbesini ziyaret etti.

Son istasyon Kaliyup'tan sonra baraj tepeleri, Cize ehramları ve Kahireye hâkim olan Mukattam dağı görülür.

Kaliyup'u çok arkada bıraktıkları vakıt şairane bir tablo ile karşı karşıya geldiler: Libya çölünün tepecikleri arkasında saklanan güneş şualarını ufkun üstüne bir yelpaze gibi açmış, âdeta güzergâha nurlu bir serinlik vermek istemişti. Yavaş yavaş Kahireye yaklaşılıyordu. Ağaçlıklar, bunların yaprakları arasından minareler, kubbeler... daha sonra saraylar, kâşaneler, evler görünmeğe başladı. Güneşin son parıltıları henüz ufukta iken «Mahrusai Mısr»a vararak, «Kasrunnil» civarına indiler.

Şimendiferden çıkılınca görülen bu kasır hakikaten zarif bir mimarî eseridir ve mübalâğasız hayret verecek ka-

dar güzeldir de. Mısırın Bosforu sayılan Nil üzerindedir; ırmak, mübarek adını buna da vermiş.

Bunun önünde biraz durduktan sonra alay yürümeğe başladı. Akşamın alaca karanlığında namütenahi fener ve kandillerle bezenmiş olan Kahirenin her kapı ve her penceresinden yükselen alkış sadaları arasında caddelerden, meydanlardan, bahçelerden geçilerek saraya doğru ilerlediler. Burada görülen şeyler binbir gece hikâyelerini hatırlatıyordu. Kaleye tatlı bir meyil ile çıkıldı. Halk çılgınca seslerle; müzikalar türlü havalarla; askerler silâhları ve (çok yaşa) avazelerile padişahın ve arkasından gelen şehzadelerin arabalarını alkışlıyorlardı.

(Sarayı âlî) ye mütehassis ve memnun girdiler. Sultan Aziz sarayın orta kısmında, birinci katı işgal etti. Bunun sağ tarafında Yusuf İzzeddin efendi ve büyük ağa, serasker ve kapudan paşalar, hekimbaşı Marko paşa; sol tarafta diğer efendiler, yaverler var...

Mehmed Ali paşanın hususî zevkine göre inşa edilmiş olan bu büyük sarayın muhtelif kısımları birbirine geniş koridorlarla bağlıdır. Merdivenleri cesim ve süslüdür. Döşemeleri kâmilen kokulu ağaçtan, sahanlıklar ince ve parlak mermerden; tavanlar yüksek; çeşit çeşit çiçeklerle müzeyyen ve müzehhep; sofalar Şark halıları ve Garbin nefîs san'at eserlerile dolu.

Hünkârın müsaadesi sabırsızlıkla bekleniyordu. Mısırın tazimatı kendilerine asıl burada arzedilecekti. İrade çıkınca İsmail paşa, büyük bir istical ile, huzura çıktı. Sultan Aziz, memnuniyetinin nişanesi olmak üzere, göğsündeki mecidî nişanını çıkararak paşanınkine taktı. Bütün Mısırı, metbuuna karşı harekete getirmeğe muvaffak olmuş olan sevgili paşasına karşı en büyük taltif eserini gösterdi...

Bütün sofralar, hele padişahınki pek mutantan idi. Yemek esnasında demiryoldan çokça bahsedilerek, emsalinin

vatanın her yerinde çoğalması duaları yapıldı. Sudandan, Yukarı Mısırdan, Hindistandan gelmiş olan pek çok eşya münasebetile ticaret işleri de çok konuşuldu. Delta civarında görülen ekinlerden, sulama tertibatından aldığı intibaları Sultan Aziz haz ve neş'e içinde anlatıyordu. O gece bir çok oyunlar da seyredilmişti [*].

Yalnız, Sultan Mecide fransızca hocalığı etmiş olan M. Gardey ile birlikte maiyette bulunmuş olan Hafız Ömer efendi nekbete uğradı:

Bu hoş, bu zarif adamcağız - ki Fuad Paşanın himayesile saraya intisab etmişti - naklettiği bir fıkra ile padişahın gözüne girmişti. Gitgide mevkii sağlamlaşacaktı. Fakat Sultan Azizin, şehzadeliğinden beri, mensubu olan ve, cülûsundan sonra, miralaylıkla maiyetinde bulunan Dilâver paşa zade Muhtar bey Hafız efendinin Hünkâra hulûl etmesini çekemedi, kendi mevkiine zarar verecek sandı ve padişaha sokularak gammazlıkta bulundu:

---

[*] «Ricali Mühimmei Siyasiye» adlı güzel kitabında Ali Fuad Bey merhum şu fıkrayı kaydediyor:

«Padişahın Mısıra vüsulünde rükûbuna mahsus olarak gayet mükellef bir at çekilip vali İsmail Paşa ve Fuad Paşalar için de başkaca atlar ihzar edilmiş olduğu halde, Fuad Paşa kendisi için hazırlanan ata binmekten içtinap ile Padişahın atının rikâbına yapışarak yaya gitmeğe azmetmiş ve bunu görünce, İsmail Paşanın canı sıkılmakla beraber o da müşarünileyhin hareketine imtisal mecburiyetinde kalmıştır.»

Mısıra vüsulü tabiri mübhemdir. Ali Fuad Bey acaba nereyi kasdetmiş? İskenderiyede padişahın binmesine at tahsis olunmadığı gibi, Kasrünnilden kaleye de arabalarla çıkılmıştır. Şu halde atlar hangi mevkide ihzar edilmiş? Fuad Paşaya isnad olunan diğer bir çok fıkralar gibi bu da hayal mahsulü olmasın?..

Süleyman Kâni Beyin Akşam gazetesindeki tefrikasından da şu fıkrayı alıyoruz:

Fuad Paşa diğer bir defa İsmail Paşaya Padişah nezdinde mevkiini, haddini bildirmek kasdiyle başka bir tertib yaptı:

Camia gidilirken hem kendisinin, hem İsmail Paşanın ellerine birer bohurdan verildi; Padişah yanında ikisi de böyle ellerinde bohurdan yürüdüler; ses çıkarmıyan İsmail Paşa buna da için için kızmıştı.

— Âli ve Fuad paşaların maksadı, dedi, kendi adamlarının birini maiyeti şahanenizde bulundurarak casusluk ettirmektir. Hafız efendi işte...

Padişah bu siayetin sebebini bittabi anlıyamadı. Fuad paşa her nekadar önüne geçmek istedi ise de muvaffak olamadı ve zavallı Hafız Ömer ef., bütün seyahat müddetince, padişahın iltifatından uzak kaldı: Bir suçlu gibi!

KAHİRE

Kahire, güzellikler meşheridir. Her şeyden önce göze çarpan camileridir. Salâhaddini Eyyubinin kaledeki sarayının enkazı üzerinde, Mehmed Ali Paşa tarafından, namına izafetle yapılan cami bir şaheserdir. Diğer bütün minareler arab stilinde olduğu halde, bu sanat nefisesinin minareleri İstanbulunkilerine benziyor. Mermerden ve kaymak taşından sütunları ile, şadırvanile ve Fransa kıralının Mehmed Aliye hediye etmiş olduğu büyük saatla bu güzel mabed ruhanî bir zevk vermektedir. Mehmed Ali bu camiin haziresinde yatıyor; muhteşem bir türbesi var. Tosun Paşanın, İbrahim Paşanın, Mehmed Ali ailesinin diğer bazı mensuplarının türbeleri de, kalenin ve şehrin ortasında, Şafiî imamı camiinin yanında, bir ağaçlık içinde bulunuyor.

Mehmed Ali Paşa camiinden sonra dikkate değer abide Ahmed bin Tolun ve daha sonra Amribnilâs camileridir. Birincisi Kahiredeki camilerin en büyüğü, ikincisi en eskisidir. Yazık ki her ikisi de yıkılmak üzere idi. Fazla olarak Tolun camii dilencilerin toplandıkları bir yer olmuş idi.

Elezher, hicretin 359 cü senesinde Fatimiye devleti serdarlarından biri tarafından şehirle birlikte inşa edilmiş olan bu muazzam bina, medreseye kalbolunmuştur: Binlerce talebesi var. Bunun biraz ötesinde «Camii Hasan» ı görürsünüz. Kahirenin en güzel camii budur. Bu tabloyu ikmal için

«Elhâkim» ve «Kılavun» camilerini de zikredelim. Evvelkinin banisi, Fatimiye halifelerinin altıncısı olan Elhâkim Biemrillâhdır, ki Mısır ahalisine pek çok zülümler etmiş ve nihayet kendini Allah diye ilân etmiştir. Kılâvun camiini yapan Mısır memlüklerinden bir Türk sultanıdır, ki ayni zamanda -rivayete göre- bir tıp âlimi idi. Hastalar bunun camiini istişfa maksadile ziyaret ederler: Verem, sarılık, kısırlık... burada şifa bulurmuş...

Ehramlar da Kahireye ziynet veren âbidelerdendir. Menfis harabelerini -ki tâ uzakta bir hayal gibi irtisam eder- unutmayınız. - Cenupta kalan eski Kahire ile Şimal cihetindeki Bulak arasında kalan Nilin sağ sahili, şehir mahallelerinden bir çok bahçeler ve koruluklarla ayrılmıştır. Bunlar İbrahim Paşanın eserleridir. Yerlerinde vaktile bataklıklardan başka bir şey görülmezdi. - -Şubra sarayı Bulak'ın biraz ilerisinde ve Nil kenarındadır.- Abidin sarayı ile Abbasiye sarayına gelince, bunları Kahirenin en muhteşem âbidelerinden saymak icabeder. Hidiv Abidin sarayında oturuyor. Bu saray geniş bir meydanda kâindir; burası eskiden gölmüş... Abbasiye sarayı Şark cihetindedir. Bu cihette ve şehrin dışında; çölün bir ucunda halifelere ve memlûklerin sultanlarına ait olduğu söylenen bir takım mezarlar da vardır...

★

Bugün (10 Nisan - 22 Şevval 1279) cuma idi. Padişahın namazı hangi camide kılacağı herkesin zihnini yoruyordu. Osmanlı sultanının darat ve debdebesini görmek bütün Mısır ahalisinin şiddetle arzu ettiği bir şeydi. Nihayet (selâmlık resmi âlisi) nin Mehmed Ali Paşa camiinde yapılacağı anlaşıldı: Sarayın avlusunda askerî kıt'alar yerlerini almiş bulunuyorlar; Sultan Azizin bineceği mükellef at bekliyor; alayın önünde gidecek diğer atlar da süsler içinde hazır duruyorlar. Asker iki saf olmuş. Nazırlar, ferikler, paşalar hepsi at-

lara binmişler, dış kapu tarafında hünkârı gözlüyorlar. Sultan Aziz büyük üniforması ve göğsünde bütün nişanlarile -pür heybet- çıkıyor. Herkes tazim ile başını eğiyor ve alay yürüyor. Alayı bir zuhaf piyade bölüğü takip ediyor. Bunun arkasında da, hepsi de atlı olarak, paşalar ,mabeyinciler, kâtipler geliyor. Saray ile cami arasındaki kısa mesafe hıncahınç. Cami de pek kalabalık.

Her cuma olduğu gibi, bu gün de vâz olundu. Fakat hocaefendi mevzuunu seçmekte bu gün çok dirayet göstermişti: İslâm dininin terakkiye aslâ mâni olmadığını, bilâkis ilmi ve terakkiyatı teşvik ve tergip ettiğini hem veciz hem beliğ bir lisanla anlattı. Ezelî bir hakikatı vuzuh ile ilân eden vâiz hünkârın çok hoşuna gitmişti.

Namazdan sonra, Sultan Aziz, Mehmed Ali Paşanın türbesini ziyaret etmiş, tarihin bütün safhalarını dimağından silerek, onu büyük adam diye vasıflandırmış, hatırası hiç ölmiyecek demiştir. İsmail ve Halim Paşaları da: «İnşallah çok yaşar, atalarınız gibi Devletime hizmet edersiniz» sözlerile taltif eylemiştir.

Saraya avdette (rikâb resmi âlisi) yapıldı. Mısır mollası, Müfti efendi, merasime dahil bazı ulema, sonra Mısır muhafızı Giridli Mustafa Paşa, miralaylar ve saniye rütbesine kadar askerî ve mülkî memurlar, onlardan sonra muhtelif millet reisleri sırasile ve (Osmanlı Devleti teşrifatı üsulü) üzere huzura girdiler, müsul şerefine nail oldular. Bir arada oturan muhtelif cemaatler reislerine teveccüh ederek hepsine birden: «Milletlerin saadetine çalışmak mukaddes bir vazifedir. Bu vazifeyi ifa için herkes elinden geldiği kadar çalışmalıdır» demiş ve Fuad Paşa bu sözleri rumcaya terceme etmiştir.

Ondan sonra hünkâr, bütün gün istirahat etmek üzere, dairesine çekilmiştir.

Meşhur Döleseps bu zamanda Kahirede bulunuyordu.

Nil ile Süveyş arasında açılan kanal bitmek üzere idi. Geniş bir arazi kıt'asını sulayacak olan bu kanal, halife Ömer zamanında olduğu gibi, Nil ile Kızıldenizi biribirine bağlıyacaktı. Döleseps onun bu günlerde bitirilerek açılmasını ve «Aziziye» adile anılmasını istiyordu. Süveyş kanalı da çok ilerlemişti. Kendisile görüşen M. Gardey'e kanalı ziyaret etmesini tavsiye etmiş. Aralarında geçen muhavereyi beriki şöyle hikâye ediyor:

«Kanalı ziyaret etmek isterim, fakat korkuyorum. -Neden korkuyorsunuz, bedevîlerden mi? - Politikadan. - O ne demek oluyor? Vakıa seyahata çıkacağı sırada, Sultan Aziz, sarayında kalmış olan bir müneccimin - giyaben vereceği haberlere inanmamakla beraber - reyini sormuş. Müneccim, şayet memnu meyvaya dokunmazsa mesud bir seyahat yapacağını söylemiş, ve bunun ne demek olduğu sorulunca, müneccim, siyasî meseleleri sayıp dökerek, bunlara dokunulmaması lâzım geldiğini beyan etmiş; Şark meselesile muztarip olmamak için ziraat, ticaret ve sanayi işlerile iştigalin kâfi olacağını ilâve etmiş... Fakat bu sizi aslâ alâkadar etmez. - Beni çok alâkadar eder, zira padişahın maiyyetinde bulunuyorum. Siz sırf ticarî ve sınaî olan teşebbüsünüzü siyasî bir mahiyet almaktan kurtarınız, o zaman biz -Türkler ve İngilizler başta olmak üzere- ziyaretine gideriz. İngiltere Hind ve Çindeki haznelerini, Ümid burnu tehlikelerine maruz bırakacak yerde, bu yoldan getirmek suretile elbette çok memnun olacaktır.»

Heyhat! Süveyş siyasî mahiyetten hiç bir vakıt kurtulmamış ve Osmanlı Devleti için daima bir ihtilâf ve rekabet yolu olmuştur.

Şevvalin yirmi ikinci (11 Nisan) cumartesi günü, (Mahmeli şerif) Kahireden hareket edecekti. Sultan Aziz mahmelin (Emirülhac) Yusuf Paşaya teslimini irade etti ve kalenin cenup cihetine geçerek, Mehmed Ali Paşa tarafından inşa e-

dilmiş olan köşkü şereflendirdi, mahmeli oradan temaşa eyledi: Çok kalabalık bir kütle yaya olarak yürüyordu. İhtiyarların elinde ekseriyetle birer asa vardı. Beyaz ve yeşil sarıklar, beyaz ipek şalvarlar, çeşit çeşit binişler rengârenk dalgalar halinde ilerliyor, develere binmiş olanlar da görülüyordu. Emirülhac at üstünde, Mısırdan gönderilen mahmeli taşıyan devenin önünde idi. Mahmel, şehrin cenup cihetinden hareketle Kahireyi baştan başa kat'ederken herkes huşu ile uğurluyordu. Babunnasır ve Babülfütuhdan geçerek çöl hududuna çıktı. Biraz sonra Kızıldenize doğru yol alacak.

Hünkâr yüreklere dinî bir heyecan veren bu ağır yürüyüşlü alayı seyrediyor, bir taraftan da Mehmed Ali Paşanın kölemenleri mağlûp etmek için yapmış olduğu hilelere aid tafsilâtı ve bilhassa Emin bey hikâyesini dinliyordu: O sırada Mısır asayişten mahrumdu. Kölemenler yağmalarile ortalığı tedhiş ediyorlardı. Üzerlerine asker sevk etse, muharebenin sonu belli olmamakla beraber, kargaşalık uzun müddet sürebilirdi. Sureta barışmak elbette daha iyi idi. Mehmed Ali bu yolu tuttu ve hilesine aldanarak gelenleri ziyadesile izaz ve ikram etmeğe başladı. Oğlu Tosun Paşa kumandasında tertip ettiği ordu Hicaza hareket edecekti. Tellâl bağırtarak o gün alayda bulunmaları gereken zevatı çağırttı. Bu davet üzerine kölemen reisleri askerleri ve kölelerile beraber kaleye çıktılar. Alay yürümeğe başlayıp ta (delil) ler ile (ocaklı) Kahirenin garb kapısından çıkar çıkmaz, paşanın gizli tedbirlerini yapmağa memur olan Salih Koç kapıyı kapattı. Verdiği emir üzerine askerleri kölemenlere ateş açtı. Neye uğradıklarını anlamıyan kölemenler muhasarada kaldılar. Aşağıdan yukardan tüfek ve tabanca kurşunları yağıyordu. Ölü veya yaralı olarak yere düşüyorlardı. Reisler kaçmak için yol arıyorlar, sağa sola baş vurup hayatlarını kurtarmağa çalışıyorlar, fakat birer birer öldürülüyorlardı. İşte Emin Bey bunlardan biri idi. Kurtuluş çaresi olmadığını anlayınca ken-

dini kaleden aşağıya atmağı düşünmüş ve vakit kaybetmeksizin atını sürmüştü. Yere yaklaşınca ayakları ile özengilere basarak kendini aşağıya atmak suretile hayatını kurtarmıştı!

Sürre alayı uzaklaştıktan sonra padişah (hintc) ya binerek, şehirde gezintiye çıktı. Kasrünnile uğradı. Akşam yemeğini İsmail Paşaya mahsus Elcezire sarayında yimek arzusunu izhar ettiler. Bu (kasrı âlî) çeşit çeşit çiçekler ve ağaçlarla dolu bahçeleri, fiskiyelerinden bol bol sular akan havuzları, muhiti kaplıyan güzel kokuları, harem ve selâmlık dairelerindeki müzeyyen koridorları ile bir cennet parçası gibiydi. Her şey insanın yüzüne gülüyordu, saadet tecessüm etmiş denilebilirdi. Müzika bir düziye güzel havalar çalıyordu. Hükûmdarı taşıyan vapur saraya yaklaşınca marş çalındı ve alkışlar tekrarlandı. Akşam olunca bahçenin içi dışı ve Nilin iki kıyısı binbir gece hikâyelerini andıran bir ışık bolluğu ile tenvir olundu.

İsmail Paşanın dört tane oğlu vardı; M. Jaköle isminde bir fransızın terbiye ettiği bu dört yavruyu padişah görmek istedi: Huzuruna çıkardılar. Hünkâr kendilerini okşadı ve en büyükleri onbir yaşında olmasına rağmen, her birine feriklik rütbesi verdiğini söyleyerek, ne bileyim, Osmanlı tarihinde ekseriya görülen bu türlü garabetlerden bir nümune daha gösterdi. Sonra İsmail Paşaya dönerek:

— Mahzuz oldum. Kahirede bir kaç gün daha kalmak niyetindeyim. Fakat bu akşamdan itibaren tenvirata nihayet verilmeli, dedi.

İsmail Paşa minnet ve şükranlarını arz ile beraber, çocukların -tahsillerini ikmal edinceye kadar- mektep üniformalarını taşımalarına müsaade buyurulması istirhamında bulundu ve:

— Kulunuz da merhum ve mağfur hakanın ihsan etmiş oldukları paşalık rütbesini aldığım zaman pek ziyade sevinmiştim. Fakat formayı (Sensir) mektebinde giydim ,ve ora-

da unutulmıyacak bir sürure nail oldum. Çocuklarımın da ayni sürüru hissetmelerine müsaadei şahanelerini niyaz ederim, dedi.

Sultan Aziz gülümsedi. Afakî diğer konuşmalara geçiverdi. İstnabul yadedilince Valide Sultanı hatırladı. O, hünkârı daima merak etmekte idi. Seyahat uzadıkça merakının artması tabiî idi. Onun için musahip Abdülkerim ağayı İstanbula göndermek muvafık olacaktı. Sevgili validesini sıhhatından haberdar etmek için, aklına gelen bu tedbirin hemen icrasını irade eyledi.

O gece en mühim bir vazifesini yapmışçasına huzur ve sükûn içinde uyumuştu.

Ertesi günü çok parlak bir güneşin ziyaları perde aralarından sızarken uyanmış ve bir gezinti programı çizmişti. Mutad maiyetini alarak kale sarayından erken erken çıktı ve şehrin şimal tarafına doğru bir tenezzüh yaptı. Babülhadid ile ilerisinde İsmail Paşanın bir sayfiyesi vardı. Fakat alelâde bir köşk denilebilir. Geçerken şöyle bir görüldü. Müşir Halim paşa tarafından Şubra sarayına davet edilmiş olduğu için paytonunu oraya sürdürdü. Mehmed Ali paşanın Kahire civarında palmiyeler, akasyalar, frengistan çınarları ve diğer ağaçlarla gölgelenmiş ve muattar bir hale gelmiş Nil sahili üzerinde bina etmiş olduğu Şubra sarayı bir kâşanedir, ki içi de çok süslü ve çok ihtişamlıdır. Türlü türlü nebatat koleksiyonlarını, hayvanat koleksyonlarını havidir. Taraçası geniş ve bütün o güzel tabiatı seyre müsaiddir. Nile bakan pencerelerinden görünen manzara çok lâtiftir.

Sultan Aziz seyahatının onuncu günün burada, Halim ve Fuad Paşalarla tavukçuluk, ziraat işleri ve ilk defa gördükleri baraj hakkında konuşarak geçirmiştir.

Baraj muazzam bir eserdir. Şehzadelerden Murad Efendi gemi ile tâ yanına kadar gidip ziyaret etmiştir. Böyle büyük bir esere ancak Mehmed Ali teşebbüs edebilirdi. Delta-

nın tam resinde inşa edilmiştir: Nil sularını ikiye ayırarak, Aşağı Mısırı daha iyi sulamak ve daha münbit kılmak için, bir kısmını sağa, bir kısmını sola doğru akıtıyor. Çok yüksek ve çok uzun olan bu bend, ayni zamanda, köprü vazifesini yapmaktadır: Üzerinde arabalar için geniş bir yol ve yayalara mahsus kaldırımlar var. Nil gibi büyük bir ırmağın akıntısına dayanmak için bu bendin ayakları -düşününüz!- nekadar sağlam olmak lâzım gelir!

Bend ile Kahire arasındaki yol, hususile akşamları, pek lâtiftir. İki tarafı ağaçlarla bir hiyaban haline konmuş, şehre yakın kısımları ise kâşenelerle süslenmiştir.

Hünkâr ayrılırken müşir Abdülhalim Paşaya bir (kabze seyf-i murassa) ihsan eylediler.

Mısırda ancak üç dört gün daha kalınacaktı. Bu müddeti istifadeli bir surette geçirmek lâzımdı. Kahirenin temaşa ve hatta tetkik olunacak daha bir hayli yerleri ve müesseseleri vardı: Bulâkta kâin dökmehane ve kumaş fabrikaları bu cümledendi; sonra Cizenin yakınında ve civarında bulunan ehramlar; sonra (Asar-ı tarihiyye müfettişi) unvanile istihdam edilen eğiptoloğ Mariyet beyin müzesi v.s....

Sultan Aziz nisanın on üçünde imam-i Hüseyin camiini ziyaretle hademesine, meşayihine bir hayli atıyyeler, ihsanlar verdikten sonra dökmehaneyi, kumaş fabrikalarını, demirhaneleri, marangozhaneleri ziyaret etti. İstanbuldaki fabrikaları daha mükemmel hale sokmak arzusunda olduğu için Bulaktaki bütün müesseseleri uzun uzun tetkik etti. Badehu vapurla (Kanatır) a giderek, vapurun içinden etrafı temaşa, akşam üzere Kasrünnile avdet edip yemeğini orada yedi ve alay ile Kale sarayına döndü. Mutadları vechile namaz kılıp lâzım gelenlerle görüştü, dileklerini bildirdi, nihayet dairesine çekildi.

En çok merak ettiği şey, ehramlar ve bunların yanında bulunan (zir-i zemin) lerdi. Salı günü (14 nisan) için tertip

olunan programda birinci numarayı bu ziyaret teşkil ediyordu. Şüphe yoktur ki Ebülhevil yüzlerce yıllardan beri böyle bir şahane kârvan görmemişti: Nilin sağ kıyısına varan saray arabaları karşı yakada buharla işliyen bir vapur ve süslü süslü atlar, develer, merkepler gördüler. Herkes kendine münasib bir binek arıyordu.

Hünkâr dört at koşulmuş arabasına bindi. Fuad ve İsmail Paşalar iki atlı bir arabada idiler. Maiyyet-i şahanede bulunan diğer kimseler at, deve ve merkeple gidiyorlardı. Üniforma taşıyanların İskenderiye ile Kahirede eşeğe binmeleri yasaktı, fakat burada hiç bir memnuniyet olmadığı için şimdi eşeği ihmal etmiyorlardı.

Sabahleyin hava sıcaktı. Fakat Kahirenin ehramlara giden yolu pek güzel: İki tarafında kesif akasya ağaçları var; bunların gölgesi yolculuğun zahmetlerini unutturuyor. Giritli Mustafa Paşanın oğlu Salih Paşa rikâb-ı hümayunda, damad Mahmud Paşa da alayda idi.

Yolda sürülmüş tarlalar vardı. İsmail ve Fuad Paşaların bindikleri araba bu tarlalardan birine saplanmış ve atlar değiştirilmek suretile arabanın yürütülmesine gayretler sarfedilmiş ise de muvaffak olunamamıştı. Paşalar arabalarını bırakıp atla yollarına devam etmek zorunda kaldılar.

Sultan Aziz ehramın eteğine kadar araba içinde gidip, bu abidenin şimal-i şarkî köşesine açılan çadıra indi. Zaten ehrama bu noktadan çıkılır. Bütün çöl burada ayak altındadır ve şimdi gündüzün sıcağını tadil eden hafif bir rüzgâr şimalden doğru esmekte, deniz cihetinden esen rüzgâr da (Hamsin) in çadıra kadar gelmesine mani olmakta idi.

Eteğine varılıncadır ki ehramın şekli, yüksekliği, genişliği gözle görülür. Bununla beraber ona yine dikkatle bakılır. Etrafında hiç bir şey bulunmıyan, görülmüş olan şeylerin hiç birine kıyas edilemiyen, temaşaya değer şeyler arasında hakikaten müstesna bir tablo teşkil eden bu âbidelere baka

baka insan, mıhlanmış gibi durur. İşte hünkâr, ehramların ne suretle ve ne maksatla yapıldıklarını kendisine izah ettikleri vakıt böyle bir istiğrak halinde idi.

Bu gün, oraları beklemeğe memur (urban) daha çoktu ve şüphesiz, daha hoş yâni daha faydalı bir gün geçireceklerini umuyorlardı. Bir seyyah der ki:

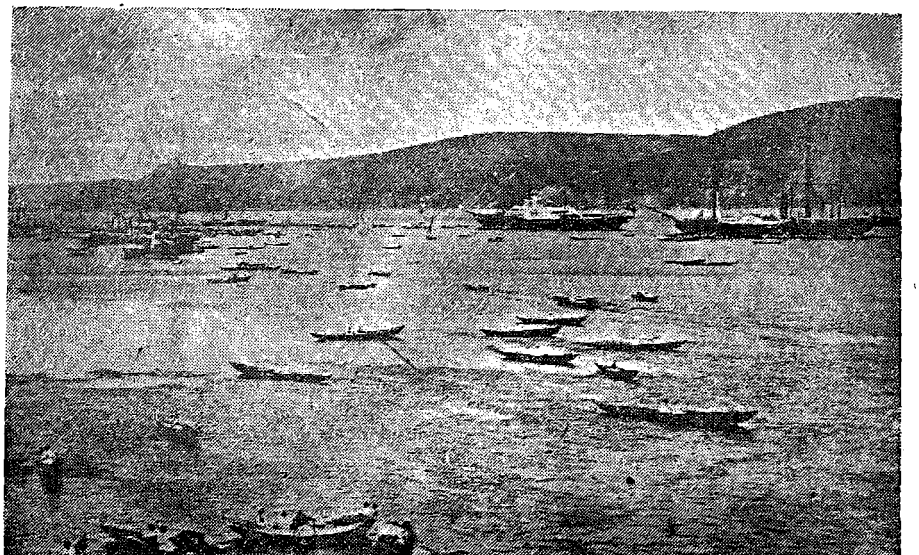
«Mümkün olsaydı en iyi, en temiz elbiselerini giyeceklerdi. Paraları yok değildir; lâkin paralarını giyeceğe vermiyorlar, gömüyorlar. Ehramları her ziyaret eden bunlara istiyerek veya istemiyerek bir miktar para verir. Ecnebilerle o kadar çok temas ederler ki onların dillerini bile öğrenmişlerdir. Düşündükleri bahşişten ibaret: Hoşgeldiniz derler, bahşiş; yol gösterirler, bahşiş; uğurlarlar, bahşiş; her zaman ve her yerde bahşiş. En müşkül vaziyetlerde bile bahşiş isterler: Yanlış bir adım atmak üzeresiniz, boğulacaksınız: Bahşiş. Sizi bir uçurumun kenarına götürüp bırakırlar, elinizi cebinize götürmeyince yahut kat'î bir vâiıda bulunmayınca kurtarmazlar...» [*].

Ümitlerinde aldanmamışlardı: Padişahın bol bol ihsanlarına nail oldular. Ehrama çıkmak külfetine katlananlardan da, mutadları üzere, bahşişler aldılar.

Sultan Aziz, güneşin harareti pek ziyade olmasına rağmen, kâh ata binerek, kâh yaya olarak, Garb ve Şarktaki dağ ve ovalara baka baka her tarafı gezdi, her şey hakkında izahat aldı. Hulâsa ilk firavunların bu kocaman mezarlarını iyiden iyiye tetkik etti. Bunların temaşasından bir ibret dersi alacağı kanaatında idi.

Akşama doğru firavunların mezarından ayrılan alay, Cize köşkünde durdu: Yemek burada yenecekti. Nehrin iki

[*] Müstesna edibimiz Cenab Şehabeddinin (Hac Yolunda) mektuplarını okursanız bu ehram delilleri hakkında emsalsiz bir tasvir görürsünüz.

Sultan Aziz Avdupa seyahatine çıkarken.

yakası kandiller ve fenerlerle bezenmişti: Bir şehriayin ki adeta Boğaziçinde bir yerde tertip edilmiş sanılabilirdi.

Kale sarayına ancak yatsı vaktı gelindi. O sırada, Kahirenin en güzel sesli müezzinleri minarelerden iman ehlini namaza çağırıyorlardı. Meğer bu bir müsabaka imiş: Muvaffak olanlar, cuma günleri (selâtin) camilerinde ezan okumak üzere, İstanbula götürülecekler. Her müezzin sıra ile ezanın bir parçasını okuyordu, sonra hepsi birden o parçayı tekrar ediyorlardı. «Nağmeler zevka uygun; bir makamdan diğerine geçiş mütenevvi; sesler dolgun, ağır ve tannan idi. Hâsılı ahenk güzel, gönül kapıcı bir mahiyette idi! Bravo diye bağırmak istiyordum. Bunun hiç bitmemesini istiyordum. Tanrı uludur, Tanrıdan başka tapacak yoktur! sözlerinin bu kadar güzel bir eda ile terennüm edildiğini ömrümde hiç işitmemiştim!» (Gardey).

Müzenin ziyareti son güne (26 şevval, 14 nisan çarşamba) kalmıştı. Hava çok sıcaktı. Sultan Abdülâziz sıcağın tesirinden kurtulmak için (Kasrülcezire) ye gitmeği tasarlamıştı. Öğle yemeğini müteakip, mutad debdebe ile, yola çıktı. Seyyide Zeyneb camiini ziyaretle meşayihine ve hademesine atıyyeler verdikten sonra Bulak'da, Nil kenarında kâin (antikahanei garaib aşiyane) yi ve içindeki (acaibi suver ve temasil) i görmek istediler. (Asarı tarihiye müfettişi) Mariyet beyin delâlet ve nezaretile yapılmakta olan bu (antikahane) muhteşem bir müze idi. Bir (eğiptoloğ) olan M. Mariyet pek mühim eserler toplamıştır. Sultan Aziz teşhir edilmiş olan eserleri büyük bir alâka ile temaşa etti, sarayı çok beğendi ve hidivi bir daha taltif eyledi. Müzeden çıktıktan sonra vapur ile Eski Kahireye kadar bir tenezzüh yaptı. Kasrünnil, Kasülâl, Cezirei Ravza... hep bu güzergâh üzerindedir. Mısırın en eski islâm âbidesi olduğunu yukarıda söylediğimiz Amribnilâs camii de burada görülür.

Bu camii görüp de büyük banisinin Mısır ahalisini aç-

lıktan nasıl kurtardığını hatırlamıyan ve büyük adı mikyas kasrında tazim ile hakkedilmiş olan o maruf kumandana karşı derin bir hürmet hissi beslemiyen yoktur. Cezirei Ravza, Kasrülmikyas, Kasrünnil... Bunlar diğer büyük bir adı da hatıra getiriyor: Yavuz, Osmanlı hanedanının en kahraman evlâdı Yavuz, Mısır fatihi Yavuz! Mikyasünnil üzerindeki kubbeyi yapan Yavuz! Bu namdar Türk sultanı orada bir de köşk inşa etmiştir ki bir duvarına, şairane kabiliyetinin yüksekliğini isbat eden şu arapça kıt'ayı kendi elile yazmıştır:

الملك لله من يخطى بذيل منى
يرده قهراً ويضمن بعده الدركا
من كان لى او لغيرى قدر اثملة
من البسيطة كان الامر مشتركا

Yâni:

Şüphesiz mülk-i cihan hazret-i Allahındır
Aks-i davayı güden hufre-i hazlâne gider
Neyl-i maksatla huzuzata dalan makhuren
Akibette durumu hal-i perişane gider
Yeryüzünde ufacık mülke tasarruf etsek
Haşe lillâh bu iş şirket-i Yezdana gider. [*]

Sultan Selim, ne ibrete şayandır ki, bu tevazu lisanı içinde emsalsiz zaferini terennüm ediyordu! Bu Türk şehinşahı Kanso Âdilin suikasdına işte bu Kasrülmikyas'da otururken uğramıştı: Bir merdivenle Mikyasünnil'e çıkan memlûk, muhafızlar tarafından görüldüğünü hissedince, kendini Nile atmış ve kurtulmuştu. Sultan Selim, başka bir

(*) Bu terceme muhterem şair ve kıymetli dostum Bay Nüzhet Ortanca'nındır.

gün, Nile düşerek boğulmak tehlikesine maruz kalmış ve güç hal ile, Allaha şükür, kurtarılmıştı.

Fakat bunlar Ridaniyyede geçirdiği tehlikeye nisbetle hiç mesabesinde idi: Ridaniyye Kahirenin Şimalişarkîsinde bir köydür. Tomanbay son müdafaasını burada yapıyordu. Zafer ibresinin Osmanlılar tarafına meyle başlamış olduğunu yani mağlûp olacağını anlayınca son bir talih tecrübesine kalktı. Mısırın en mümtaz zırhlı süvarilerile ve büyük bir şecaatle Osmanlı ordusunun merkezine saldırdı. Maksadı bizzat padişahı elde etmekti. Kendisi ile ümerasından Alan ve Kurt Beylerin kumandası altında bulunan memlûkler cepheyi yarıp ordunun -maruf tabiri ile- kalbgâhına girdiler. Üçü de padişahı diri veya ölü olarak ele geçirmeğe and içmişlerdi. İki ordu arasında kanlı bir boğuşma başladı. Lâkin bu hücum yerinde padişah değil, Sinan Paşa bulunuyordu. Sadrâzam türklüğün bütün şehametini temsil eden bir mukabele ile Tomanbayı -kahkarî bir surette- ricata mecbur etti, büyük bir zafer kazandı. Ne çare ki bu mühim muvaffakıyeti hayatile ödedi. Bu suretle Yavuz kurtuldu. Lâkin Sinan Paşanın ölümü kendisini fevkalâde müteessir etti, çok ağlattı: «Mısırı aldık, lâkin Sinanı aldırıp Mısırı kendimize beytülahzan kıldık» diyerek Yavuz vezirinin büyüklüğünü herkese ilân ediyordu.

★

Kahirede sabahtanberi yolculuk tedarikâtı başlamıştı. Ağırlıklar İskenderiyeye doğru yola çıkarılmıştı. Maiyyeti şahanede bulunanlar ufak tefek alış verişlerini bitirmeğe çalışıyorlar. Bir çok atlar, eşekler, inekler, keçiler, koçlar, devekuşları, papağanlar, güvercinler... Nil kıyılarından ayrılıp Boğaziçine göç ediyor. Binlerce muhtelif eşya, papuçlar, kemerler, yorganlar, burnuslar, nargileler, Sudan, Hind,

eşyası... ibraz ettiği misafirperverliği tazmin için Kahireye bırakılan binlerce Türk lirası ile mübadele ediliyordu.

Sultan Aziz, hakkında pek büyük mihmannüvazlık gösterilmiş olmasından doğan kalbî mahzuziyetini Kahire ahalisine göstermek için o gün askerlere, hizmetçilere, fakirlere, umumî müesseselere, Mehmed Ali Paşa ailesi efradına ihsanlarda bulundu; rütbeler tevcih ,terfiler icra eyledi. Lâkin Abdülâzizin atiyyeleri ne miskindir, ne mübalâğalı! Harekât ve icraatına bizzat sahip olarak, hal ve şartların tahmil ettiği ülüvvü cenap vazifelerini hakkile yaptı. İktisadî icapları gözönünden uzak tutmadığını da kaydetmek lâzım gelir.

Bu şahane ziyaret şerefine Kahirede (Elatebetülhadra) meydanından itibaren (Şarı Abdülâziz) namile bir cadde açılmıştı ki hâlâ o nam ile yaşamakta ve bu ziyaret hatırasını daima yaşatmaktadır.

KAHİREYE VEDA

Seyahatın ondördüncü günü sabahı. Gidiş saati yaklaşıyor. Eşya dolu arabalar kale yokuşundan aşağı doğru iniyor ve bir toz bulutu tâ istasyona kadar yolu kaplıyor... Saat dokuz ile on arasında (alaturka üç buçuk) toplar atılmağa başladı. Biribirini velyeden tarrakalar padişahın kaleden çıktığını ilân ediyordu. Fuad Paşa bu sırada Babıâliye çektiği telgrafta: **«Zati şevketsimati hazreti padişahî işbu alafranga nisanın onaltıncı yani şevvalin 27 ci perşembe günü Mısırdan hareket ve ertesi Cuma günü İskenderiyede selâmlık resmi âlisini icraya rağbet ve bezli atıfet buyuracakları»** haberini veriyordu.

Bütün Kahire alayı seyre koşmuştu. Alay hakikaten pek debdebeli idi. Ancak yavaş yavaş ilerliyebiliyordu. Halk yolu kapamış, bir düziye dualar okunuyordu.

Bereket versin ki sıcak bunaltıcı değildi. Yalnız Kahire istasyonunda derece biraz fazla yükselmişti. Bir taraftan kâmilen ayağa kalkmış olan Kahire ahalisinin izdihamı, bi taraftan da hayvan tirenlerinin, satılan ve satın alınan eşya tirenlerinin, yolcu tirenlerinin ve nihayet (âl-i Osman) padişahını bütün maiyyeti ile götürecek olan katarın ortalığı istilâsı tahammül kudretini gevşetiyordu.

Hünkâr maiyetindeki zevatın üniformalarını değiştirmeleri ve yolculuk elbiselerini giyebilmeleri için Kasrünnilde bir müddetcik tevakkuf etti. Bundan sonra kendisini hâmil olan tiren Kahire bahçeleri arasından kayıp geçti. Önünde başka bir tiren bulunduğu gibi arkasında da maiyeti şahaneyi ve ağırlıkları taşıyan diğer bir katar vardı.

Yarı yolda bir mübarek mahalli ziyaret için kısaca tevakkuf edildi. Üç saatta İskenderiyeye varıldı. Şimdi yine iki tarafı Akdenizin mavi suları ile serinliği artmış olan İncir burnu sarayına indiler. Kaleden, istihkâmlardan -mutad veçhile- toplar atıldı. Sultan Aziz, Kahirede olduğu gibi, burada da geniş ölçüde atıyyeler, ihsanlar verdi; şahane atıfetlerine muhtaç olanlara kesesini açarak, onlara karşı keremkâr ve herkese karşı da şükürgüzar oldu.

Geceyi istirahatle, ertesi cuma günü musammen olan avdet tedarikatile geçirdiler.

MISIRDAN AYRILIRKEN

İskenderiye müstesna bir gün yaşıyordu. Her taraf süslenmiş, yerli, yabancı bütün ahali padişahın geçmesi melhuz olan caddelere, bilhassa Ebusayrı camii civarlarına dolmuştu. Çünkü selâmlık burada yapılacaktı ve herkes mufahham metbuunu son defa olarak burada görecekti.

Müezzinler yanık yanık salât okumağa başladılar. Alay da bütün debdebesile görünüverdi: Yaya giden seyislerin elinde dört haşalı at ve önde atlı olarak, yol açan, bir teşrifatçı. Sonra müşirler, ferikler, askerî erkân ve ümera, sonra memleketin eşrafı arab atları üzerinde iki sıra teşkil etmişler. Elbiseleri muhtelif, üniformaları parlak. Bunlardan sonra -iki taraflarında yaverler, çavuşlar ve hademeler olduğu halde- Kaptan Paşa ve Fuad Paşa geliyordu. Sonra az bir aralıkla haşaları fevkalâde iki at yedekte götürülüyordu. Sonra, yine iki sıra halinde, yüksek rütbeli zabitler ve bunların arasında, gayet güzel bir arap atına binmiş, yolun kenarında sıralanan halkı gözlerile selâmlıyarak ilerliyen Sultan Aziz. Arkasında bir müfreze zuhaî askerleri ile piyade nişancılar var. Mabeyinciler sağda, kâtipler solda, yaverler at üzerinde. Hepsinin arkasında da bir süvari müfrezesi bulunuyor.

Sultan Abdülâziz gayet sade giyinmişti. Fesinde hiç bir süsü yoktu. Dedesinin, babasının taşıdıkları sorguçu terketmişti, yalnız bir kaç nişanla kılıcının hamaylisini takınmıştı...

Camide namaz kılınıp dualar edildi. Bunu müteakip Hünkâr vapuruna gitti. Hidiv, Halim Paşa, Said Paşanın oğlu Tosun Paşa... Padişahı teşyi ediyorlardı. Bir aralık İsmail Paşaya bakarak: — «Himmet ve gayretiniz sayesinde Mısır ahalisinin daha ziyade mes'ut ve müreffeh olacağını ümit ederim. Mısır ahalisinden memnun oldum. Gerek Mısır ahalisi ve gerek Valisi hakkında atıfet ve teveccüh eseri ibrazına her fırsattan istifade edeceğim» dedi.

Bütün donanma vira etti. Hidiv hünkârın arkası sıra gidip haylice konuştuktan ve bir kere daha iltifata nail olduktan sonra Feyzicihad'dan ayrıldı. Her taraftan toplar atılırken alkış sesleri bir seyl gibi yükseliyor, limanda bulunan Viktor Emanüel gemisi de Mısır donanmasile birlikte bataryalarını boşaltıyordu.

Feyzicihad limandan çıkarken hidiv tirenine binmiş, Kahireye dönüyordu.

Bu muhteşem veda münasebetile Mısır hakkında bir çok şeyler konuşuldu. Bu geniş ve münbit ülkenin her bakımdan dikkati çeken bir tarihi vardı. Fakat halife Ömer zamanında Bizanslılarla yapılan muharebeler, Menfisin muhasarası, İskenderiyenin zaptı, Nöbe hükûmdarının vergiye raptı... Bize göre o eski ve karışık vak'aların hepsinden daha ehemmiyetli idi. Hele Ömeribnihattab ile Amribnilâs arasında cereyan etmiş olan muhabereyi yad ile müftehir ve dilşad olmamak elde değildi.

Muhabere hazreti Ömerin şu emrile başlıyordu:

«Bana Mısırı vasfet!»

Lâkonik yazılara beliğ bir misal teşkil eden bu emre Mısır valisi öyle bir cevap vermişti ki okuyan gerçekten Mısırı görmüş gibi olurdu:

«Allah uzun ömürler versin! Emirülmü'mininin mektubu geldi, Mısırı tavsfetmemi emrediyor» cümlesile başlıyan bu cevap şöyle devam ediyordu:

«Emirülmüminin! Biliniz ki Mısır, bomboş bir şehir, yeşil bir ağaçlıktır. Boyu bir aylık, eni on günlük mesafedir. Onu boz renkli bir dağ ile beyaz bir kumluk çepeçevre kuşatır. Ortasından sabahı mübarek ve kutlu, akşamı mutlu olan Nil nehri geçer; öyle ki bu nehir ay ve güneşin cereyanı gibi artmak ve eksilmek cereyanı vardır. Zaman olur, cereyanı şiddetlenir, menfaatı çoğalır, arzın kaynakları karışarak suyunu çoğaltır. Coşkunluğuna şiddet gelip dalgaları büyüdü mü, iki yanına yayılır. Bu cereyan ve intişardan karyeler için bazısından bazısına vüsul mümkün olmaz. O vakit köylerin birinden ötekine ancak ufak binitler ve sandallarla geçilebilir ki bunlar görünüşte gurub zamanı uçuşan gök güvercinleri andırır.

«Sular artmakta son dereceyi bulunca Nil, önceki haline avdet eder, daha faydalı bir hale gelir. O sırada çift çubuk sahipleri yerlerini sürer, bütün gün çalışarak başkaları için olan sâylerinin karşılığı olarak Allahü tealâdan neşvü nema rica ederler, o mahsulden de çalışmaksızın başkaları müstefid olur. Soran ekin yükselip her taraf şenlenince üstünden yağan rutubet onu sular, altından da toprak besler.

«İşte, ya emirülmüminin, o vakit Mısır bir beyaz inci, bir siyah anber, bir yeşil zümrüt, bir nakışlı kumaş halini alır. Dilediğini yaratmağa kadir olan Allah nekadar yücedir! O Allah ki şu memleketin salâhını halkeder, rızkını verir, halkını oralarda barındırır. Şunun için ki küçüklerinin sözü, büyüklerinin üzerinde müessir olsun...»

Buraya kadar tabiatin güzelliklerine hayran olarak, bazan bir şair gibi, gördüklerini kıvrak ve berrak bir üslûpla tasvir eden Ambribnilâs, uzakta kendisinden tam bir fikir bekliyen müdekkik metbuuna, idaresine memur olduğu yerlerin her ihtiyacını tetebbü etmiş bir iktisatçı, her cihetini düşünmüş bir maliyeci kalemile diyor ki:

«Mahsulün vergisi hemen vaktında verilsin. Emvalin

sülüsü köprü ve cetvel işlerine sarfolunsun. Bu hususlarda işçilerle hal kararlaşınca mal bir kaç kat olur. Eninde sonunda muvaffakıyet ise Allahtandır!»

Mektup Ömeribnülhatiaba vasıl olunca, halife: «Asoğlu, varol! Bana öyle malûmat verdin ki oraları sanki gidip görmüşüm.» demiştir.

Bunun gibi daha ne menkıbeler vardı! Nisanın 18 ci ve 19 cu günleri Akdenizin masmavi suları üzerinde Devletin ağır ve ehemmiyetli işleri etrafında müzakereler cereyan ederken bunların yad ve tekrarı ne derin bir zevk uyandırmakta idi!

Şairlerin, üzerine gökten altun yağmuru yağar dedikleri Rodos, Kanunînin Lil Adam'ı şövalyelerile birlikte içinden ebediyen uzaklaştırdığı metin kale, Kalipsonun herdem bahar vatanı ufukta görünüverince bütün gözler bu şirin adaya teveccüh etti: Orada bütün bir tarih yatıyordu. Adını «Rodi-gül» den alan bu ada, denizin sinesinden çıktıktan sonra, Atinanın, İskenderin, Romalıların, VII ci asırda Muaviyenin, Bizans İmparatorlarının ve nihayet şövalyelerin ellerine geçerek zaman zaman ölüp dirilmiş, koca Fatihin amiralı Mesih Paşanın donanmasile döğülmüş, Yavuzun hırs ve iştahasını celbetmişti; fakat hepsinden ziyade Kanunî Sultan Süleyman devrinde bürc ve barusunda dalgalanmış olan Türk bayraklarının temsil ettikleri millî şehamet bu güzel ada için unutulmaz bir menkıbe teşkil eylemişti.

Sultan Aziz, bütün bunlara rağmen, Rodosa çıkmadı, bütün maiyyetini tahassürler içinde bırakarak ilerledi. Ertesi günü (20 nisan) Çeşme koyu önünden geçiyordu. Âlemin fethine dev adımları ile koşan Romalıların, milâddan önce 193 tarihinde, Büyük Antiyohusun donanmasını burada, bu güzel koyda tahrip etmiş olduklarını belki bilmiyordu. Lâkin Romalılar kadar istilâya haris olan II. Katerina zamanında İngiliz amiralı Elfiston'un yardımını gören Or-

lof'un Osmanlı donanmasını burada yakmış (1770) olduğunu, diğer bir facianın yine buralara yakın bir yerde, Navarin'de (1827) oynanmış bulunduğunu nasıl unutabilirdi?...

Güneş batmak üzere iken (Sancak kalesi) civarına gelinmişti. Bu sırada bir adamın denize düştüğü haber verildi. Bütün araştırmalara rağmen adam bulunamadı: boğulmuştu, zavallı. Bu, bir tayfa idi; iskandil ile meşgul iken her nedense muvazenesini kaybederek denize düşmüştü: Vazife kurbanı!

Bu hâdise sebebile geceye kalındı. Herkesin uzaktan sevmiş olduğu İzmir şimdi bir şehriayin içinde idi: İtalya donanmasına mensup bir kapak ve bir korvet ile Nuara adlı Avusturya ve Zenobi adlı Fransız firkateyinleri bir İngiliz beylik sefinesi ve Peyki zafer, Sinop, Beyrut, Gemlik gemilerinden başka, konak, hususî evler, rıhtım... her yer tenvir edilmişti. Hünkâr geceyi vapurda geçirdi. Hava gayet müsaitti. Yatsı vaktı toplar atıldı. İzmir ahalisi o gece uyumamıştı: Padişahın ziyaretinden o kadar büyük bir sevinç hasıl olmuştu... Maamafih padişahın İzmiri ziyaret edeceğine, şehrin resmî makamları gibi bütün ahalisi de, ancak bir kaç saat evel muttali olabilmişti. Sakızdan öğle vakti çekilen telgraf bile İzmire şu haberi veriyordu: Donanmayı hümayun İstanbula doğru gidiyor!

Filhakika «sefinei hümayun», diğer gemiler Sisam adası arkasında kalmış oldukları için, Anadolu sahilinin Beyazburun ve Karaburun yakınından geçeceğine Sakız adasını dolaşarak engine açılmıştı.

Fakat padişahın seyahatına muvaffakıyetli bir hareket şeklini vermek için hiç bir zahmet ve himmetten, hiç bir tekayyüd ve ihtimamdan geri durmıyan Fuad Paşa İzmirlileri yeisten kurtaracak, bu sefer (ahdi sabikte olduğu gibi) aldanmıyacaklarını onlara bildirecek. Nitekim ne yapıp

yaparak, padişahın İzmirde tam ve mükemmel surette istirahatı için her ne lâzımsa yapılması hususunda mahallî hükûmete gereken emirleri vermiş ve maksadına ermiştir.

Fuad Paşa İzmirde iki dostuna da rast gelmiştir ki bunlar vaktile Suriye mes'elesinin hallinde kendisine yardım etmiş olan İzmir valisi Kaysarlı Ahmed Paşa ile Fransa konsolosu kont dö Bentivolio d'Aragon idi.

İZMİRDE

Fuad Paşanın ilk işi «zatı padişahinin işbu pazartesi günü saat yediyi çeyrek geçe İzmire muvasalatı mülûkânelerinin şeref vukuunu» İstanbula bildirmek, padişahın ve şehzadelerin afiyette bulunduklarının valide sultana arzını Babıâliden rica etmek olmuştur.

Etraftaki dağlarda karlar görünüyordu. Bununla beraber, İzmirde tam bir bahar havası vardı ve İzmir bütün güzelliğile meydanda idi. Salı sabahı hünkâr bahriye ümerasını huzurlarına kabul ettikten sonra, karaya çıktı. Ayak basacağı yere (Evvelce mahsusan ve müceddeden yapılmış, üzerine dahi kırmızı ve beyaz tenteneler çekilmiş olan iskeleye), İzmir kızlarının narin ellerinden çıkmış parlak renkli halılar serilmiş, yolların iki tarafı demet demet çiçeklerle bezenmişti. Yer yer kurbanlar kesildi. Bir anfiteatr gibi uzanan yamaçlar halk ile dolmuştu. Bilhassa beyaz baş örtülerile çok geniş bir yer kaplıyan kadınlar, ellerinde ve kucaklarında çocukları ile, padişahı görmeğe gelmişlerdi. Sultan Aziz geçerken bunların safları arasından: «Maşallah! Sefa geldin. Allah bağışlasın! Çok yaşa!» sesleri yükseliyor ve candan gelen bu temenniler bir düziye tekrarlanıyordu. Bu alkış tufanı Konağa kadar devam etti.

Orada biraz istirahatten sonra demiryol garına doğru hareket eden alay,şehri bir baştan bir başa kat'ederken, halk arasında güçlükle ilerliyen Sultan Aziz sürur içinde... Bu

anî, bu büyük ve samimî karşılayıştan pek ziyade mütehassis, gurur içinde idi.

Bohurdanlar tütüyor, havada çiçek demetleri uçuyor; kollar, şapkalar, kasketler sallanıyor; süvariler tarafından ezilmek tehlikesine rağmen, bir çok rumlar padişahın ayağına yüz sürmeğe atılıyordu. Mektep talebeleri manzumeler okuyorlar, kiliselerin önünde papaslar, ruhanî elbiselerini giymiş, padişahın ömrüne dualar ediyorlar, müzikalar güzel havalar çalıyorlardı.

İzmirliler yol boyunu süslemek için bahçelerindeki bütün limon ve portakal çiçeklerini kopardıkları gibi evlerini, mabetlerini rengârenk kumaşlar, kıymetli halılarla bezemişlerdi. Fransa konsolosu Zenobie, Mouette gemileri erlerini karaya çıkararak güzergâhta selâma durdurmuştu. İtalya ve Avusturya gemileri tayfaları da ayni suretle selâm durmuşlardı.

Garda çok güzel bir tak yapılmıştı. Abdülâziz han kumpanya erkânını görmek istemiş ve kendilerile bir lâhzacık görüşmüştür. Bu esnada hükûmet komiseri Reşad Bey de hazır bulunmuştur. Saat onbirde (vapur arabasına rakiben) hareket olundu. Ekserisi İngiliz ve Amerikalılara ait güzel villâları ile evvelâ Buca, biraz sonra Seydiköy göründü. Yollarda köyler ahalisi istasyonları doldurmuşlar, kurbanlar kesiyorlardı.

Cuma ovası, Develi köy, Torbalı... derken Aydın'ın, Bayındır'ın, Tire'nin, Ödemiş'in deve katarlarının gelip yattığı Kozpınar'a varıldı. Küçük Menderesten sonra iki dağ arasında sıkışan vadi pek heybetli oluyor. Bu dağların biri üzerinde Kızkulesi adını verdikleri ve -bütün eski eserler için yapıldığı gibi - Cenevizlilerden kalma dedikleri eski bir kule var. Sonra ufuk genişliyor ve deniz görünüyordu.

İzmirden çıkıldıktan aşağı yukarı iki buçuk saat sonra

Ayaslok'a (Ephèse) varıldı [*]. Burası demiryolun son vardığı nokta idi. Hüsnü Paşa fevkalâde gayretler sarfederek çayırlar arasında acele ile bir kaç çadır kurdurabilmişti.

Sultan Aziz tirenden indi. Gelişi güzel yürümeğe başladığı halde Aydın kaymakamı çıkıp kendilerine yol göstermemiş ve bu hal hünkârı güldürmüştü. Elbisesi gayet sade olduğu için köylüler hüviyetinden şüphe etmişler, «padişah acaba bu mudur?» diye vesvese ile bakmışlardı.

Hünkâr çadırında otururken, demiryolun şimdiki durumu, şimdiki hasılatı ve ileride yapabileceği hasılat hakkında izahat aldıkları gibi mahallî bazı işlerle meşgul olmuşlardır. Kumpanya direktörleri, resmî elbiselerile, gidip gelerek bu ziyaretin demiryol için nafi olacağını ümit ediyorlardı. Saat dörde doğru hünkârın ve hafif bir rahatsızlık sebebile Mecidiye gemisinde kalmış olan Murad Efendiden gayrı şehzadelerin çadırlarında yemekler hazırlandı ve şenliklerle yendi. Yemek devam etmekte iken kumpanyanın İngiliz direktörleri bir proje tertip etmişlerdi: Bir el arabası ile bir kürek ve bu arabanın, üzerinden kayacağı bir tahta hazırlamışlar; araba ile küreğin el değecek yerlerini kadife ile kaplamışlardı. İstiyorlardı ki hünkâr bu arabanın içine bir kaç kürek toprak koysun ve arabayı oradan bir kaç adım öteye doğru itsin. Bunu, bazılarının sandıkları gibi, bir abidenin temelini [**] atmak için değil, demiryolun ikmali için doğrudan doğruya padişahın yapmasını istiyorlardı. Fuad Paşa bunun kendisi tarafından yapılmasına müsaade edilmesini padişaha arzetti.

Kurdelâ ve çiçeklerle bezenmiş olan lokomotiflerin yanına gelen hünkâr biraz durup baktı ve seraskerin amelelik

(*) Ephèse'in şimdiki adı olan Ayaslok, bazılarına göre, Aios Théologos'dan muharreftir. Bazılarına göre de ayazlıktan bozmadır. İkinci ihtimal daha doğru görünüyor.

(**) Matbuatta: «Direktörler, hatıra kabilinden, bir abide inşasını istida etmelerile müsaade buyuruldu.» suretinde neşriyat görülmüştü.

ettiğini görünce gülmekten kendini alamadı. Fuad Paşanın herkesi hayran eden bir incelikle yaptığı bu iş bitince her taraftan bir alkıştır koptu ve herkes sevindi.

Avdet olunduğu zaman İzmir nurlar içinde idi. Hünkâr şehrin öbür tarafına at ile geçip, yolunu bekliyen halkı selâmladı ve nihayet Feyzicihad'a gitti.

Ertesi günü için muayyen bir program vardı. Lâkin şiddetle duyulan bir yer sarsıntısı oldu. Ayni zamanda süreklice olan bu şiddetli sarsıntı herkes gibi padişahı da korkuttuğu için, program biraz bozulur gibi göründü ise de Fuad Paşa her şeyi yine yerli yerine getirdi.

Hünkâr bazı işlerle meşgul olduktan ve bazı kimseleri de müsule mazhar ettikten sonra İzmirde bulunan dost Devletler konsoloslarını huzuruna kabul etmiş, kendilerine iltifatta bulunmuş ve kısaca bir de nutuk söylemişti. Rivayet olunduğuna göre padişah nutkunda üç noktaya işaret ediyordu:

1 — Dost Devletlerin mümessillerini görmekten doğan hakikî sevinç;

2 — Bu milletlerin ziraat, ticaret ve endüstri sayesinde bahtiyar olmaları dileği;

3 — (Memaliki şahane) de oturan ecnebilerin saadete kavuşmaları ve bu ecnebilerle Türk tebaası arasında iyi münasebetler teessüs etmesi arzusu.

Ahaliye karşı memnuniyetlerini bildirmeğe, hünkâr, Fuad Paşayı memur etmiş idi. Padişahın, seraskeri sevdiğini ve ona itimat ettiğini bilenler Keçeci zadeyi yolda durdurarak ihtiyaçlarını söylemekte idiler. Fuad Paşa herkesi tatmin ediyor: Mısırda padişahın lütfünden hiç kimse mahrum kalmamıştır, siz de o lütfa nail olacaksınız, emin olunuz, diyordu.

Ertesi gün de (23 nisan, perşembe) büyük, küçük bir çok kimseler huzura çıktı. Ruhanî reisler, memleket müteberanı iltifata nail oldular. Tercemanlığı hep Fuad Paşa yaptı. Sul-

tan Aziz hepsine mahzuziyetlerini beyan etti, güzel nasihatler verdi, teveccühlerinden emin olmalarını söyledi.

Bu, Fuad Paşanın çok iyi hazırlamış olduğu bir vesile idi. Devletin politikasını herkese anlatarak, içerden ve dışardan yapılan propagandalara açık bir cevap vermek lâzım geliyordu. Bu cevabı padişahın ağzından il âleme ilân etmek ise elbette daha münasip olacaktı. İşte serasker paşa bu mülâhaza ile sultan Abdülâziz Hana parlak bir nutuk söyletti. Sivil olsun, asker olsun vilâyetin bütün erkânı, ruhanî reisler, eşraf, müteberan, büyük bir kalabalık karşısında söylenen bu nutku hem Fuad Paşanın kalemindeki kudret ve maharete bir delil, hem o zamanın üslübüne bir örnek olmak üzere aynen yazıyorum:

«Daima efkârımız her suretle memleketimizin tezayüdü mamuriyetine ve her sınıf tebaamızın mütesaviyen istikmali hüsnü hal ve istiharatına masruftur. Böyle memalikimizi seyahat ve sunufı tebaai sadıkamızı bizzat rüyetten müradım, ancak bu ümniyyei hayriyede olduğumu iraedir. Cenabı vahibülâmale teşekkür ederim ki memleketimiz her güna terakkıyata müsait ve ahalisi ise sıdkı taviyyet ve hüsnü kabiliyyetle her şeye müsaid olmağla Devleti Aliyyemizin mesaii masrufe ve himemi matufesinin az vakıt içinde neticei asarı hayriyyet disarını göreceğimi eltafı ilâhiyyeden memul ve temenni etmekteyim.

«İzmir şehri memleketimizin bir büyük ticaretgâhı olup, mahsusan buraya gelerek görmüş olduğum asarı mamuriyyetinden nekadar memnun oldumsa gerek sunufı tebaamızın ve gerek dostumuz olan Devletler tüccar ve tebaasının izhar ettikleri eseri hulûstan dahi o mertebede mahzuz oldum.

«Burada yapılmış ve daha yapılması musammem bulunmuş olan tariklerin tevsii emri ticaret ve ziraata pek büyük medarı olacağından, bunun gibi daha sair menafii umumiyye-

yi mucip şeylerin icrasına bizzat tarafımızdan dahi bakılacaktır

«Terbiyei âmme maddei mühimmesi Devletimizce pek mültezem ve menfaat ve hayrı aam olmasile burada mekâtibin hüsnü intizamını gördüğüm etfalin ahvalile istidlâl ederek memnun oldum.

«Bu eyaletin mahsulâtı kadırlı şeyler olup, hususan pamuk ziraatı ahalice tezyidi servet ve tevsii dairei ticarete bais olduğundan bunun ilerlemesi için eyaletçe sarfolunan ikdam ve ihtimam mucibi mahzuziyetimiz olup, bu babda Devleti Aliyyemiz tarafından dahi teshilâti lâzime icrasında devam olunur.

«Her sınıf erkân ve muteberanı memleket gördüğümden mahzuz oldum. Cümlesi efkârımıza tevfiki hareket ve kaidei ittihad ve yekcihetiye riayetle vatan ve hemşehrilerinin hayrına çalışacaklarını ümid ederim.» [*]

(Tercümanı Ahval, 17 zilkade 1279, No: 331)

(*) Bu nutkun fransızca tercemesi, lisan ile uğraşan ve tatbik hevesinde bulnnan gençler için şuraya zeyledilmiştir.

Sultan Azizin İzmir'de iradettiği nutkun fransızca tercemesidir:

Tous mes efforts tendent constamment au progrès et à la prospérité de mon pays et au développement du bien-être et du bonheur de toutes les classes de mes sujets indistinctement. Le seul but qui me guide en voyageant dans mes Etats et en visitant moi-même mes fidèles sujets, c'est de montrer ma vive sollicitude à cet égard.

Mille grâces soient rendues à la Divine Providence, notre pays possède tous les éléments de progrès et de bien-être; ses habitants par les bons sentiments et l'aptitude qui les distinguent, ont toutes les dispositions nécessaires par ce progrès. J'espère donc en Dieu, et j'appelle de mes voeux la grâce de voir dans un avenir très prochain les résultats heureux des travaux de notre Sublime Porte.

Smyrne est un grand centre de commerce dans notre Empire. Autant je suis satisfait de voir et de juger par mes propres yeux les

Bu merasimi bittikten sonra Bornovaya hareket etti. Burada çokça Fransız vardı. Hünkârı istikbal için pek çok tedarikâtta bulunmuşlardı. Başta Sultan olmak üzere, toz içinde olan alay görününce bir telâştır başladı. Acaba hangi villayı şereflendirecek? Herkesin sorduğu sual bu idi. Derken hünkâr, İzmirde yıllardanberi ticaret yapan Vitol'e misafir oldu. Halk, mektep çocukları dualar okuyorlardı. Bazı madamlar damlara çıkmış, bazıları, kapının yanında sıraya dizilmiş padişahı selâmlıyorlardı.

Bu dua ve selâmlarla top top çiçekler arasında saklanmış sanatkârların âletlerinden çıkan ruh okşayıcı sadalar ortalığı çınlattığı halde, Sultan Aziz sağına, soluna selâm vererek, araba ile villanın tâ içine kadar gitti. Methalin eşiğinde, arabadan inerken, beyazlar giymiş iki kızcağız karşılayarak bi-

---

developpements que cette ville a acquis, autant je suis content et ravi de l'accueil enthousiaste qui m'est fait par toutes les classes de mes sujets, et par les négociants et sujets des puissances amies.

Les voies de communication qui sont ouvertes et celles qui sont en voie de construction, serviront immanquablement au dévéloppement du commerce et de l'agriculture. J'appliquerai désormais ma sollicitude personnelle et mes efforts tout particulier à la poursuite des travaux publics d'une nature si importante.

L'instruction publique aussi est une des grandes questions qui font l'objet de la préoccupation constante de mon gouvernement, car un bien général doit en résulter. J'ai été très satisfait de juger de bon état des écoles civiles d'ici par la bonne tenue des groupes d'écoliers que j'ai vus.

Les produits de cette province sont d'une grande richesse. La culture de coton, particulièrement, va devenir une source de fortune pour tous les habitants et offrir une ressource nouvelle pour le commerce. Les efforts faits par les habitants de la province pour le progrès de cette culture sont l'objet de notre haute satisfaction. Notre gouvernement ne manquera pas de continuer à l'encourager et de lui accorder toutes les facilités nécessaires.

Je suis content de voir réunis ici autour de moi tous les fonctionnaires et les notabilités de la province. Je compte sur leurs efforts collectifs pour conformer leurs actes aux vœux de mon coeur, et j'espère que, par l'union et la concorde qui doivent régner toujours entre les différents éléments du pays, ils travailleront pour le bien de la patrie et de leurs concitoyens.

ri buhurlar yaktı, öteki de güzergâha bahar çiçekleri saçtı. Sultan Aziz her ikisini selâmladıktan sonra dairelerine çıktı. Kendisine takdim olunan dondurmayı yiyerek, bu güzel köşke güneşin ziyası nüfuz edemiyecek kadar kesif ve girift ağaçların hasıl ettiği manzarayı ve duvarlardaki nadir ve kıymetli tabloları temaşa ederek istirahat etti.

Ev sahibi gurur ve sürur içinde dolaşıyordu. Fakat elli senedir İzmirde yaşadığı, türkün -eski tabirle söyliyeyimnan ve nimetiyle beslendiği halde lüzum görmediğinden midir, ehemmiyet vermediğinden midir, ihtiyaç duymadığından mıdır? Her nedense türkçeyi öğrenmemiş olduğu için misafirlerile görüşemiyor ve bu yolda sorulan suale, sıkılmaksızın, «Ne yapayım? Türkçeyi öğrenmeğe vakıt bulamadım!» sözlerile cevap veriyordu.

Hünkâr yemekte iken, Fuad ve Mahmud paşalar - mayetlerinde komiser Reşad bey olduğu halde - Yusuf Efendinin köşkünü ziyaret ettiler. Bu köşk, gerek İzmirde ve gerek başka yerlerde eşine tesadüf olunamıyacak derecede güzel ve konforlu idi. Sahibi pek zengin, tek başına hünkârı bütün maiyetile ağırlıyabilecek kadar zengin bir Ermeni idi. Fuad Paşa, ziyaretile, bu vatandaşı ve pek zeki ve güzel olan karısını taltif ederek, bir sui tefehhüme meydan bırakmamıştır.

Dönüşte rikkat veren bir hâdise vukubulmuştur: İzmirden Bornovaya dönmekte olan ihtyiar bir köylü, alaya yol vermek makdasile, bir çalının kenarına çekilmek istemişti. Fakat bindiği at her nasılsa kayarak, ihtiyarla birlikte çalının arkasına yuvarlanmıştı. Bereket versin hemen farkına varılarak, zavallının imdadına koşuldu: Atına da, kendisine de bir zarar gelmeden kurtardılar.

Hünkâr Bornova yolunu çok beğenmişti. Yolun iki tarafına, Kahirede olduğu gibi, ağaç dikilirse, sıcak günlerde daha güzel olacak diyerek belediyeye bir imar dersi de vermişti.

İzmire, her tarafı ışıklarla parlıyan İzmire varınca sultan Aziz Feyzicihad'a gitti ve oradan temaşa ettiği şehrin bu çok sesli ve çok hareketli sevincinden dolayı mahzuziyetini beyan etti.

O gece kaptan paşa, çıkan irade üzerine, namı hümayuna bir ziyafet tertip etti; konsoloslar, ecnebi harp gemilerinin kumandanları ile subaylarını ve bazı muteberanı Peykizafer vapuruna davet eyledi. Çok yerinde olan bu cemile bütün ecnebileri mütehassis etmişti. Ziyafet esnasında Muet (Mouette) gemisinin tayfaları «Vive le sultan!» diye bağırırken toplarını boşaltan Zenobi'nin mürettebatı padişahı selâmlıyorlar; Regalantüomu ve Navara sefineleri de hem top atıyorlar, hem mürettebatlarını selâma durduruyorlardı.

Kontramiral Tuşar (Touchard')ın kumandası altında bulunan Zenobi firkateynile Fransanın Doğu filosuna mensup Muet avizosu bilhassa hünkârı - İzmirden geçerken - selâmlamak üzere Pireden gelmişlerdi. Sultan Aziz bu gemilerin atışlarından çok menun olmuş, bundan sonra merasimde salvoların Fransız usulünce yapılmasını kaptan paşaya emretmiştir. Kontramiral Vaka (Vacca)nın kumandası altında bulunan (Re Galantuomo) adlı, İtalyan gemisile (Tankredi) korveti ve komodor Tagethof (Tagethoff)un emri altındaki Novara adlı Avusturya firkateyni dahi ayni maksatla Pireden gelmişlerdi. İngiliz bahriyesini kumandan Seymur'un idare ettiği (Wanderer) gemisi temsil etmişti.

Seyahatin İzmire ait kısmı sona eriyordu. Bir gün evvelinden hummalı bir faaliyet başlamış, şehrin ihtiyaçlarını tesbit etmek ve buna ait bir muhtıra hazırlamak üzere, vilâyette bir komisyon teşkil edilmişti. Hünkâr İzmirin nelere ihtiyacı olduğunu görmek ve bu ihtiyaçları bertaraf etmek istiyordu. Demiryolun ikmali, Bornova yolunun ıslahı, v.s. için şahane muavenetlerini ibzal edecekti. Amme hizmetleri,

idarî işler, zabıta, gümrük... Bütün bunlar tedkik olunarak hangilerinde ıslahata ihtiyaç var ise bildirilmesini irade etti: Çaresine bakacaktı.

İçtimaî ve dinî müesseselere ihsan ettiği hediyelerin tevzii de ayrıca tedkikata lüzum gösteren bir mesele idi. Bu hediyelerin herkesi herkesi memnun etmesi, hiç bir tarafın nahoşnud olmaması matlûptu; onun için adalet ve müsavat dairesinde tevzileri iktiza ediyordu. Ezici ekseriyeti haiz olan müslümanlara 345.000; katoliklere 120.000; rumlara 80.000; ermenilere 65.000; yahudilere 40.000; protestanlara 15.000 kuruş tevzi olundu.

Demiryol memurlarına 100.000; Bornova yoluna 10.000; sipahi ocağına - yapılacak işten memnun kalmak şartile - 20.000; ve (teveccühatı şahane)ye nail olmakta devam etmesi kaydile, Kaysarlı Ahmet paşaya 150.000 kuruş tefrik edildi.

Öğle vakti, gemilerle tabyalardan atılan toplar, uzaklarda akisler husule getiriyorken, Sultan Aaziz (alayı vâlâ) ile Hisar camiine, İzmirin bu en güzel mabedine giderek cuma namazını kıldı. Selâmlığı görmek için bütün İzmir camiin lecek her türlü hazırlıkları yapmıştı.

Namazdan sonra Hünkâr, islâm ve ermeni mahallelerile Kârvanlar köprüsünden geçip Büyük Cennet mevkiine gitmiştir. Sipahi ocağı şehriyarın mahzuziyetini mucib olabilecek her türlü hazırlıkları yapmıştı.

At yarışları büyük bir alâka ile takip olundu. Birinci mükâfatı sipahi ocağı reisi Fransa General Konsolosu Kont Benti Voliye kazanmış ve padişah tarafından çadıra davet olunarak kendisine bir (âlâ esb) verilmiş, yâni güzel bir arab atı hediye edilmiştir.

Yarışlardan sonra Hünkâr Buca köyünü dolaşmış ve M. Baltacının köşkünde bir müddet istirahat edip, geç vakit İzmire dönmüştür.

ÇANAKKALEYE DOĞRU...

Yatında son İzmir gecesini geçirmiş olan Sultan Aziz, seyahatının yirmi üçüncü sabahı henüz uykuda iken, yâni şafak sökerken donanma hareket emrini aldı. Ayni zamanda Regalantüomo ile Novara dahi rengârenk bayraklarla donanmış oldukları halde, fayrab ettiler ve «Sefinei Hümayun» önünden hurralarla geçerek Kale istikametini tuttular.

Feyzicihad hareket edince Kaleden toplar atılmağa, rıhtım boyunu dolduran halk silâhlar atmağa, dualar okumağa başladı. Biraz ileride bir sınıf teşkil eden Zenobi ile diğer ecnebi gemileri yanından geçilirken bunlar bütün topları ile ateş ettikleri gibi bütün mürettebatları da hurra! diye bağırdılar. İzmir limanı o âne kadar böyle bir şenlik görmemişti.

Beş saatta Midilliye varan Feyzicihad, sonra arkasından gelen Tuna, Mecidiye, Peyki Zafer ve Fethiye ile bir sırada yattı. İkinci hattı da Tazi Bahrî, Taif, İzmir, Sinop, Şerefnüma teşkil ediyordu: Tam bir donanma!

Fakat Abdülâziz Han, Barbaros'un doğduğu yeri, Safonun vatanını uzaktan seyirle iktifa etti, karaya çıkmadı. Yatsı vakti idi, apansız bir fırtınadır koptu; rüzgâr gemilerin iplerine çarparak korkunç sesler çıkarıyor, yağmur dolu şiddetile yağıyordu. Allah, Allah! Ne yapmalı, nereye kaçmalı? O kadar eşyayı nereye koymalı? Telâş içinde şuraya, buraya koşan tayfalar, askerler sığınacak bir yer tedariki için çadırlarını açmağa çalışıyorlardı. Derken bora apansız duruverdi. Bir çok hasarat yapmıştı.

Gecenin bakıyyesi sükûnetle geçti. Fakat sabahleyin, dün akşam Anadolu cihetinden esen rüzgârın serpintileri devam ediyordu. Deniz biraz dalgalı idi. Erkenden (26 nisan, pazar) hareket olundu. Fasıla ile atılan iki top, Bababurnunun geçildiğini bildirdi. Rüzgâr dinmişti. Parlak bir güneş altında Beşike limanı geçildi. Beşike tarihî bir hâtırayı uyandırdı: Kırım muharebesinde müttefiklerin donanmaları, Karadenize çıkmadan evvel, bu güzel koyda toplanmıştı.

Güneş artık ufka yaklaşıyordu. Fakat deniz kızının sönmüş ocağını dalgalar arasında yakmak için, bu âlemi terketmeden önce, (Kal'ai Sultaniye) nin bu tatlı koyunda, Türk donanmasını en sevimli renklerile selâmladı ve biraz sonra battı. Bu sırada bir tarafta ezanlar okunuyor, bir yandan da toplar atılıyordu. Şehir parlak surette donanmıştı. Sultan Aziz geceyi vapurda geçirdi. Ayın yirmi yedinci pazartesi günü de vapurda kaldı. Fakat o gün tam manasile bir faaliyet günü idi. Seraskerin kaynı olan Çanakkale mutasarrıfı Hakkı Paşa ile mevki kumandanı Hasan Paşa (sefinei hümayun) a giderek, kaleyi ilgilendiren askerî ve mülkî işlerin müzakeresinde hazır bulunmuşlardı. Maiyyet gemilerinden biri, sabahleyin erkenden kalkarak, Kumkaleden Seddülbahire, hatta Naraya kadar bütün tabyaları gezdi: Bütün istihkâmların iyi halde bulunmaları ve muhafızlarının hiçbir şeyden mahrum kalmamaları padişahın iradesi iktizasından olduğunu tebliğ etti. Sultan Aziz bununla da iktifa etmedi: Müdafaa tertibatının asrî icad ve ihtiralara göre ikmalini de irade eyledi.

Diğer taraftan (sertabib) Marko Paşayı -Başağa ile birlikte- hastahanenin teftişine gönderdi; İstanbuldan bir korvet ile gelen şehzade Kemaleddin, Bürhaneddin ve Nureddin efendilere de şahane iltifatlarını gönderdi.

Şehirde sabırsızlık artıyordu. 28 nisan salı günü Sultan Aziz Feyzicihad'ı terkile karaya çıktı. Top sesleri etrafa akse-

diyordu. Halk deniz kıyısında yığın yığındı. Evlerin pencereleri, balkonları dopdolu idi. Bir çok sandallar, padişahın bindiği ve bizzat Kaptan Paşanın idare eylediği filikaya kadar sokulmağa çalışıyordu. Hünkâr her tarafı selâmlıyarak iskeleye çıktı ve konak ile kale arasında birikmiş olan ahaliye atıfetkârane bakıp ilerledi. Her taraftan alkışlar yükseliyor, mekteplilerin terennümleri semayı dolduruyordu.

Hükûmet konağında sureti mahsusada bir daire hazırlanmıştı. Sultan Aziz burada kısa bir tavakkuftan sonra kaleye çıktı, (derununda bir adem oturacak surette cesim ve kadim) olan topları muayene etti. «Bunlardan bir kıt'ası içine on yedi kıye barut ve mermer gülle vaz'olunduğu halde huzuru şahanede endaht» olunmuştur. Mevki kumandanının da ikametgâhını dolaştıktan sonra hünkâr, istirahatları için hazırlanan çadıra girdi. Erkân ve memurları, eşrafı, konsolosları huzurlarına kabul ederek, Çanakkale işlerini bitirdi.

Saat ikide Feyzicihad'a -ayni alkış ve dualar arasında- avdet etti. Hava sakin, deniz durgun, her yer bahar güzelliklerile dolu idi.

Fuad Paşa Kal'ai sultaniyyeyi terketmeden evvel, Babıâliye uzunca bir telgraf yazmış, seyahat programında vukua gelen bazı değişiklikleri bildirmekle beraber istikbal merasiminin ne suretle yapılması kararlaştığını izah eylemişti. Telgraf aynen şudur:

«Burada bulunan kilâ ve asakiki şahaneyi ruyetle taltifleri ve etraf ahalisi sevahile gelmiş olduklarından güzergâhı hümayunda bulunan Gelibolu gibi mahaller ahalisi dahi teşrifi hümayunu istid'a etmiş olduklarından bu yerlerin dahi görülmesi Dersaadete muvasalatı bir iki gün tehir eyliyeceği cihetle teyemmünen cuma günü vaktı zuhurda Dersaadete bilmuvasala doğruca Tophanei Âmirede kâin camii Nusratta edayı salât ile badehu vükelâ ve memurinden müretteb alay ile sarayı hümayuna gidilmesi ve havassı vükelâ berayı

istikbal vapurla Büyük Çekmece önlerine doğru azimet eylemesi hususlarına müsaade buyurulmuştur.»

Çanakkaleden alaturka saat sekizde (zevali: 3) hareket olundu. İki saat sonra Gelibolu'ya varıldı. Gelibolu donanmayı, toplar atarak, selâmladı. Şehir, padişahın ziyaretile müşerref olacağı ümidinde idi, uzaklardan bile fark edilen hazırlıklar bunu anlatıyordu.

Filvaki Gelibolu o gece hiç uyumamıştır: Hünkârın şehri ziyaret ile şereflendireceği tahakkuk etmekle bütün gece iskelenin sağlamlaştırılmasına, halılar ve çiçeklerle süslenmesine, yollara kum dökülmeğe, duvarlara bayraklar asılmağa, çocuklara marş belletmeğe, okunacak nutukların hazırlanmasına çalışılmıştır.

Çarşamba günü saat onbir olunca toplar atılmağa ve «Padişahım çok yaşa!» avazeleri yükselmeğe başladı. Hünkâr, hükûmet konağına kadar, bu alkış arasında gitti. Memleketin durumu hakkında izahat almak ve gerek şehrin, gerek sancağın ihtiyaçlarına karşı ne yapılmak lâzım geldiğini irade etmek üzere, hükûmet konağında bir müddet dinlendikten sonra, maiyyetlerinde bulunanlara izin verdi ve kendisi yalnız mabeyincileri ve yaverleri beraber olduğu halde bir teferrüç yaptı. Bulayır'a kadar gitti, Süleyman Paşanın türbesini ziyaret etti.

Hünkâr Bolayır'da iken şehzadeler kasabayı, çarşıyı, tekkeleri, türbeyi ve (Musallâ) yı ziyaret eylemişlerdir. «Anadolu cihetinden Rumeli cihetine geçen kahramanlar iptida Hamza Bey sahiline çıkmışlar ve Musallâ'da ilk sabah namazını kılmışlardı... Mevlit sahibi Süleyman Dede memleket fatihi Süleyman Paşanın fırtınalı bir gecede kırk kişi ile bir sala binip, Rumeliye geçişlerini takdiren tebrik için bilirtical:

Keramet gösterip halka, suya seccade salmışsın
Yakasın Rumeli'nin pencei himmetle almışsın

Beytini söylemişti.

Osmanlılığın şerefli tarihini bilenler bu avazei takdiri o memleketin ufkundan işidir gibi olurlar. O yerlerde başka bir hal vardır:

O yerlerde güneş mahmuri fikret bir peridir ki
Doğar sevdalı akşamlar nigâhı vapesininden...
O yerlerde saba bir bestegârı serseridir ki
Perişan nağmeler perran olur güya enininden.»

Bir türk şairine coşkun ve parlak bir dille bir tahassür kasidesi terennüm ettiren Gelibolu sahilinin fener civarındaki parçasına namazgâh derler. Sultan Aziz büyük ceddinin türbesinde öğle namazını kıldıktan sonra bu gaza etmiş, şehit olmuş erlerin tekbir alarak en evvel yol açtıkları o mevkie, Namazgâha döndü. Kendi için hazırlanmış olan çadırda biraz istirahat ettikten sonra huzuruna çıkacak kimseleri -lütfen!- kabul etti. Memleket işlerini görüştü. Sonra Yazıcızade'nin, bu gerçekten âlim ve mütebahhir türkün türbesini ziyaret etti. Huzur ve sevinç içinde konuşmalarına devam ediyorken çehresi birden bire değişti: Meserretten kedere geçer gibi oldu: Rodos adasının ve Rodos şehrinin pek şiddetli bir zelzeleden çok zarar gördüğünü haber almıştı. Gelibolu-ya ait işler zaten bitmiş olduğundan Rodos felâketi hakkında daha etraflı tedbirler almak üzere Feyzicihad'a avdet etti.

İlk işi, kabiliyetini bildiği ve çok da itimad ettiği yaveri Rauf Beyi huzuruna çağırıp talimat vermek ve (afetzedegân) ın en mübrem ihtiyaçlarına sarfolunmak üzere kendisine bin kese akçe vermek olmuştur. Ayni zamanda mevcut çadırlarla yiyecek namına her ne bulunursa hepsinin Tuna vapurunda toplanmasını irade etmiştir. İki saat sonra Rauf Bey Tuna vapuruna binerek, Rodosa hareket eylemiştir.

Fuad Paşa o gece Babıâliye bir telgraf daha çekmek lüzumunu gördü. Bunda seyahatın ne suretle geçtiğini anlatıyor, sonra yine merasim bahasına dönüyordu. Bir falso ya-

pılmaması şiddetle mültezemdi. Seraskerin 11 zilkade 79 tarihli telgrafı şu idi:

«Bugün Bolayır'da Süleyman Paşayı gazî ve Gelibolu' da Yazıcızade türbeleri ziyaret buyurularak vapuru hümayuna avdet olundu. Bimennihi taalâ yarınki perşembe günü alesseher buradan hareketle tahmin olunduğuna göre akşamı üzeri Büyükada önüne varılıp cuma günü tertibi sabık veçhile vaktı zuhurda İstanbul'a vusul ile doğruca Tophaneye çıkmak üzere o gece adalar arasında kalınacaktır. Bu hale göre vükelâyı fiham hazaratının cuma günü alesseher adalarda vapuru hümayuna gelmeleri iktiza eder ve şayet perşembe günü vapuru hümayun görüldükte İstanbula teşrif buyurulacak zannile bazı mahallerde izharı merasimi şadımanî olunacak olursa karışıklığı mucip olacağından perşenbe günü bir şey yapılmayıp merasimi mezkürenin cuma günü vapuru hümayunun İstanbula doğru gelişinde icra olunması iktiza edenlere tenbih buyurulması manutu inayeti aliyyeleridir.»

Seraskerin tahmini tahakkuk etti: Perşenbe günü seher vakti hareket eden donanma akşam üzeri Büyükada önlerine geldi. İstanbuldan da Kılıçali vapuru gelmişti. Âlî, Kâmil, Mustafa, Savfet, Ömer, Edhem, Kâni, Halil Paşalar hep bu vapurda idiler. Feyzicihad'a gidip tazimatlarını padişaha arzettiler; gaybubetlerinden dolayı İstanbulun «tahassür!» duyduğunu söylediler. Sultan Abdülâziz de seyahatinin intibalarını anlattı. Paşalar geceyi Heybelideki bahriye mektebinde geçirdiler...

İSTANBULA VARIŞ

Alemdağından doğan güneş mayısın ilk tatlı sabahını selâmlıyordu. Her tarafta bir hazırlık telâşı vardı. Feyzicihad'dan başka Mecidiye, Taif ve Hayrüddin vapurları on buçukta Ada önünden hareket ettiler. Bahriye Nezaretinin üç küçük vapuru bir çok sandalları çekerek Fenerbahçe önüne getir-

mişlerdi. Bunlar yolu kapayacak gibi sıralandılar. Feyzıcihad yaklaşınca, muharebe oluyor hissini veren bir şiddetle, ateşe başladılar.

Feyzıcihad Beşiktaş istikametine değil, Zeytinburnuna doğru yol alınca herkeste bir tereddüt hasıl oldu. Bir ikinci seyahata mı çıkılıyordu? Şirketihayriyenin on bir tane vapuru, alay bayrakları ile donanmış, padişahı bekliyordu. Karşılayıcılar arasında gayrımüslim cemaatler epey yer işgal ediyorlardı. Çocuklarına beyaz elbiseler giydirmişler, güzel manzumeler öğretmişlerdi. Kumkapı, Yenikapı, Samatya tarafları dolmuştu.

Donanma Zeytinburnuna yaklaşınca sahilden toplar atılmağa başladı.

Sarayburnu feneri ile Selimiye arasına gelince (Sefinei hümayun) iki ateş arasında kalmıştır. Sarayburnu bir taraftan, Selimiye bir taraftan, yarış edercesine, top ve tüfek atıyorlardı. Harbiye, Tıbbiye, Erkânıharbiye mektepleri ile askerî Rüşdiyeler talebesi Boğazın sol sahilinde dizilmişlerdi. «Çok yaşa» diye bağıran bu masum sesleri bir düziye gürleyen toplar bastıramıyordu. Topkapı sarayı ile Kızkulesi arasına gelindiği vakit, tabiatin burada yarattığı müstesna güzelliğe İstanbul ahalisinin vücude getirdiği harikalar katılmış, eşi bulunmaz bir panorama meydana gelmişti. Üsküdar, Galata, her yer -rıhtımlar, pencereler, balkonlar, çatılar, damlar...-, denizin bütün yüzünü kaplıyan yelkenliler, buharlı vapurlar, kayıklar halk ile dopdolu idi. Bahriyeye mensup romorkörler kılavuzluk etmek zorunda kaldılar.

Bohurdanlardan çıkan dumanlara barut bulutları karışıyor ve Feyzıcihad yavaş yavaş Boğaza doğru ilerliyordu. Tam demirliyeceği sırada cuma ezanı okunuyordu.

Sultan Aziz sade bir üniforma ile, Kaptan Paşanın idare ettiği filikaya bindi ve Dolmabahçe sarayına gidecek yerde

doğruca Tophane rıhtımına yöneldi. Orada ikinci bir alkış tufanı koptu. Askerî ve mülkî bütün Devlet erkânı iskelede padişahı dört gözle bekliyorlardı. Sultan Aziz iskeleye yaklaşınca ayağa kalkarak, etrafa bir göz gezdirdi ve biraz ötede, saat kulesinin civarında, muhakkak Halil Paşanın bir sürprizi olmak üzere, yapılmış ve her türlü silâhlarla bezenmiş olan muhteşem zafer takına bakarak gülümsedi. Tazim safları arasından ilerliyerek:

— Seyahatimden memnunum, sizden memnunum, yaptığınız karşılama ile kalbimi sevinçle dolduran milletime kavuşmaktan bahtiyarım»

Dedi.

Valide Sultan oğlunu dört gözle bekliyordu. Bunu pek iyi bilen Sultan Aziz, anasının köşkte bulunduğunu anlayınca hemen oraya yöneldi, anasının elini öptü ve namazını kılmak üzere (camii Nusrat) a girdi.

Camiden çıktıktan sonra müzikaların çaldıkları marşlar, toplardan akseden sesler, halk kütlelerinden yükselen alkışlar arasında, Sultan Aziz, karabulut namındaki atına binip, Beşiktaş sarayına gitti.

Sarayın etrafı halk ile kuşatılmıştı. Resmî mekteplerden başka rum, ermeni, yahudi mekteplerinin talebesi sıra sıra dizilmişlerdi; hiç durmadan padişahı alkışlıyorlardı.

Hünkâr nihayet sarayına girdi. Müteakiben Devlet ricalinin, ümera ve erkânın tazimlerini kabul etti. Sonra istasyonerleri saray önünde demirlemiş olan dost devletlerin mümessilleri huzura çıktılar. Âlî Paşa da hazır bulunuyordu. İngiliz sefiri tebrik nutkunu söyledi; padişahın cevabını Hariciye Nazırı terceme etti.

Diğer taraftan Valide Sultan da okadar çok özlediği sevgili oğluna kavuşmaktan mahzuz ve bahtiyar, kendisine arzedilen tebrikleri kabul ediyordu.

Saat dokuza gelmişti. Boğaziçi sakin ve âsude. Hava ne sıcak, ne soğuk. Ay, hafif bir yaşmak altında. Top sesleri kesilmiş ,derin bir sükût hüküm sürüyor. Denizle gök arasında binlerce meş'ale. Bayezıd ve Galata kuleleri nur içinde. Hele Bayezid kulesi nuranî bir sütun halinde. Geceleri, her vakit, karanlık olan köprü bile fasılasız bir parıltı ile Galatayı İstanbula bağlıyor. Selimiye, Kızkulesi, Üsküdar, Beşiktaş, Ortaköy parıl parıl yanıyor. Sultan Aziz, akşamdan sonra, Mecidiye kışlasını teşrif ve askeri taltif etti.

Mayısın ikinci cumartesi günü saat onda (zevali: 4) şehri dolaşmağa çıktı. Pek büyük tezahürata karşı çok mütehassis olduğu halde, at üstünde Bayazıde gelerek, (Babıseraskerî) deki köşke girdi. Biraz istirahattan sonra, Fuad Paşanın emrile talim meydanına gelmiş olan ve Serasker Kaymakamı Ömer Paşa tarafından idare edilen bazı askerî kıt'aların ateş talimlerini temaşa etti. Askeri her şeyden ziyade sevdiğine dair bir nutuk söyledi.

Sonra köşkün etrafındaki hareket ve heyecanı gören, alkış seslerini ve türlü türlü şarkıları duyan hünkâr, dünkü gün denizde dikkatini çekmiş olan ermeni çocuklarını huzuruna çağırdı. Patrikın delâletile, dün hep bir ağızdan terennüm ettikleri manzumeyi, huzurda tekrarlayınca Sultan Aziz memnun oldu, onları taltif etti, manzumenin türkçe bir nushasını bile aldı.

Akşam yemeğini (dairei hümayun) da yedi. Her taraf kandiller ve meş'alelerle donanmıştı. Yangın kulesinin kapısı üstünde de: «Padişahımız çok yaşa — Serasker Fuad Paşa» levhası okunuyordu. Sultan Aziz bu şehrâyini temaşa ettikten sonra avdet arzusunu izhar etti. Bitpazarından, Kalpakçılardan geçilerek Kapalıçarşıya girildi. Kapalıçarşı bütün kıymetli eşyasını yere sermişti. En güzel ve nadir halılardan en meşhur fabrika ve imalâthanelerin türlü türlü eşyasına kadar her şey güzergâha yayılmıştı.

Çarşının o gece ve ertesi gece açık bırakılması bahis mevzuu olunca bazı kimseler, oranın kudsiyeti bozulacak ve bundan ötürü karışıklıklar çıkacak vehmine düşmüşlerdi. Çarşı açık durduğu halde korkulan şeylerin -bittabi- hiç biri vukubulmadı. Kafile Mahmud Paşa cihetindeki kapıdan çıktı. Hamam civarına varıldığı zaman görülmüş ki Nafia ve Maarif Nazırı Edhem Paşanın konağının kapısı ardına kadar açık. Edhem Paşa ve oğulları istikbal için pek çok hazırlıklarda bulunmuşlardı. Hünkâr paşayı mahzun etmedi; konağı ziyaret etti ve bir «Türk Düğünü» diye oynanan ortaoyununu seyretti. Sonra Aynacılar, Kavaflar ve Örücülerden geçti, Hasırcılar yolu ile Mısırçarşısı, Asmaaltı, Zindankapısından çıkarak Balmumcular, Taşçılar istikametile Balıkpazarına indi, kayıkla sarayına döndü.

3 mayıs, pazar. Öğleden sonra, Mecidiye kışlasına gider. yolun iki tarafına her sınıftan bir mikdar asker dizilmişti. Hünkâr akşam yemeğini bu kışlada yiyecekti. Bu güzel kışlanın ziyaretinden sonra, padişahın Beyoğlu cihetinde bir teferrüç yapacağı şayiası dolaşmağa başladı. Bunun için halk bu yerlere hücum etmişti.

Alay görünüp de yavaş yavaş ilerlemeğe başlayınca yeri gökü bir alkış tufanıdır kapladı. Heyecan azıcık sükûnet bulunca muzika başlıyordu...

Tenezzühün her safhasını mükemmel surette tertip ve idare eden Fuad Paşa ile Serasker kaymakamı Ömer Paşa ve bir çok erkân ve ümera kışla kapısında bekliyorlardı. Hünkâr kendilerine hassaten iltifat etti, tezahürattan memnun olduğunu söyledi, ve Fuad Paşa ile konuşa konuşa dairesini teşrif eyledi.

Güneş batarken bir fırtına koptu. Her şey alt üst olacak zannedildi ise de gece karanlığı basar basmaz rüzgâr dindi. Bundan bilistifade hünkâr, yatsı namazından sonra, her zamanki maiyyetile Beyoğluna doğru çıktı...

Bundan sonra sözü Journal de Constantinople muharririne bırakıyorum:

«Avrupalılarla meskûn mahallerde padişahın en sonra buraları ziyaret edeceği haber alındı. İlk iki gün içinde yapılan hazırlıklar, bunun üzerine, kat kat arttırıldı.

Hünkârın yola çıktığı küçük Ihlamur vadisinden saraya döneceği Galata cihetine kadar her yerde ardı arası kesilmez bir defne ağacı, kandiller, kâğıt şeritler, bayraklar ve çiçekler zincirinden gayrı bir şey görmedik.

Akşamın saat beşinde (zevalî) Dolmabahçe bataryaları Hünkârın saraydan çıktığını bildiriyorlardı.

Alayın önünde bir süvari müfrezesi, Cezayirli piyade uşaklar, arkasından da bazı yaverler vardı.

Akşam yemeğini yiyeceği Mecidiye kışlasına kadar fasılasız bir hat teşkil eden ve bölük bölük toplanmış, tabur tabur ayrılmış olan her sınıf askerin önünden atının yorga yürüyüşile geçti.

Borazanlar uzaktan uzağa padişahın muvasalatını biri birine haber veriyorlar, bir top bataryası da saray meydanından ateş ediyordu.

Bu geniş, dik ve kırlara civar olan, etrafın temaşasına pek ziyade müsait bulunan bayır, batmak üzere olan güneşe füsunkâr bir manzara vermekte idi. Ufka bakılınca bu geniş yokuş üzerinde alayın, süvari ve piyade kıt'aları ile zuhaf askerlerinin önünden geçtiği ve geçerken her kıt'anın parıl parıl parlıyan süngüleriyle selâmlandığı görülüyordu.

İlk meydan yerine gelince, zatı şahane, kendilerini istikbal için koşmuş olan mahalleler ahalisine bir göz atmak üzere bir ân durdu ve sonra çok güzel bir zafer tâkı ile bezenmiş olan Mecidiye kışlasına şöyle bir baktı.

Bu ânda, yüksek rütbeli zabitler, ellerinde rayihalar saçan bohurdanlar olduğu halde, alayın iki tarafına dizildiler.

Kışlanın kapısı önünde, büyük üniformalarını giymiş oldukları halde büyük Serasker Fuad ve Serdarıekrem Ömer Paşalar ile diğer bazı livalar bulunuyordu. Zatı şahane askerin «Padişahım çok yaşa» avazeleri arasında ve at üstünde kışlaya girdi.

Bunun üzerine kışlanın denize nâzır cihetindeki tabyasından yüz bir pare top atıldı. Kıt'alar Talimhanedeki istihkâm seğirdimi üzerinde sınıf sınıf toplandılar ve hünkâr yemek yerken (müzikai hümayun) kışlanın havlusunda muhtelif havalar çalmakta devam ediyordu.

Bir saat sonra güneş yavaş yavaş gurub ediyor, kışlalar çeşit çeşit renklerle aydınlanıyordu.

Saat sekiz buçukta atılan toplar alayın tekrar harekete başladığını ilân ediyor, mahallelerimizi ziyareti şahaneden haberdar eyliyordu.

Hünkâr, Belvüden Pangaltı köşesine kadar, iki sıra ışık arasından geçti. Lâkin atını Topçu Meydanına ve şehrin medhaline çevirince hiç beklenmedik bir manzara ile karşılaştı:

Altıncı Belediye Dairesinin himmetile yapılmış ve etrafı ateş ocakları ile sarılmış gayet yüksek bir parlak sütun meydana hâkim oluyor ve tepesinde muazzam bir hilâl taşıyordu.

Sağda ve solda, mermere benziyen ve yeşilliklerle ve rengârenk fenerlerle kaplanmış olan bir çok sütunlar yükseliyordu; meydanın bütün parmaklıkları tenvir edilmişti. Renk renk fenerler ve kandillerle süslenmiş olan uzun bir sıra toplar karanlık içinde parlıyordu. Topçu kışlasının önünde bir tâkı zafer satırları ve binlerce değişiklikler gösteren dönme bir güneşi taşıyordu; karşı tarafta ise yirmi topçu askeri, biribirinden uzak, ellerinde meş'alelerle duruyordu.

İşte zatı şahane, at üstünde, Taksime kadar bu kehkeşan

arasından geçip, alışılmamış bir surette kendisini alkışlıyan halkı lütüfkâr baş eğmelerle selâmladı.

Taksime gelince hünkâr bir ân durdu. Beyoğlu caddesinin bayraklar, flamalar ve çatıları kaplıyan timsallerle arzettiği bu gözün alabildiği kadar geniş ve sonsuz parlak bulutu temaşa etti.

Civardaki tenvirat sütunu padişahın başı üzerine tam bir aydınlık serpiyordu. Muhteşem siması güleç ve müsterihti. Bütün tertibat ve tezyinatı bozacak gibi esen rüzgârın son safhası siyah sakalını ve alın tarafı hemen tamamile açık olan saçlarını okşıyordu. Zatı şahane sade bir siyah elbise giymiş ve siyah çuhadan kakuleteli bir avniyeye bürünmüştü. Bakla kırı donunda bir ata binmişti. Atın üzerine yumuşak kadifeden yapılmış, yer yer inci ve pırlantalarla beneklenmiş nakışlarla işlenmiş bir haşa örtülmüştü.

Âl-i Osman padişahı bu suretle, sade yol açmak için önden giden birkaç süvarinin arkasından, yalnız olarak ilerliyor, birkaç yaver tarafından takip olunuyordu.

Yaptıkları hazırlıkların fevkalâdeliğile temayüz eden evlerin burada bir cetvelini yapmak bizim için mümkün değildir; çünkü bu hararetli ve asil müsabakaların heyeti mecmuası içinde hepsi biribirine karışıyordu. Bunun çin belli başlı hatları göstermekle ktifa ediyoruz:

Hünkârın atı bütün güzergâha serpilmiş olan kum üzerinde yüzüyordu. Halk her dakika ya bir halıyı yahut ipekli bir kıymetli kumaşı padişahın ayaklarına sermeğe koşuyordu. Hünkâr gülümseyerek geçiyor, bazan halının alınıp kendisi için saklanmasını irade ediyordu. Zatı şahanesi her an şehnişinlerden, pencerelerden başı üzerine atılan yaprakları koparılmış çiçeklerle örtülü idi, yerler bunlarla dolu idi.

Fransızca, rumca, italyanca, hasılı her dilde alkışlar duyuluyordu. İşaret ettiğimiz tezyinatlı yerlerin hepsine pa-

dişah memnuniyetle bakıyordu. Kendisine takdim edilmiş olan çiçek demetini lütfen kabul ile yaverine vermiştir.

Görülmedik tertibatta bulunmuş olan muhtelif umumî binalarla kiliseler, sefarethaneler ve muhtelif mezheplere mensup muteber kimselerin meskenleri önünde duran hünkâr onlara dikkat ve takdir ile bakıyordu.

Her taraftan parlamakta olan sokağın üzerinde Galatasaray katolik kilisesinden geçerken hünkâr, yolunu halk kapamış olduğu için, yürüyüşünü yavaşlattı ve her ân kadife ve altın işlemeli kumaşlar üzerinde yürümeğe mecbur oldu.

Zatı şahane, bazı yerleri uzun bir mesafe dahilinde kolonyalılarla, mina çiçeği ve diğer kokulu maddelerle hakikaten sulanmış olan Beyoğlu caddesinin ortasından iki defa geçti. Altın ve diba kumaşlarından yapılmış örtüler bir çok yerlerde gökleri görmeğe engel oluyordu. Galatasarayın muhteşem kapısı, etrafı ziya çelenkleriyle işlenmiş kumaşlarla örtülü idi.

Hünkâr kışladan Dörtyol ağzına kadar olan mesafeyi sür'atla geçti. Çepkenli elbiseleriyle piyade muhafızların zahmet çekerek takip ettikleri bu yürüyüş esnasında heyecanlı alkışlarla karşılaşıyorlardı. Bir çok yerlerde hünkâr bir ân durdu. Polonya sokağı ile ışıklar içinde bulunan Fransa sefareti arasında kumaşlar, çiçekler, avizeler padişahın başı üzerinde bir taç teşkil ediyordu.

Sefarethaneye yaklaşınca daha şiddetli alkışlar duyuldu. Ajaksiyo istasyonerinin tayfaları ateşler yakmışlardı. Hünkâr biribirinin içine geçmiş olan flamalara memnuniyetle baktı.

Sonra, birdenbire, Dörtyola döndü, Asmalı Mescit sokağında «yaşasın» avazeleriyle karşılaştı. Oradan bir kaç adım ötede fevkalâde bir takım tezyinat görülüyordu ki hünkâr bunları dikkatle temaşa etmiştir. Sonra dikçe bir yokuştan (Pöti şan) a inmiştir.

Burada ahali daha geniş nefes alıyordu. Burada alkışlar daha şiddetli idi. Pötişan'daki mezarlık binlerce kandillerle parlıyordu. Parlak sema donuk bir mavilikte idi. Bu sema üzerinde soluk bir ay dolaşıyor, şualarını bu şanlı ziyaretçinin sol tarafında karanlık bir uçurum arzeden bu huzur ve istirahat vadisinin asırlık servileri üstüne neşrediyordu. Bu vadiden, binlerce alkış sadası yükseliyordu. Çoluk çocuk, genç ihtiyar, herkes bir ateş çatısı ile örtülmüş olan geniş mezarlık içinde koşuyor; sihrâmiz timsaller önünde hünkâr memnuniyetle durdu. Bu sırada bir muzika (marşı hümayun) u terennüm ediyordu.

Sonra zatı şahane Tepebaşı caddesini takip etti. Bahçesi tâ uzaklardan tenvir edilmiş ve cümle kapısı ışık selâpalariyle ve meş'alelerle bezenmiş olan İngiltere sefarethanesini temaşa eyledi. Bu yerde alkışlar bir kat daha çoğaldı. Çünkü Kasımpaşa ve Kalyoncukulluğu mahalleleri ahalisinin bir kısmı zatı şahaneyi görmek için bu yeri seçmişlerdi.

Sonra hakikaten azametli olan bu yürüyüşü takiben hünkâr Beyoğlu caddesine geçti. Mükemmel surette tenvir edilmiş olan İspanya, Felemenk, Rusya, İsveç sefarethaneleri önünden geçerek bir sıra tâkı zaferlerin süslediği Mevlevihaneye kadar gitti.

Hünkâr Mevlevihanede uzunca bir tevakkuftan sonra, Galata kulesinin dibinde, binlerce mumlar ve bayraklarla donatılmış evlerin arasından Tekkebayırına teveccüh etti.

Tophaneye varınca zatı şahane saraya girdi. Oraya kadar bir tek nokta yoktu ki karanlık kalmış olsun; bir köşecik yoktu ki taflanlarla, kandillerle süslenmiş olmasın.

İslâm ahali arasına girince alkışlar tekrar başladı ve Sultan Abdülâziz bir memleket halkının hükûmdarına arzedebileceği en parlak bir geceden sonra, bu seri ziyaret ile saltanatı zamanının en sabit ve en müsmir sahifelerinden

birini çizdikten sonra sarayının mermer merdivenlerine ayak bastı!

Sözümüzü bitirirken, hâlâ, İmparatorluğun vekayınamesinde malûm olmıyan umumî şenliklerle parlak bir dirilme ve terakki devrini taçlandıran bu tarif ve tavsifi gayrı kabil destanın tesiri altında bulunuyoruz.

Türkiyenin binlerce halk sesile azametli ve ihtişamlı bir belâğatla hitab ettiği medeniyet dünyası şimdi Şarkta artık hiç bozulmıyacak gibi görünen ve Devletin tarihinde parlak harflerle yazılmış bulunan bu büyük kardeşlik düsturunu natık açık kitabı okumağa çağırılıyor.

Bundan sonra, tamamile unutulmuş ihtilâflar ve artık tamamile gayrı mümkün bir hale gelmiş ayrılmalar bahis mevzuu olamaz.

Tohum mahsuldar bir toprağın tâ içine atılmıştır. Mahsulü kemale erdirmek yeter: Padişahın maksad ve niyetlerini havi iradelerini telâkki eden Babıâli onları fiil sahasına isal etmek yolunu bilir.

Bu üç büyük günün neşat ve meserretle dolu eserlerini ikmal için, hünkâr bir de (hattı hümayun) neşretmiştir ki suretini aşağıya aynen yazıyoruz [*] :

[*] Journal de Constantinople'in bu uzun yazısı ile hattı hümayunun tercemesi üç renkli atlas üzerine nefis bir surette basılarak padişaha takdim edilmiştir. Arşivde mahfuzdur. — Hattı hümayunun tercemesini de zeylediyoruz.

HATT İMPERİAL

«Mon Illustre Vézir,

«Au retour dans ma capitale, d'un voyage que je viens de faire dans une partie de mon Empire, j'ai été vivement touché des démonstrations de fidélité et de sympathie de toutes les classes de ses habitants, qui répondent parfaitement aux sentiments de bienvaillance et de sollicitude qui m'animent àleur égard.

Il est superflu de répéter ici que l'unique objet de mes désirs

Veziri mealisemirim,

Bu kere memaliki mahrusamızın bazı mahallerine vukubulan seyahat ve makarrımıza avdetimizde her sınıf ahali tarafından tarafımıza ibraz olunan delâili cedidei sadakat ve taallûku kalbî kendulerine olan hüsnü nazar ve teveccühün derecesine mukabil geldiğinden ziyade memnun oldum. Tekrara hacet olmadığı üzere nuhbei amalü efkârım cümle tebaamızın herhalde terakkii saadet ve refahı olduğundan olbabta masruf olan ikdamatı mahsusamızın pey derpey semeratı hasenesi iktitaf olunacağı derkârdır. Hasılı kâffei tebaai Devleti Aliyemiz tarafımıza olan musadakatlarının mükâfatını bimennihi taalâ ikmali hüsnü hallerinde görecekleri misillü onları muhabbet ve memnunyeti kalbiyyelerinin kemalini görmek dahi mesaii masrufemize mükâfat addolunmaktadır. Maamafih vükelâ ve memurini Devleti Aliyyemizin dahi vazifei sadakat ve istikametleri olduğu veçhile makdurlarını bu yola sarfetmelerini yâni bilcümle sekenei memalikimizin hoşnudî ve istirahatları hakkında olan arzumuzun hayyizi fiile gelmesine ikdam ve ihtimam etmelerini ezserinev emrü tavsıye eylerim ve Devleti Aliyemizin dostu olan Devletler tebaası taraflarından dahi bu

c'est de voir s'augmenter de plus en plus la prospérité et le bien-être de tous mes sujets, et j'espère que nous ne tarderons pas â recueillir les fruits des efforts tout particuliers que nous ne cessons de faire pour atteindre ce but.

Enfin, de même que tous les sujets de mon Empire trouveront la compensation de leurs sentiments de fidélité â notre égard dans le développement de leur bien-être, de même nous considérerons comme une douce récompence de nos efforts, les témoignages croissants de leur sympathie et de leur reconnaissance.

J'ordonne et je recommande de nouveau â Mes Ministres et â Mes fonctionnaires, ainsi qu'il est de leur plus stricte devoir, d'appliquer tous les soins possibles â réaliser Mon vif désir que Mon Empire soit prospère et que tous ses habitants soient heureux.

Je demande aussi que l'on fasse connaitre que j'ai été également satisfait de la démonstration de sympathie manifestée dans cette occasion par les sujets des puissances amies â Mon égard.»

sırada meşhudumuz olan riayetkârlık başkaca memnuniyyetimizi mucib olduğundan bunun dahi ilânı matlubumdur.»

Bu hattı hümayun 16 zilkade 1277 (4 mayıs 1863) pazartesi günü Babıâlide okunmuştur. O gün saat (alaturka) onda Mabeyin Başkâtibi Mustafa Efendi Babıâliye gelerek hattı hümayunu Sadrâzama teslim etmiş, sonra bütün vükelâ, bütün memurlar, gayrımüslim ruhanî reisler hazır oldukları halde hattı hümayun mutad olan tazimlerle okunmuştur.

Bu münasebetle Fatin Efendi hemen şu tarihi söylemiştir:

Eyledi Mısra seyahat şahı İskender haşem
Her tarafta bendegân etti donanmayı azîm
Söyledim şükrane tarihi gevherbarın Fatin
Zibü ferle Mısra gitti geldi hakanı kerim
1279

MATBUATTA HASIL OLAN AKİSLER

Sultan Azizin Mısıra seyahatı Avrupa matbuatında derin akisler hasıl etmiştir. Post nam İngilizce gazete bu seyahat münasebetile yazdığı makalede:

«İklimi Mısrın feyzü bereketile ahalisinin saadeti halinden Anadolu ve Rumelide vâki memaliki mahrusaya zatı şahanece naklolunacak malûmatı cedide yoktur denilemez.

«Nili mübarek kanallarının ezminei sabıkada olduğu misillü Avrupa ile Asyanın ticaretine memer ve şahrah olacağı zamanın avdet ettiği itiraf olunursa da Süveyiş kanalının açılması faidesinin bahsü beyanından şimdilik sarfınazar ederiz...» diyor [*].

[*]Takvimi Vekayi: 694 - Za. 1279.

Taymis gazetesi ise 22 nisan 1863 tarihli nushasında şunları yazıyordu:

«Elyevm Avrupanın ahvali karışıktır. Fakat politika erbabı Osmanlı Devletinin ahvali hazırasına dikkat ederlerse hiç şüphe yok ki şu bir kaç hafta içinde vukubulan mühim bir hadise göreceklerdir. O da Sultan Abdülâzizin Mısıra gitmiş olmasıdır. Herkes bilir ki Osmanlı padişahları, Mısırın fethi tarihinden beri, oraya gitmemişlerdir. Sultan Azizin seyahati ilk ziyaret oluyor.

Padişah bu seyahatinde Mısır denilen kadim memleketin mufahham metbuu olduğunu anlamış, bu metrûk memlekette maarif sayesinde, çalışmak sayesinde ne büyük değişiklikler vukua geldiğini gözleriyle görmüştür. Hünkâr, tabiî her türlü servet menbalarına malik olduğu halde fakir düşmüş, zarurete uğramış olan bir memleketten, yâni gayrı mamur sahralara, insan ayağının değmediği vadilere bir günlük mesafede bulunan İstanbuldan hareket etmiştir. Bu seyahatten maksatları, geniş memleketinin ne halde bulunduğunu anlamaktır. Bu hareketi, Sultan Azizin şanını, şevketini yükseltecektir.

Gerçe Sultan Mecid de bir seyahat yapmıştı; fakat yalnız Adalardenizindeki bazı memleketlere gidebilmişti. Böyle uzak bir memlekete gitmek ve irsen oranın valisi olan zat ile görüşmek, nihayet bir hayli senedenberi diğer bir familyanın müstebidden icrayı hükûmet eylediği bir memlekette hukukunu muhafaza etmek Sultan Azize nasip olmuştur.

Mehmed Ali Paşa familyası Mısır valiliğini ele alalıdanberi Kahire ile İstanbul arasında bir rekabet hasıl olmuştur: Kahire Avrupa medeniyetini sür'atle kabul etmiş, benimsemiştir; İstanbul ise teennî ile telâkki eylemiştir.

Mısır valileri hakikatte kudret ve gayret erbabıdırlar. Avrupa Devletleri ile ve bahusus şan ve şeref peşinde koşan Fransa ile dostluk peyda etmek istemişlerdir. Bunda ne de-

rece muvaffak oldukları malûmdur. Fransa yirmi beş yıldanberi Mısıra nümune olmuştur. Birtakım serserileri gönderip Mısır hükûmetinin tabiî heyetini değiştirmiş, müslümanların yapmağa mecbur oldukları Avrupa ıslahatını Mısırda tatbik mevkiine koymuştur.

Sultan Mecid -kendi memleketinde görmeğe alıştığı medeniyetten üstün olan- Mısır medeniyetini görmekten çekinmiş ise de kardeşi bu medeniyeti görmekteki faideyi takdir eylemiştir. Sabık Mısır valisi geçenlerde Avrupada bir seyahat yapmıştı; her yerde iyi kabul görmüştü. İşte Sultan Aziz de hükûmetinin en güzel bir eyaletini teşrif etmiş bulunuyor, bu suretle şöhretini arttırıyor, satvetini bir kat daha tezyid ediyor. Kendisi de bundan çok memnun görünüyor.

Gelen haberlere göre bu seyahat, Mısır ahalisi için hayret ve istiğrabı mucib olmuştur. Çünkü Mısır halkı bir devirden beri Mehmed Ali Paşa familyasından başka hükûmdar görmemiştir, dünyada bu familya efradından büyük hükûmdar yoktur itikadına zahip olmuştur ve madem ki hükûmet makamına, biribirini müteakip, hep Mehmed Ali Paşanın oğulları geçmiş, İstanbulun yaptığı şey bunları hasbelûsul tasdikten ibaret olmuştur, o halde asıl hükûmdar İbrahim ve Said Paşalardır zannediyorlardı. Bunların İstanbulda oturan asıl hükûmdarın vekili olduklarını unutmuşlardı. Şimdi Sultan Aziz bu zan ve zehapları kökünden kaldırıyordu.

Vâkıa Sultan Aziz Mısırda hiç bir veçhile icrayı hükûmet etmek istemediğini ve mücerred hukukî dairesi içinde bulunmak üzere valiye misafir olarak gelmiş bulunduğunu söylemiştir; lâkin bu seyahatın gerek Avrupalılar indinde, gerek Mısırın yerlileri ezhanında fevkalâde iyi bir tesir yaptığına şüphe yoktur. Çünkü Avrupalılar padişaha o nazarla bakıyorlardı ki istese de memleketin işlerine müdahale edemezdi. Mısır ahalisi ise onu tevkiri lâzım gelen bir metbu adde-

diyorlardı. İşte okadar. Halbuki zatı şahane Mısıra geldiği vakit, babasının büyük rakibi bulunmuş olan bir zatın haleflerini huzurunda el bağlamağa ve ayakta durmağa mecbur etmiştir. Bu suretle büyük bir manevî muzafferiyet kazanmıştır. Bunun Şark ahalisi indinde ehemmiyeti büyüktür.

Bu seyahatın Mısırca tesiratı ne olursa olsun, mısırlı akıl ve hikmetle muttasıf ise padişaha daha büyük tesirler yapabilir. Hünkâr, memleketin diğer kısımlarında mevcut olmıyan bir çok şeyleri Mısırda görecekler, demiryolu müşahede edecekler, memleketlerinin servetini arttırmak ve mamur kılmak fikirlerini uyandırcaaktır. Gerçe Osmanlı diyarının bir iki yerinde demiryollar yapılmağa başladı, fakat bunlar çok yavaş gidiyor, ki bu da sui idarenin tebaaya ilka ettiği rehavetten naşidir. Hünkâr Mısırda başlıca şehirlerin ahalisindeki gayreti ve işgüzarlığı görmekle iyi intibalar alacaktır; sonra bir çok nafi teşebbüsleri müşahede edeceklerdir. Bunların da Osmanlı ülkesinin islahı fikrini zihni hümayunlarında teyid edeceği derkârdır...»

★

Ne gariptir ki Avrupada padişahın seyahatını -Berlin sefirinin dediği gibi- politika âlemi dikkatle takip ettiği halde memleketimizde bir ferdin bile bu hâdise ile meşgul olduğu işitilmemiştir. İstanbulda çıkan gazeteler de bu mevzu üzerinde hiç durmamışlar, iktisadî ve siyasî tesir ve neticelerine dair bir satır yazı yazmamışlardır. Yalnız dalkavukça bir hayli manzumeler, adeta hiçbir kıymeti haiz olmıyan medhiyeler neşretmişlerdir. Misal vermiş olmak için, her ne sebepten dolayı ise, Takvimi Vekayi (No: 694) ile neşredilmiş olan iki tanesini yazıyorum:

Takvimhanei Âmire Nazırı sabık Lebib Efendinin inşad eylediği tarih:

Padişahı bahrü ber Abdülâziz
Şehriyarı dadveri zilli İlâh
Hâmili dinü şeriat cem gulâm
Şahı İskender tüvanı encüm sipah
Afitabı asümanı madelet
Olduğuna kimse etmez iştibah
Bundan akdem Mısrı teşrif eyledi
Etmek için milkine atfı nigâh
Mısır ahalisin ferahnâk eyleyip
Sayesin kıldı o iklime penah
Etti ihya Akdeniz sahillerin
Yakışur rişkeylese Bahrısiyah
Arzu eyler idi teşrifini
Gice gündüz bendegânı tahtıgâh
Gevherefşan oldu tarihim Lebib
Akdenizden avdet etti padişah.
1279

İzzetlü Hayrı efendinin manzumesi:

Mehdii devran han Abdül-Azizi âdili
Hak bu milkü millete bahşii inayet eyledi

Devletin ihyasına ol ruhi çeşmi kâinat
Hasrı evkat ile sarfi nakdı himmet eyledi
Buldu ahdında cihan tâ olkadar feyzi cedid
Sanki bir pîre şebab eyyamı avdet eyledi
Mülki mevrusun temaşa vü tafahhus etmeğe
Kahire iklimine azmü seyahat eyledi
Hini fethinden beru selâtini selef
Gitmemişken zatı âlisi azimet eyledi

Ol havalinin ahalisin bütün taltif ile
Neşri envarı füyuzatü adalet eyledi
Sahili Bahrisefidi ol şehi derya himem
Subesu mustağrakı emvacı şafkat eyledi
Makdemi oldu şerefbahşi vuku İstanbula
Payıtahti saltanat kesbi meserret eyledi
Gitti dârât ile geldi şevketü iclâl ile
Hamdelillâh halka arzı ruyi behcet eyledi
Dideler ruşen yine ol mahı tâbânı görüp
Âlemin güldü yüzü def'i kesafet eyledi
Serteser bayü geda icrayı şehrâyîn edip
İktisabı şevk-ü izharı beşaşet eyledi
İnbisatı tam ile tezyin olundu her taraf
Bu neşatın kangı demde misli sebkat eyledi
İki tarih itti inşa makdemin tebrik için
Çakeri Hayri dahi ifayı hizmet eyledi
Gezdi mülkün geldi han Abdül-Aziz ikbal ile
1279
Cüm'a gün şahı benam adlile avdet eyledi
1279

★

POLİTİKA ÂLEMİNDE

Padişahın avdeti politika âleminde bir takım tezahürlere vesile olmuştur:

Turin sefaretinden 7 mayıs 1863 tarihile Hariciye Nezaretine gelen telgrafta sefir, padişahın İstanbula avdetinden çok memnun olduğunu, tebriklerinin ve sadıkane fikirlerinin hakipaya arzı ricasında bulunduğunu; Londra sefiri, halisane tebriklerini arzeylediğini; Atina sefiri Fotyades bey 7 mayıs 1863 tarihli arizasında padişahın avdetinden meserret duyduğunu bildiriyor.

Petersburg sefiri Halil bey avdet münasebetile bir balo vermiş. Hariciye Nezaretine gönderdiği 19 mayıs 1863 tarihli mektubunda baloya dair çok dikkate şayan tafsilât vardır:

«Avdet münasebetile sefarethane salonlarında büyük bir balo verdim. Rusya vükelâsı, memurları, ekâbir, asılzadeler, ecnebi elçiler, hasılı üç yüze yakın seçme adamlar üniformaları ile baloya geldiler. Tam manasile eğlendiler. Sabahlayın saat ikide gayet mükemmel bir supe verdim. Tekrar dans ettiler. Balo beşe kadar devam etti. Prens Gorçakof üçe kadar oturdu. Hiç bir baloda gece yarısına kadar bile oturmak âdeti değilken bu gece üçe kadar oturuşu bir fevkalâdeliktir. Bana dedi ki; Bu baloda gece yarısından sonra üçe kadar kalışım hakkında nazarı dikkatınızı celbederim. Bu nezaketleri eserinden dolayı teşekkür eyledim...»

Sefir bundan sonra ehemmiyeti birden bire göze çarpan şu mütalâayı yazıyor:

«Bu baloya davet olunmak için her taraftan arzu ve iştical gösterilmiştir. Bu da Rusyanın efkâr ve maneviyatında büyük tebeddül vukua geldiğine delâlet ediyor. Bu ziyafet geçen sene verilmiş olsaydı davetlilerin dörtte biri bile, şüphesiz, gelmiyecekti.»

Prens Gorçakof, memleketini Kırım muharebesinin hasarlarından kurtarmak gayesile, daima Osmanlı Devleti aleyhinde çalışmış, 1871 Londra mukavelesile, Karadenizde Rus hâkimiyetini tahdid eden Paris muahedesinin ona müteallik hükûmlerini ilgaya muvaffak olacak, 1877-78 muharebesinde Ayastafanos muahedesinin şartlarını mümkün olduğu kadar ağışlaştırmak için elinden geleni yapacak bir maruf türk düşmanı idi. Sefir bütün temaslarında onun bu vahşi ruhunu okumuş, ona göre idare etmeğe çalışmıştır. Şimdi ufak bir temayülünü görünce tabiatile sevinecekti.

Fakat zamanın matbuatı bu hadiseyi hiç de lâyık olduğu ehemmiyet bakımından mütalâa etmemiş, arkadaşlarına nisbetle havadisi bol olan Ruznamei Ceridei Havadis bile (No:

634) yalnız Peterburg'da bir balo verildiğini ve sekiz yüz (? !) kişi hazır bulunduğunu kaydile iktifa eylemiştir.

★

Bu seyahatn politika üzerinde yapması tabiî olan tesirlerini arttırmak maksadile Babıâli, padişahın İzmirde irad ettiği nutku sefirlere tebliğ etmiş ve bundan ne suretle istifade edebileceklerine dair bir talimat da vermiştir.

Paris, Londra ve Turin sefaretlerinden Hariciye Nezaretine biri 16 ve ikisi 21 mayıs 1863 tarihile gelen üç mektubda dikkat gözünü çekecek mühim noktalar vardır.

Londra sefiri Kostaki bey padişahın nutkunu İngiltere Hariciye Nazırına okumuş ve bir suretini, talebine binaen, vermiş; Turin sefiri Rüstem Bey de kezalik nutku (İtalya umuru ecnebiyesi) nazırına okumuş, bu nutkun kendisine tebliğ olunmasından dolayı nazırın teşekkür etmekte olduğunu bildirmiş ve bilhassa şunları ilâve etmiştir: Hariciye Nazırı «işbu seyahati hümayunun hüsnü tesirini tasdik ve hükûmdaranın memaliklerinde seyahatlarının faideden hali olmayacağı tikadında bulunduğunu ifade eylemiştir.»

Paris maslahatgâzarı Artin efendinin Hariciye Nezaretine 16 mayıs 1863 tarihile gönderdiği mektup daha mühimdir. Bunda, hulâsa olarak, deniliyor ki:

Padişahın İzmirde söylediği nutku mayısın 15 inde Hariciye Nazırına okudum. Gerek Osmanlı tebaasının ve gerek dost devletler tebaasının padişahımız hakkında gösterdikleri ihlâs padişahın mahzuziyetini mucip olmuştur. İstanbula avdetleri üzerine hükûmdarım elçilerle vâki mülâkatta kendilerine memnuniyetlerini izhar etmiştir ve memleketin mamuriyetini ilerletmek ve istisnasız olarak bu tebaanın refahını ve saadeti halini temin eylemek hususunda himmetler sarfolunduğunu bu nutuktan istidlâl eylersiniz· dedim. Nazır, cevap olarak, çok memnun olduğunu söyledi ve bu nutkun pek ziyade hüsnü tesiri görüleceğinden derhal neşir ve ilân

ettirmekliğimi ihtar etti. La France gazetesinin müdürü M. Solone hayırhahımızdır, gazetesinde memleketimiz lehinde yazılar yazıyor, nutku hemen ona yolladım. Hariciye Nazırı da 18 mayıs tarihli Moniteur gazetesinde resmen neşrettirmiştir. Fakat Nazır bununla kalmamış, kendi vasıtası olan La Nation gazetesine de vermiştir...

Anlaşılıyor ki Fransa, Mısırda siyasî bir hezimete uğramak korkusiyle, Osmanlı padişahına mutaddan ziyade güler yüz göstermeği lüzumlu addetmiştir.

ATIYYELER VE TEVCİHAT

Sultan Aziz bu seyahat esnasında bir hayli hediye ve atıyyeler vermiştir, tevcihatta bulunmuştur:

Fransız konsolosunun raporuna göre, bütün hayır cemiyetleriyle tedris müesseselerine sarfolunmak üzere ihsan edilen paranın yekûnu 500 bin kuruştan fazladır. Hıdivin anasiyle üç karısı tahminen üç milyon frank değerinde mücevherat almışlardır. Bundan başka hıdivin anasına, valide sultanın hâmil olduğu murassa Osmanî nişanı ihda edilmiştir ki ondan başka -sülâleye mensup olmıyan- hiç bir kadın bu iltifata mazhar olmamıştır.

Çanakkalede (bazı ülema ve meşayıh ve hutaba ve fukara) ya ve ilk mektep çocuklarına tevzi olunmak üzere 70 kese akça ihsan edilmiştir ki sancağın 30 nisan 1279 tarihli mazbatasına göre tevziatı şöyle idi:

İslâm mekteplerine ve ülema ve meşayiha ve fukarasına	30
Rum mekteplerine ve fukara ve hastahanesine	14
Ermeni » » »	14
Yahudilere » »	6
Yirmi kadar zabtıye ve zabitan neferatına	6
	70

Her cemaat parayı aldığına dair 12 zilkade 1279 tarihile birer sened vermiştir ki hepsi ayni ibare ile yazılmış olduğu için yalnız birini, nümune olmak üzere, buraya dercediyoruz:

«Ermeni mekteplerine ve fukarası ile hastahanesine atıyyei seniyyei hazreti padişahî olmak üzere ihsanı şahane buyurulan berveçhi balâ on dört kese mecidiye lirası memnunen ve mesruren canibi hükûmetten ahzü kabzolunduğunu mübeyyin işbu sened verildi.»

Gelibolu'ya aid atıyyeler hakkında (Kaimmekami Livai Gelibolu Esseyyid Mehmed) mührü ile Babıâliye gelen 22 mayıs 1279 tarihli tahriratta deniliyor ki:

Ülema ve meşayih ile dört milletin ilk mektep talebesine ve fakirlerine, Bolayır kasabasının da keza ilk mektep talebesine ve ahalisine dağıtılmak üzere bana seksen sekiz bin kuruş verilmiştir. Ülemaya aid hisseleri mecliste verdim. Sonra azadan münasip olanları alarak tekkelere gittim, şeyhlerin hisselerini; daha sonra mekteplerin hisselerini, papaslarınkilerini ve fukaraya ait hisseleri tekkelerde, mekteplerde, kiliselerde ve mahallelerinde taksim edip verdim.

Bu tevziatın müfredatı, Livadan gönderilen cetvelde şöyle yazılıdır:

Tekâya meşayihile dervişan ve ülema ile cevamii şerife hidematına verilen	11.520
Mektebi rüşdiye şakirdanile mekâtibi sairei islâmiyyeye	9.910
Yazıcı zade Mehmed Efendi hazretlerinin türbedarına	5.000
Biraderleri Ahmed Bican » hazretlerinin »	2.000
Konak hidematına verilen	5.000
	33.400

Maa zabitan asakiri zaptiye neferatına birer aylık	5.650
Gelibolu fukarayi islâmiyesine	15.132
Geliboluda sakin muhacirin fukarasına	3.900
Telgraf müdürüne	2.000
Telgraf hademesine	3.000
	63.412
Karantina hidematına	2.000
Liman Reisine	2.000
Geliboluda mütemekkin rum ve ermeni ve yahudi mekâtibi sıbyanile fukarasına	28.988
Mahkeme hademesine	6.000
Bolayırda vâki Süleyman Paşa hazretlerinin türbeleriyle mekâtibi sıbyanıye ve fukaraya	10.000
	106.000

Tevcihat defteri de şudur:

Biga muhasebecisi İbrahim Efendi kulları	Rütbei sali sesinin saniyeye terfiile beşinci rütbeden mecidiye nişanı
Karantina Müdürü Feyzi Efendi	Beşinci rütbeden Mecidiye nişanı
Biga mutasarrıfı bendelerinin divan kâtibi Ziya efendi kulları	Hacelik
Bayramiç Müdürü Ahmed Bey kulları	Beşinci rütbeden mecidiye nişanı
Mal refiki Münib efendi kulları	Bu dahi
Mal refiki Abdurrahman Bey kulları	Bu dahi
Telgraf Müdürü Hüsnü efendi kulları	Beşinci rütbeden mecidiye nişanı

Gelibolu Takımı

Tahrirat muavini Abdullah Efendi kulları	Beşinci rütbeden mecidiye nişanı
Telgraf Müdürü Hasib Efendi kulları	Rütbei rabıa
Mal kâtibi refiki Neş'et efendi kulları	Hacelik
Meclis azasından Ali Bey kulları	Kapucubaşılık
Zabtıye yüzbaşısı Hüseyin ağa kulları	Beşinci rütbeden mecidiye nişanı
Vücuhdan Edhem ağa kulları	Kapucubaşılık
Magnisa kaymakamı Edhem Efendi kulları	Rütbei saniye mütemayizi
Aydın kaymakamı Mehmed Bey	Bu dahi

Maiyyeti hümayunu mülûkânede bulunan bazı bendegân

Mektubîi Bahriye Mehmed Ali Efendi kulları	Üçüncü rütbeden mecidiye nişanı
Hafız Ömer efendi kulları	Bu dahi
Âmedî hulefasından Şerif Efendi kulları	Dördüncü rütbeden mecidiye nişanı.
Haremeyin tercemanı Hacı Hasan Efendi kulları	Üçüncü rütbeden mecidiye nişanı
Mektubîi Hariciye hulefasından Hakkı bey kulları	Dördüncü rütbeden mecidiye nişanı

II

Kırım muharebesinden on bir sene geçmişti. Avrupanın siyasî durumu çok değişmişti. Paris muahedesiyle temin edilen haklara rağmen, Osmanlı Devletinin hali -Sırbistan hâdiselerinden başka, bilhassa matbuatın bir çok yazılar yazmasına sebep olan Girit isyanının devam ve tevessüü, hasılı şark meselesinin yeniden alevlenmesi hasebile - endişe verecek bir şekil almış, Âlî Paşa hükûmeti bir yandan var kuvvetini sarf ile gaileleri izaleye çalışırken, bir yandan da -Rusyanın entrikalarına karşı- eski müttefiklerinin, Fransa ve İngilterenin, yardımını temin etmek çarelerini düşünmeğe mecbur olmuştu. III. Napoleonun -her ne maksada mebni olursa olsun- Pariste açtığı umumî sergi, bu gayeye götürebilecek en münasip yoldu. Bundan istifade etmeliydi.

Zaten daha evvel çıkan, nisbetle daha ehemmiyetsiz, fırsatlardan da istifade olunmamış mıydı? Prusya ile Avusturya arasında zuhur eden ve nihayet Sadova zaferile biten muharebenin Prusyada yapmış olduğu tahribatı, açtığı yaraları tamir için muhtelif tedbirler alınmıştır. Bunlar arasında Prusya veliahdının karısı prenses tarafından pazar suretinde tertip olunan iane cemiyeti de vardı. Babıâli bu ianeye iştirakin faydalı olacağını tahmin etti ve Berlin sefirine beş bin frank tahsisat verdi. Sefir cemiyete gitmiş ve bin taler'e [*] bir deste çiçek satın alarak, padişahın ianesi

[*] Bir Taler, (3,75) frank kıymetinde ve o zaman frank 5 kuruş değerinde idi.

olmak üzere, Veliahdın karısına vermiş, paranın geri kalanı ile de başka şeyler almıştır.

Herkesçe takdir olunan bu iane prensesi bilhassa mütehassis etti. Prenses şükranlarının padişaha arzını sefirden tekrar rica ile kalmamış, ailesi azasının resimlerini havi bir zarfı da, hünkâra gönderilmek üzere sefire vermiş ve ertesi günü kontes Hohental'i sefarethaneye göndererek bir daha teşekkürlerini bildirmiştir.

Gözler, bu suretle, Türkiyeye çevrilmişti. Pazara İngiltere kraliçesi, Rusya Çarı ve ekser Almanya hükûmdarları da bazı nefis eşya göndermişlerdi. Fakat Padişahın hediyesi hepsine tefevvuk etmişti. Hatta İngiltere sefiri Rusya elçisinin yanında «Rusya Devleti saltanatı seniyenin bu rütbe fütüvvetkârlığı aleyhinde protesto etmelidir» yolunda bir lâtife yapmıştı da Rusya elçisi, hem alaya hem ciddiye alınabilecek bir nükte savurmuştu: «Bu, ne sefahat!» demişti.

Şimdi Paris gazeteleri, resmî mahfilleri, Paris efkârı umumiyyesi padişahın sergiyi ziyaret edeceği haberleri ile hayliden hayliye meşgul oluyorlardı. Bundan tabiatile istifade edilecekti.

Paris sefiri hiç bir şeyden haberdar değildi; sinirlenmişti: Hiç durmadan Hariciye Nezaretine telgraflar yazıyordu. Hususî ve müstacel işaretli bir telgrafında: «Zatı şahanenin seyahatı, Fransanın İstanbul sefiri tarafından resmen iş'ar olunduğu üzere, başlamış ise keyfiyeti mustacelen bildirmenizi rica ederim» diye yalvarıyor, padişahın hududda istikbali, seyahatlarının teshili için tedbir almak istediğini, hünkârın ikametile alâkadar şeyleri saray ile tertip etmek zaruri olduğunu bildiriyordu.

Paris sefarethanesi kâfî derece geniş değildi. Önündeki büyük caddeden bir miktar arazi İmparator tarafından verildi, orası gayet güzel bir bahçe haline kondu; Sicilyadan ağaçlar getirtilerek alaturka dikildi, orası Beşiktaş sarayına

benzetildi. Cemil Paşa bir taraftan da bunlarla uğraşıyordu.

Cemil Paşa üç gün sonraki mektubu ile tafsil edeceği 18 mayıs 1867 tarihli telgrafnamesinde diyor ki: «İmparatoriça hazretleri, son defa sarayda kabul buyurdukları esnada, zatı şahanenin Parise seyahat etmek hususundaki niyetleri ve bu babdaki malûmatımı hakkında âcizlerine uzun uzun sualler sormuşlardır. M. Marki dö Mutiye [*] dahi son mülâkatımızda dedi ki «Eğer zatı şahane Parise seyahat edecek olurlarsa huzuru hümayunları çok iyi tesirler hasıl edecek ve İmparatora da son derece meserreti bais olacaktır. - Dün akşam İngiltere sefirinin balosunda Hariciye Nazırı zatı şahanenin Parise gelmek arzusunda bulunduğuna dair Fransa sefirinden bir telgraf almış olduğunu söyledi. Baloda bulunan ve Hariciye Nazırı tarafından bu haber kendisine arzedilen İmparator, bu kararın kendi için mucip olduğu mahzuziyeti defaatle söylemiş ve mahzuziyetinin zatı şahaneye arzını bana emreylemiştir.»

Sefir müteakiben sadarete gönderdiği 21 mayıs 1867 tarihli mektubta, diğer bazı malûmattan sonra, yukarıdaki telgrafname mündericatını teyiden tafsilât vermiştir.

Bunlara göre, Âli Paşa İstanbuldaki Fransa elçisiyle görüşürken Sultan Azizin Parise seyahati meselesini düşündüğünden bahsetmiş ve icrasını, umumî sergi münasebetile İmparator tarafından bir davet vukuuna talik gibi hem padişahın şahsî gururunu okşamak, hem Devletin haysiyetini kurtarmak dirayetini göstermiştir.

Paşanın, bu kombinezonda muvaffak olduğunu 21 mayıs 1867 tarihile Paris sefiri Cemil Paşaya çekilen şu telgraftan anlıyoruz: «Fransa sefiri bugün İmparatorun davetnamesini

[*] Marquis de Moustier (1817 - 1869), İstanbulda sefirlik etmiş, 1866 da Hariciye Nazırı olmuş, 1867 de Lüksemburg mes'elesini tesviyeye memur edilmiş, bir sene sonra âyana geçmiştir. İstanbulda yine Fransız kadınları ile sefih bir hayat yaşamış olan dö Mutiyenin «Roz» ve «Margerit» i meşhurdur.

zatı şahaneye takdim etti. Zatı şahane bundan pek mütehassis oldular ve memnuniyetlerini İmparatora iblâğ etmeğe sizi memur buyurdular.»

Vak'anüvis Lütfi Efendi (C, 11; S: 108) keyfiyeti şu suretle anlatıyor:

«Hususile Fransa İmparatoru Üçüncü Napolyon cenabları bu sergi vesilesile kâffei hükûmdaranı Parise davet ettiği sırada padişahı Âl-i Osman Sultan Abdülâziz Han hazretlerini dahi sergiimezkürün temaşası zımnında Parise teşrifleri için Dersaadet Fransa sefiri vasıtasile İmparatoru müşarünileyhin davetnamei mahsusu muharremin on yedinci günü huzuru hümayuna [*] takdim kılındığını müteakib İngilterenin Dersaadet sefiri dahi Mabeyni hümayuna azimetle Devleti tarafından zatı şahanenin Londraya davet olunduğunu arz ve tebliğ eyledi.»

Bu çapraşık ibare Napolyonun davetini anlatırken İngiltereye seyahatın da sebep ve menşeini gösteriyor ki Paris sefiri Cemil Paşanın yukarıda bahsedilen 21 mayıs tarihli mektubunun diğer bir fıkrası da bu mealdedir. Filhakika sefir, «Son cumartesi günü sarayda verilen baloda zatı şahanenin Parise gitmesinin büyük bir süruru mucib olduğunu İmparatoriça söyledikten sonra İngiltere sefiri Lord Kovley bu seyahatın İngiltereye kadar temdidi halinde ayni mes'ut neticenin hasıl olacağını» kendisine söylediğini yazıyor.

Görülüyor ki Cemil Paşanın bu sözleriyle vak'anüvisin ifadesi arasında muvafakat yoktur: İngilterenin Dersaadet sefiri de Lord Kovley gibi yalnız bir mütalâa ileri sürmüş olabilir; daveti ancak hükûmetinin emrini aldıktan sonra yapabileceği şüphe götürmez. Eldeki vesikalara göre davet kraliçe tarafından vâki olmamış, seyahat, yine Âlî Paşanın tertip ve teşebbüsü ile vuku bulmuştur. Âlî Paşa, san'at-

([*] LEVANT HERALD Adlı ingilizce gazetesinin ifadesine göre Kâğıthane kasrında.

lar ve eğlenceler şehri, epikür diyarı olan Paris ile ticaret ve sanayiin, sây ve serbestinın cilvegâhı olan Londranın ziyareti asrın medeniyeti hakkında bir fikir edinmek bakımından da çok faydalı olacağını düşündüğü için, bunu temine bütün mevcudiyetile çalışmıştır.

Londra sefiri Müzürüs Bey 22 mayıs 1867 tarihile Hariciye Nezaretine yazdığı telgrafta: «Lord Stanley, zatı şahanenin İngiltere kıraliçesini ziyaret etmek arzusuna muttali olmakla bahtiyardır. Zatı şahane tarafından izhar olunan arzudan dolayı kıraliçe hazretlerinin pek mütehassis olacaklarını ve bu ziyaretin gerek kendilerini, gerek İngiliz milletini pek ziyade sevindireceğini söyledi. Taraflı devletlerinden yazılan mesajı kıraliçe hazretlerine takdim edeceğini ve alacağı cevabı bildireceğini ve payitahttan hangi gün mufarakatı hümayun vâkı olacağını bilmek istediğini ifade etti.» demekle meseleye tam bir vuzuh ışığı serpiyor.

Lâkin İngilterenin cevabı gecikiyordu. Babıâli endişeye düşmüştü. Lord Stanley'in *(Kont Derbi)* teminatına rağmen, kıraliçenin muvafakat cevabı ne için gelmiyordu? Müzürüs bey, Hariciye Nazırı Fuad Paşaya çektiği 26 mayıs tarihli telgrafnamesile hükûmetin bu yüzden geçirmekte olduğu buhranı izaleye çalışmıştır. Diyor ki:

«Zatı şahanenin seyahatına müteallik mesaj cevabının teahhuru sebebini arzetmek istiyorum. Kraliçe hazretleri İskoçyada Balmoral'dedir. Lord Stanley kendilerine yazmış, fakat cevabın gelmesi için bir müddetin geçmesi zaruri bulunmuştur. Bunun müsbet olacağını ve İngilterenin zatı şahaneye karşı hissiyatı dostanesini ibraza bunu vesile ittihaz edeceğini temin edebilirim.»

Aradan bir iki gün geçmeden İngilterenin muvafakatı Babıâliye bildirildi ve «zatı şahane Londraya vâki olacak seyahatları arzusunun kıraliçe hazretleri tarafından memnuniyetle karşılanmış olmasından mahzuz oldular. Kıraliçe hazretlerine ve hükûmetlerine mahzuziyeti şahaneyi tebliğ bu-

yurunuz» mealinde Müzürüs beye cevap verilmekle beraber hattı hareketi hakkında bir talimat da verildi: «Zatı şahanenin parlak surette istikbal edileceğinden emin olduğum cihetle bu hususta hiç bir talebde bulunmamanızı ve teşebbüsü tamamile İngiliz hükûmetine bırakmanızı rica ederim.» denildi.

Vak'anüvisi takip edelim:

«Zatı hazreti padişahinin işbu vuku bulacak seyahati seniyeleri şimdiye kadar misli görülmemiş bir azimeti fevkalâde olarak, zamanın icabettirdiği hal ve tavra nazaran bu azimeti halisadan milkü milletçe fevaidi matlube husule geleceğini erbabı basiret istidlâl eyliyebilir».

Bundan iki şey anlıyoruz:

1) Padişahın seyahati bir fevkalâdeliktir;

2) Bu seyahattan büyük faydalar elde edileceği memuldür.

Hem yerli, hem ecnebi matbuat Lütfi Efendiyi teyid ediyordu: Meselâ İstanbulda çıkan La Turquie gazetesi: «Bu seyahat, İmparatorluğun mukadderatını değiştirecektir; bu seyahat yalnız bir hükûmdarın seyahatı değil, bir prensipin seyahatıdır ve bütün müesseseler üzerinde derin bir tesir hasıl edecektir. Bu sehayat esnasında bir çok hayal ve kuruntular zeval bulacak, bir çok fikirler doğacak, bir çok projeler tasarlanacaktır. Vâkıa padişahın dimağında büyük bir dağdağa, vicdanında şiddetli bir iştial olacaktır; fakat işte sırf bu hal ve sebeplere bakılarak, Devletin müstakbel mukadderatında selâmeti mucip bir buhran husule geleceği istidlâl olunabilir; terakki emelleriyle meşbu olan hünkâr, şahid olacağı medeniyeti doğuran sebeplere karşı lâkayt kalmıyacak, gördüğü usul ve nizamı kendi ülkesine idhal ve tatbika çalışarak, kat'î lüzumunu tasdik edeceği ıslahata tevessül eyliyecektir. Kuvvetin hâkim olduğu zamanların geçtiğini anlayıp modern cemiyetlerde kudretin bilgiye ve çalışma-

ğa tevakkuf ettiğini ve böyle zamanda İmparatorluğun mukadderatını kör tesadüfün eline bırakmak tehlikeli olduğunu anlıyacaktır... Padişahın Avrupayı ziyareti, cihan hâdiseleri arasında yegânedir. Bu seyahat daima bir hatıra olarak saklanacaktır. Ne neticeler hasıl edeceğini hiç kimse tahmin edemez. Fakat iki şey kuvvetle memuldür:

Birincisi, dünyaca müsellem olduğu üzere, çok zeki olan Sultan Aziz Avrupadan kendi memleketine teceddüd fikirlerini götürecek ve bu suretle (Şark Meselesi) denilen karışık işin hallini kolaylaştıracaktır.

İkincisi, Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu arasında, nihayet, bir anlaşma husule gelecek, yâni ırk ve medeniyetçe mevcud olan antipati ortadan kalkacaktır.»

Etoil d'Orient ise:

«Bugünkü Osmanlı Devleti ahalisini ilgilendiren en mühim mesele, yakında padişahın Parise gideceği meselesidir. Evvelce de yazdığımız gibi, padişah Pariste toplanacak hükûmdarlar ve ahali cemiyetinde bulunmak arzusunda idi. O cemiyet herkesin ümid etmediği neticeleri hemen kuvveden fiile getirmese bile boş gururların unutulmasına, hükûmetlerin ittifakına, ahalinin hürriyetine ve terakkiyatına dair dünyaya öyle kuvvetli bir tohum atacaktır ki nekadar fırtına çıkarsa o kadar fazla semere verecektir.

«Osmanlı hükûmdarlarından birinci olarak Abdülâziz han Garb memleketlerini dost sıfatile dolaşacak ve kendi ülkesini Avrupanın diğer memleketleriyle bir başka suretle bağlıyacaktır.

«Gerek Fransada ve gerek Avrupanın diğer yerlerinde büyük bir tevkir ve tazim ile karşılanacağına şüphe yoktur... Vâkıa hiç bir yerde İstanbul gibi suyu ve havası lâtif ve toprağı parlak bir yer görmiyecektir; fakat Avrupanın her tarafında ahali bizden daha sık, daha malûmatlı ve daha zengin, ve ovalar daha iyi ekilip biçilmiş, şehirler daha güzel ya-

pılmış, ulûm ve fünuna daha ziyade rağbet olunarak maarifin yerleştiği saraylar içinde ahalinin başına servet ve saadet yağdırılmış olduğunu görerek hayretler içinde kalacak ve bu terakkiyatın sebebini elbette soracaktır.» diyor.

Sonra, meselâ, Pariste çıkan L'Etendard gazetesi şunları yazıyordu:

«Bu seyahat islâm âlemi için, eşi olmıyan bir hâdisedir. Bir hıristiyan memleketini ziyarete karar vermekle, bu seyahate resmî bir mahiyet ve pek büyük bir ehemmiyet atfetmekle padişah, hiç şüphe yok ki, ehemmiyeti Şarkta ve Garpta kimsenin gözünden kaçmıyacak bir siyasî harekette bulunmuş oluyor. - Bu karar ile bütün halk sınıflarını hareketâ getiren, islâm heyeti içtimaiyesinin en yüksek tabakaları arasında bile mürevviçlerine tesadüf olunan ve Türk İmparatorluğunun tarihinde dikkati çeken ıslahat fikirleri biribirine yaklaştırılırsa padişahın seyahatı, III cü Napoiyona karşı şahsan beslediği devamlı sempatinin eseri değil, sosyal terakkiye, makul ıslahata, milletleri ıslah eden ve İmparatorlukları yükselten medeniyete doğru istiyerek atılmış bir adımdır.»

Bazı gazeteler ise bu seyahatı, Çarın Fransaya seyahatının bir kontrpartisi suretinde telâkki ederek ehemmiyetini itiraf ediyorlardı.

Vak'anüvisin işaret ettiği ikinci faydayı diplomatlarımız da belirtiyorlardı: Cemil Paşa «M. lö baron dö Bütberg, seyahatı şahanenin takarrür ettiğini anlar anlamaz İmparator Aleksandr ile de vâki olacak bir mülâkatın mevcut müşkülâtı halle vesile olacağını söyledi:» diyerek, iki hükûmdarın bir zamanda Pariste bulunacakları tahminine göre ileri sürülen mutalâaya iştirak ediyor, Berlin sefiri Aristarki bey de: «Zatı şahanenin Parisi ziyaret edecekleri haberi düşmanlarımızı bribirinden ayırmış (deconcerter), dostlarımızı teşci etmiş ve dünyayı hayretlere düşürmüştür» diyordu.

Tarihi Lütfi'yi okumaktan başka bir hakikat ta öğreniyoruz. O da seyahatın yapılmaması için çalışılmış olduğu keyfiyetidir. Bakınız ne diyor. «... İstanbulca dahilen ve haricen bu babda sureti haktan görünerek bir takım mevani serdü ityanı ile daveti mezkürenin geçiştirilmesine çalışılmış ise de uzamayı erkânı Deyletin teşvikatı hayrıhaneleri semeresile salifülbeyan seyahatı seniyyeye azmi kavii padişahî şayan buyurulduğundan istihzarı levazımi seferiyeye teşebbüs olundu.»

İstanbulda seyahatı geçiştirmek için, kimlerin ne suretle çalışmış olduklarını, bunca araştırmalarıma rağmen öğrenemedim: Resmî evrak arasında buna delâlet edecek bir kayit yok; zamanın gazeteleri tamamile sakit; şimdiye kadar bahsı kurcalıyan da olmamıştır. Paris sefiri Cemil Paşanın himmeti olmasaydı Avrupada ve bilhassa Fransadaki bu çeşit teşebbüslerden de hiç haberimiz olmıyacaktı. Cemil Paşa Fransanın ahvali umumiyesiyle Türkiyeye ve padişahın seyahatına dair bahisleri muhtevi bazı maktuaları Babıâliye göndermiş ve bu meyanda La Patrie gazetesinin yüksek bir makamdan ilham olunmuş gibi görünen neşriyatına dikkati çekmiştir.

La Patrie şu mütalâaları yazıyordu:

«Bir çok prenslerle hükûmdarların sergiyi görmek ve bu medenî bayrama iştirak etmek arzusiyle Parise gelmeleri efkârı umumiyeyi memnun etmiştir. Bununla beraber, keyfiyeti soğuk bir istihza, yahut pek şüpheli bir zevkin akisleri suretinde telâkki etmek istiyen bazı gazetelere tesadüf olunuyor. Avrupayı temsil eden tacıdarların Parise gelip sây ve san'at bayrağını selâmlamalarındaki isticalde, bu gazeteler, her şeyden önce Fransanın bütün medenî milletlere telkin ettiği umumî sempatiyi nasıl bulamıyorlar? Efkârı umumiye buna karşı mütehayyirdir, ve bu bozuk seslere mazinin hatıratını ihtar etmekten geri kalmamaktadır. Hakikaten, ta-

rihte memleketimizin (Fransanın) en vazi ve en sulhperver hükûmetlerde dahi hükûmdarlara istihkara yakın bir lâkaydiden başka bir şey telkin etmediği zamanları bulmak için, çok geriye gitmeğe lüzum yok. O zaman hiç bir hükûmdar Parise gitmeği hatırına getirmiyordu...»

Cemil Paşanın göndermiş olduğu gazete maktuaları arasında 18 mayıs 1867 tarihli L'Opinion Nationale gazetesinin şu bendi de dikkati çekmişti:

«Osmanlı hükûmeti terbiye ve maarifi inkişaf ettirmek gayesiyle, iki mühim tedbir ittihaz eylemiştir:

1) Eskiden olduğundan ziyade bir miktar talebe, hükûmet tahsisatile, İngiltereye ve bilhassa Fransaya gönderiliyor. Bunlar orada idarî ve sınaî (endüstriel) tetebbüatta bulunacaklardır.

2) Padişah, din ve mezheb tefrik etmeksizin, bütün tebaa çocuklarının tahsillerine mahsus olmak üzere, İstanbulda bir büyük mektep açılmasını emretmiştir. Buradaki tedrisat Avrupadaki mümasil müesseseler tedrisatının ayni olacaktır. Osmanlı hükûmeti bu husuta Fransaya müracaat ederek, icab eden tedkikatı ifa etmek üzere, üniversite profesörlerinden birinin İstanbula gönderilmesi ricasında bulunmuştur. Bu taleb memnuniyetle kabul edilmiştir ve üniversite umumî müfettişi M. Buduen (Boudouin) son günlerde İstanbula hareket etmiştir [*].

Hazır münasebet gelmişken Valmy'nin La Turquie et L'Europe en 1867 adlı eserinde, bu seyahat vesilesiyle beyan ettiği fikirleri icmal edivereliim:

«En büyük İmparatorluklar mümessillerinin, umumî sergi münasebetile, biribirini takiben Parise gitmeleri öyle fev-

[*] Osman Nuri, Maarif Tarihi, C: 2, S: 400 ve müteakib. Maamafih ne bu eserde, ne Galatasaray Lisesinin Kuruluşu unvanile BELLETEN'in 28 sayılı nüshasında mufassal bir makale yazmış olan İhsan Sungunun tedkikatında M. Buduen'den hiç bahis yoktur. Bu zatın faaliyeti hakkında başka bir yerde de bir zerre malûmata tesadüf edemedim.

kalâde bir hâdisedir ki ehemmyetini takdir etmemek mümkün değildir. Bunun hakikî ve en mühim manası, her şeyden önce, san'atın bedayiine, hakikat sahasına çıkarılmış veya çıkarılmak üzere bulunmuş terakki eserlerine, bundan milletlerin refah ve saadeti ve beşer ailesi efradının daha samimî ve daha kolay bir surette biribirine yaklaşmaları için husulü melhuz faydalara karşı takdir beyanından ibarettir. Hükûmdarların seyahatını bu asil gayeye atfetmek, politikanın bazan biri birinden uzaklaştırdığı o zatlara karşı hörmet ibraz eylemektir...

«Bu düşüncenin parlak bir delili, şüphesiz, Sultan Abdülâzizin Parise ve Avrupaya vâki olan seyahatında görülür. Hünkârın, tebaasının saadeti hâlini görmek ve o tebaayı Avrupa medeniyetine alıştırmak hususundaki arzusu kendisine - seleflerden hiç birinin yapmamış olduğu - bu hareketi telkin edebilirdi. Emirül-muminin, münevverliği sayesinde, terakki davasını kendine hedef edinmiş, hıristiyan milletlerin tefevvukunu temin eden müesseseleri gözleriyle görmek ve elleriyle tutmak istemişti. Filhakika bu tasavvurunu Padişah İmparatoru ziyarete, İslâmiyet de İseviyete hürmet ibrazına geliyor) sözleriyle Napolyon'u selâmladığı vakıt ifşa etmedi mi?

«İmdi, şimdiye kadar iki medeniyeti -Şark ve Garb medeniyetini- ayıran uçurum atlanmıştır. Umumî sergi bu yaklaşmaya fırsat vermiştir... Padişaha bu hususta rehber olan -diğer hükûmdarları da sevkeden- şey, içtimaî ve insanî büyük bir menfaattır. Padişah diğer hükûmdarlara imtisal etmiş ise de, daha uzaklardan gelmiş olduğuna göre, daha çok şükrana mustahaktır; hususile iktiham edeceği daha çok maniaları vardı... Bu seyahat, sulhu ve medeniyetin terakkisini muhafaza için, en mühim meselenin hallini kolaylaştırmıştır. İma yoluyla bahsettiğimiz mesele, bütün dünyanın meşgul olduğu Şark Meselesidir.»

Bununla beraber, istitraden kaydedelim ki o tarihten sonra gerek Almanyada ve gerek Şarkta vukua gelen hâdiseler Paris mülâkatlarında hiç bir şeyin kararlaştırılmamış olduğunu, halli icabeden meselelerin ve hususile Girit mes' elesinin eski halinde kaldığını göstermiştir!

Bu bahsı tamamlamak için Milingen'in -Avrupalı müelliflerin bize taallûk eden meseleleri ne suretle mütalâa eylediklerine pek didkate değer bir misal teşkil eden- La Turquie sous le règne D'Aziz adlı kitabından da bir iki sahife okuyalım:

«Sultan Azizin Avrupa seyahatı, Âli Paşa hükûmetinin Osmanlı İmparatorluğuna, eski müttefiklerinin yardımını temin için, ihtiyar etmiş olduğu bir tedbir oldu. Üçüncü Napolyonun himmetile açılan umumî sergi en müsait bir fırsattı ki Babıâli bundan istifadeye şitab etmiştir. İmdi, Babıâlinin o güne kadar musırran muhafaza ettiği menfaatleri feda etmeğe ve halifenin bir ecnebi memleketi ziyaret etmesine ve binnetice islâm muhitinden biraz dışarı çıkmasına muvafakat eylemiştir. Türkiyenin içinde bulunduğu vaziyet, bazı fedakârlıklar ihtiyarını istilzam ediyordu. Binaenaleyh bu fedakârlıkların en küçüğü seçildi. Çünkü Sultan Azizin, onbeş gün müddetle Avrupada bir yalancının vasiliği altında kalması ile çok bir şey kaybedemezdi.

«Hükûmdarlarının Garp saraylarında yapacağı seyahatten Babıâli vükelâsı büyük menfaatler umuyorlardı:

1) Ahrarane fikirlerle medeniyetin Türkiyede nekadar ilerlediğini Avrupa milletlerine göstermek;

2) Rusyanın beslediği emeller ve çizdiği korkunç projeler hakkında Avrupaya dehşet salmak;

3) Hıristiyan hükûmdarlar karşısında padişahın haysiyeti nekadar büyük olduğunu Türkiyedeki hıristiyanlarla gayrı memnunlara göstererek onları korkutmak;

4) Nakdî bir yardım istemek.

«Bununla beraber, alınan neticeler Osmanlı vükelâsı ile müşavirlerinin besledikleri ümitlere uygun çıkmamıştır. Çünkü evvelâ Avrupada hiç kimse Sultan Azizi Fransa ve İngiltereyi ziyarete sevkeden âmiller hakkında yanlış bir zanna düşmemiştir. Padişahın son saatta bize gelmesi ahrarane fikirlerinden ileri gelmediği, bilâkis kendisini sıkıntılardan kurtarabilecek bir takım ittifaklar temini maksadile geldiği maldûmdu. Rusyanın tasavvurlarından bahsetmek suretile yapmak istedikleri mahirane korkutma bahsına gelince, bu tesvilât Fransada pek az bir tesir hasıl etmiş ve fakat İngilterede parlak bir muvaffakıyet kazanmıştır. Tori kabinesi Türkiyenin, Rusyanın bedhahlığı yüzünden duçar olduğu felâketlerden ve belâlardan dolayı çok ziyade beyanı teessüf etmiştir. Giridliler padişah ile vükelâsının ittihaz ettikleri tedbirlerden pek de endişe etmiyerek, her nerede tesadüf ederlerse Türk askerine sür'at ve şiddetle hücum etmeğe devam etmişlerdi.- Osmanlı vükelâsı para bulmak hususunda daha çok bahtiyar oldular. Kredi Mobiliye kumpanyası 53 milyon frank avans vermiş ve bu da maksadı temine kâfi görülmüştü.

«Fransa İmparatoru, serginin taşıdığı parlaklıkla, hanedanına mahsus hatıraları ihya etmesinden hakkile müftehir olarak, Avrupadaki hükûmdar hanedanının en eskilerinden birinin oğlunu, Fatihin ve Kanunî Süleymanın torununu, peygamberin halifesi olan Sultan Azizi Tuileri sarayında kabul etmek suretile devrei hükûmetine yeni bir parlaklık ilâve etmek istiyordu. Üçüncü Napolyonun gayesi, Kırım muharebesinden beri geçen on iki senenin, Türkiyeyi müttefiklerine bağlıyan rabıtaları takviye etmiş olduğunu göstermekten ibaret bulunması muhtemeldi.

«Müttefikile ayni fikirde bulunan İngiltere Sultan Azizi pek dostane bir suertte karşılamağı ve pek hararetli bir tarzda kabul etmeği vazife bilmiştir. Bununla beraber, Sultan Azizin Pariste kabulü keyfiyeti daima resmî mahi-

yette kaldı. Doğruluk hududunu geçmekten korkmaksızın, denilebilir ki, Sultan Aziz Fransada milletten ziyade hükûmetin misafiri olmuştur. Paris ahalisi padişahın seyahat alayına, herhangi bir başka his ile değil, mutlaka merak saikasiyle gitmiştir. Fakat İngilterede Site halkının padişaha yaptığı karşılama malî bir koku taşıyordu, bir sarraf damgasını haizdi. Makul hududu aşmıştı. Osmanlı eshamını hâmil olanlar, Türkiyenin borç faizi olarak ödediği 7 milyon liradan bir şey almak istiyenler bu menfaatlerinin istihsalini vücuduna bağladkları zatın kudumunu alkışlamak imtiyazını paylaşamadılar...»

★

Seyahat haberleri yayıldıkça gazeteler yazılarını uzatıyorlar, ticaret müesseseleri iştihalarını kabartıyorlardı. Sultan Azizin donanmaya merakını bilen fransız kumpanyaları, meselâ Marsilyadaki Société des Forges ile Chantiers de la Méditerrannée. Paris sefiri, ve İngiliz kumpanyaları da Müzürüz Bey vasıtasiyle şantiyelerinin lütfen ziyaret olunması ricasında bulunuyorlardı. . Sadaretten Cemil Paşaya verilen cevabda, padişahın Parise muvasalattan evvel yolda tevakkuf etmiyecekleri ve avdette mühim müesseseleri ziyaret etmeleri muhtemel bulunduğu, Müzürüs Beye de Valais de Cristal kumpanyasının İmparator Napolyon ile İmparatoriçaya verdiğinden daha parlak olacağı temin edilen ziyafetini padişahın kabul ettiği bildirilmişti.

Sergi heyeti padişahın maiyetinde «müzikai hümayun» un bulunacağı yolunda şayi olan haberlerden de pek sevinmişti.

İstanbulda da heyecan vardı. Çünkü seyahat günü bir türlü kararlaştırılamıyordu. İmparator, padişaha lâyık bir misafirperverlik göstermek ve parlak bir surette karşılamak için temmuz iptidasında Pariste bulunmasını rica ediyor,

bunun da sebebi, Rusya çarı ile Prusya kıralının biribiri ardınca Parise gelecekleri ve padişahın ikametine en elverişli olan Elize sarayını işgal edecekleri keyfiyeti olduğunu ve seyahatin temmuz iptidasında icrasını teklif etmesi mahza hünkârın istirahatını temin maksadına matuf bulunduğunu sefir Cemil Paşa vasıtasile bildiriyordu.

Maamafih Padişah Pariste iken, diğer hükûmdarların yaptığı gibi, hareket edilmesi tensip olunduğundan Teşrifatii Harciiye Kâmil Bey mayıs sonlarında Pairse hareket ettirilmiş ve İmparator ile İmparatoriçanın da hazır bulunmaları tabiî olan balo için mumaileyh ile müzakere edilmesi Paris elçisine bildirilmişti. Aradan onbeş gün kadar zaman geçince Hariciye Nezaretinden Cemil Paşaya bir telgraf çekilerek «zatı şahane 22 haziran cumartesi günü hareket ve İtalya kıyılarını takiben doğruca Tulona muvasalat buyuracaklardır» denilmişti.

İngiltere, padişahın Maltaya da uğraması ihtimaline binaen, kendilerini merasimle karşılamak için Malta valisine emir vermişti. Babıâli, işte bu ihtimalin varid olmadığını bu telgrafla açığa vuruyordu.

Padişahın İtalyayı ziyaret edip etmiyeceğini Floransadan bir düziye sormakta olan Rüstem Beye de zatı şahanenin Napoliye uğrayacaklarsa da asla dışarı çıkmıyacaklarını natık bir telgraf çekilerek İtalya merasim nazırının merakını izale eylemişti.

Fakat, ne oldu bilinemez, bir haftadan az bir müddet içinde efkâr değişti ve hareket günü 21 haziran 1867 (18 sefer 1284) cumaya bırakıldı.

Hariciye Nezaretinin telgrafnamesinde: «Zatı şahane bugün öğleden sonra hareket buyuracaklardır. Hesabımıza göre önümüzdeki çarşamba günü sabahleyin Napoliye varacağız. Fransa sefirinin fikrine göre 28 de Tulonda bulunmağa çalışacağız» denilmekte idi.

★

Seyahat kat'î surette takarrür edince vükelâ perşembe günü mabeyne giderek tazimatlarını arz ve her biri işlerine müteallik iradeleri telâkki ettikten sonra Tanrıdan selâmetler dilediler. Dost Devletlerin sefirleri huzura çıkarak hünkâra iyi yolculuklar temennisinde bulundular. İmparatorluk içinde yaşıyan unsurların ruhanî reisleri de mabeyne gidip «resmi selâmet badiyi» icra eylediler. Rum patriki bir nutuk irad etmiş, vâki olacak kısa ayrılığın ahali için teessürü mucib olduğunu, fakat herkesin bu seyahat sonunda elde edilecek büyük faydaları düşünmekle teselli bulduğunu ve işte böyle keder ve sürur içinde sadıkane hissiyatını arzeylediğini söylemiştir.

İSTANBULDAN AYRILIRKEN

Ertesi cuma günü Ortaköy bir mahşer nümunesi olmuştu. Padişahın selâmlık resmini Boğaz kıyılarının şaheseri olan camide [*] yapacağı anlaşıldığı için uzak yakın İstanbulun her semtinden bir çok kimseler caddeyi, sokakları, cami civarındaki meydanı doldurmuşlardı.

Mutantan bir alayın ortasında beyaz atının üzerinde, emsalsiz bir ihtişam ile gelen Sultan Aziz şiddetle alkışlanmıştı. Namazı eda ettikten sonra ayni debdebe, ayni ihtişam ile Dolmabahçe sarayına avdet eylemişti. Rusya çarının oğlu Aleksi Aleksandriyeviç bir gün evvel Olga vapuru ile Odesadan İstanbula gelmiş idi. Padişah şimdi onu ve refakatında bulunan general İgnatiyef'le rus sefareti erkânını kabul etti. Mülâkat uzun sürmüştü...

Saat dörde geliyordu. Seyahat levazımı tamamile hazırlanmıştı. Hareket için irade bekleniyordu. Nihayet bir top sesi işitildi. Bunu Boğazın iki sahilinden akseden velveleli

[*] Vak'anüvis namazın Tophanede «Nusratiye» camiinde kılındığını yazıyor yanlıştır.

sesler takip etti. Dolmabahçe önünde birer satvet ve mehabet eseri gibi duran firkateynlerden atılan toplar saltanat kayığının saraydan ayrıldığını ve âl-i Osman padişahının İstanbulu terketmek üzere bulunduğunu ilân ediyordu.

Kafileyi teşkil eden gemiler şunlardı:

1) Sultaniye - maiyeti ile birlikte hünkârı hâmil olan yat,

2) Pertevniyale - hademelerle seyahat levazımını taşıyan yat,

3) Aziziye - uskurlu firkateyn,

4) Orhaniye - zırhlı firkateyn,

5) Hükûmetinin emri üzerine padişaha refakat etmekte olan Fransa büyük elçisi M. Bure'nin bindiği Forben (Forbin) istasyoneri (İngiltere baş sırkâtibi de galiba bu vapurda idi).

Seyahat kararından pek bahtiyar olduğunu ve (zatı şahane) yi Pariste görmekten fevkalâde mahzuz olacağını söyliyen İmparator (maiyeti seniye) hakkında Cemil Paşadan etraflı malûmat istemişti. Paşanın mütevali müracaatleri üzerine Babıâlice tertip ve Paris sefaretine tebliğ olunan listeye göre heyet elli altı kişiden terekküp ediyordu.

Liste fransızca olarak, aynen şu suretle tertip edilmişti:

Zatı şahane
Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi,
Şehzade Murad Efendi (Padişahın yeğeni, veliahd)
Şehzade Hamid Efendi (Padişahın yeğeni)

Maiyeti şahane; mülkiye kısmı:

Baş mabeyinci Cemil Bey
Başkâtip Emin Bey
İkinci imam (Muallimi şehriyari Akşehirli hoca Hasan Efendi)

Altı mabeyinci

Askeriye kısmı:

Dört yaver
Altı yüksek rütbeli zabit
On zabit
Altı silâhşor

Rical ve memurlar:

Hariciye Nazırı Fuad Paşa
Teşrifatii Hariciye Kâmil Bey
Tercemânı Divanı Hümayun Arifî Bey
Hariciye Nezareti Hususî kâtibi Ali Fuad Bey
Hünkârın hususî hizmetkârları, 12 kişi
Şehzadelerin » 6 kişi

Seyahat takarrür ettikten sonra Sultan Azizi bir düşüncedir almıştı: Gaybubeti esnasında Sultan Murad ne yapacaktı? İstanbulda hüküm süren kanaata göre, dimağını yontmuş ve Avrupalı bir kafa sahibi olmuş olan Sultan Murad Devlet işlerini yoluyla idare edebilecek bir ehliyyette idi. Tarafdarları da çoktu. Bunlar hünkârın gaybubetinden istifade ile Sultan Muradı tahta geçirmek istemiyecekler miydi?

Padişahın bu endişesi karşısında Âli Paşa derhal teskin edici bir cevap verdi: «Meselenin halli gayet kolaydır, dedi, Sultan Muradı ve Abdülhamidi maiyeti şahanenizde götürürsünüz.»

Sultan Aziz:

«Birincisi için sizinle hemfikirim. Lâkin Abdülhamidi ne diye beraber götürmeli? Ben burada yokken işlerimize bakabilir» dedi.

Âli Paşa başını salladı. O insanları çok iyi tanıyor, Abdülhamidin hile ve desiselerini çok iyi biliyordu.

«Seyahat gençler çin bir derstir» diye lâkonik bir cevap vedri ve sözlerinin ehemmiyetini artırmak maksadiyle bir ân süküt ettikten sonra:

— «Şevketli sultanım, dedi, boş bir taht, hırsıcah sahibleri için müthiş bir arzudur, bunu unutmamalıdır».

Âli Paşa maiyyeti seniyede bulunacak kimseleri intihabda çok titiz davranmıştı: O tarihte, sonradan dahiliye nazırı olan, Münir Paşa henüz orta derecede bir memur iken hastalığına mebni bu vesile ile tedavi için kendisinin beraber gitmesini bilvasıta arzettirmiş, Sultan Aziz bunun gelmesine muvafakat ederek: «Beraber gelsün, fakat evvelce âmirlerinden müsaade alsun» diye şarta talik etmişti. Âli Paşa, demek oluyor ki, padişahın dilediği gibi hareket etmesine mani olabilecek bir mevkide idi.

★

Gerek Fransa, gerek İngiltere seyahatlarının ne sebeple ve ne suretle kararlaşmış olduğu hakkında Sadaret makamından yazılan «emirnamei sami» yi Babıâlinin telâkkisini göstermek itibariyle aynen naklediyorum [*].

«Geçende Takvim-i Vekayi nushasiyle ilân olunduğu vechile Parisde küşad olunmuş ekspozisyonun seyrü temaşası için Avrupa hükümdaranından ekseri haşmetlü Fransa İmparatoru hazretleri tarafından davet edildiği misillü Zat-ı şevketsimat-ı cenab-ı Padişahînin teşrifi hümayunları arzusu izhar kılınmış olduğundan ve işbu davet-i dostaneye icabet beynettarafeyin derkâr olan musafat ve müvalât-ı hasene icabından bulunmuş idüğünden Veli nimet biminnetimiz Padişah-i kerimüşşiyem efendimiz Hz. işbu cuma günü bade edayı

[*] Bunu Salih Fuat Keçeci'ye borçluyum.

salâtilcüm'a vapuri hümayuni şehriyarilerine rakiben tevfik-ı Cenab-ı Rabbülmüin bedrika-i şehrah-i selâmet iktinah-ı melikdarileri olduğu halde Paris'e tahrik-i çarh-ı iclâl ve şevket ve civar-ı hükümetgâhına şeref vuku olacak teşrif-i celil-i cenabı cihanbanı bil'istima şu sırada Londra'ya dahi azimete rağbet buyurulması Haşmetlü İngiltere Kıraliçesi Hz. tarafından başkaca arzu olunduğuna ve bu arzunun telâkkisi de muvafik-i şime-i dositi ve müsalemetkâri olacağına binaen oraya dahi tasmim-i azimet buyurdular. İşbu seyahat-ı müteyemmenenin sebeb-i vukuu ve bunun bittabi mucib olduğu taab ve zahmetin ihtiyarı mücerred Devlet-i Aliyyenin dost ve müttefiki olan düvel-i fahime-i garbiyye hükümdaran-ı fehametnişanı ile bizzat ülfet ve unsiyet buyurularak Saltanat-ı Seniyyenin muamelât ve münasebat-ı hariciyesini bir kat daha tevsik etmek ve milletimizin ve melce ve mülâz-ı millet olan Devletimizin bu yüzden dahi emniyet ve refahını tahkim ve teyid eylemek niyet-i cihan kıymetine mebni olduğundan ve bu dahi umur-ı Devletin kâffei usul-ü furuunda her gün ve her saat meşhud-ü basıra-i iftihar ve ubudiyetimiz olan ve asar-ı nafiası meydanda bulunan himem-i mütevaliye ve ikdamat-ı celile-i hazret-i Şehinşahî cümle-i cemilesinden bulunduğundan inşallahü tealâ millet ve Devlet ve her sınıf ahali-i sadakat siyretin pek çok istifade edececeklerinde şüphe yoktur. Cenab-ı Feyyaz-ı Mutlak Habib-i ekremi hürmetine Zat-ı Şevketsimat-ı Hz. Hilâfetpenahiyi ilelebed ziver-i erike-i şevket sebike-i hilâfet ve saltanat ve vücud-i mes'ud-i hümayun-i Şehinşahilerini kemal-i sıhhat ve afiyette muhalled buyurması duay-i mefruzunu tekrar ve biselâmetihi tealâ kariben nail olacağımız teşrif-i meali redif-i Hazret-i Mülûkânenin tebşirine muvaffakıyete intizar ile beraber cümlemizin muhavvel-i uhde-i sıdk-ü istikametimiz ilan umur-i devleti hüsn-ü tesviye ve ruyete ve asayiş ve istirahat-ı ahalinin muhafazasına velhasıl vazaif-i mevkülenin kemakân tamamii ifasına leyl-ü nehar

ikdam ve ihtimam olunması hakkında olan emrü ferman-ı adalet beyan-i Cenab-ı Padişahînin dahi tebliğine mübaderet kılındığı beyanile şukka.

Fi 19. S. 84

★

Beşiktaş önünde yatan donanma tam saat dörtte Marmaraya açılıyordu. Bir çok kimseler, hatta pek çok ecnebiler hususî vapurlarla Adalar açıklarına; bütün vükelâ, erkân, dost devletlerin elçileri de vapurlar ve sefaretlere mahsus stasyonerlerle Büyükçekmece önlerine kadar gitmişler, padişahı teşyi eylemişlerdi. Âli Paşa saltanat naibi olarak kalıyordu.

Dört gün sonra çıkan Takvimi Vekayi yukarıdaki tafsilâtı verdikten sonra, bu seyahatin ne maksatla yapıldığını, sonraları sadrâzam olan Said Beyin kalemile ve o devrin en parlak üslûbu sayılan, şu sözlerle izah ediyordu:

«İşbu seyahatı müteyemmenenin sebebi vukuu, Devleti aliyyenin dost ve müttefiki olan hükûmdaranı fehamet nişan ile bizzat ülfet ve ünsiyet buyurularak esası dostî ve ittihatkârinin ez eseri nev tahkimi niyyeti celilesine müntemi bulunduğundan ve bu da umuru Devletin kâffei usul ve funununda meşhudu basırai iftihar ve ubudiyyetimiz olan ve asarı nafiası meydanda bulunan himemi mütevaliye ve ikdamatı celilei şehinşahî cümlei cemilesinden olduğundan...»

Bu ayrılıştan müteessir olan ahalinin:

Kande azmeyler isen feyzi Huda yarın ola
Hazreti Hızr-i nebi kafilessalârın ola

Duasiyle teselli bulduğunu da ilâve ediyordu.

★

Görülüyor ki hâdise ile en çok meşgul olanlar, ecnebilerle memleketimizde fransızca ve ingilizce olarak çıkan yabancı gazetelerdir. Bizim gerek resmî ve gerek hususî matmuatımız - her ne sebebden dolayı ise - pek muhteriz davranmışlar ve yalnız Hariciye Nazırı tarafından gelen etlgrafların bir kısmını neşrile iktifa etmişlerdir. «Seyahatta not almak üzere Mısır gemilerinden Rahmaniye vapuru ile rumî 21 mayısta Parise doğru İstanbuldan hareket eden Ruznamei Ceridei Havadis sahibi Çörçil dahi gazetesine pek fazla bir şey yazmamıştır. Mektuplarında dikkate şayan olarak gördüğüm hemen hemen iki fıkradan ibarettir ki o devrin matbuatı hakkında bir fikir edinmeğe ve bir mukayese yürütmeğe medar olur düşüncesile şuraya yazıyorum:

1) Rusya İmparatoruna Buadöbolonyi'den dönerken bir lehli tarafından sui kasd vaki olmuş ise de kurşun isabet etmemiştir. Hâdise fransızları çok hiddetlendirmiştir. Padişahın Parisi ziyaret edeceği haberi ise büyük sevinç uyandırmıştır.

2) Hıdiv İsmail Paşa 17 haziran 1867 pazartesi günü Parise muvasalat etmiş ve Marşan kasrına inmiştir.

Maamafih Çörçil, sonra seyahat safahatını -çapraşık bir lisanla da olsa- epey tafsilâtlı yazmıştır.

★

O akşam hava «güzel ve mutedil» di. Gitgide koyulaşan Marmaranın fısıltısına -rüzgâra tutulmuş bir bulut yığını gibi- kâh biribirine yaklaşıp kâh yekdiğerinden uzaklaşan gemilerin çarklarından çıkan sesler karışıyor, önde, arkada peyda olan yakamozlar âdeta bir şehrâyin vücude getiriyordu. Yatsıdan biraz sonra mehtap çıkmıştı. Dört yıl önce bu Türk gölünü yine öyle bir debdebe ile ve yine ayni Keçecizade ile geçmiş olan Sultan Aziz cennet gibi şirin ülkenin kıyılarına ve mehtabın resmettiği uzun, titrek, oynak ve nu-

ranî çizgiye bakarak, Avrupada geçecek günlerini düşünürken Fuad Paşa ile -neden bilinemez- Arifî beyin (Paşa) rivayetine göre, «biraz dirice söyleştiler».

Murad Efendi bir kenara çekilmiş düşünüyordu. Fakat neyi? Sarayını, cariyelerini, zevk ve tarabını mı? Yoksa amcasının durumunu mu? Herhalde bu ikincisini. Çünkü o seyahat takarrür eder etmez «Ressamı Hazreti Şehriyarî» Abdullah Efendiye:

— Aman, ne yapacağız? Yüreğime iniyor. Amcam nr potlar kıracak! Hele kollarını sığayıp bir kere yemeğe oturursa...»

Diyerek endişesini izhar etmişti. Şimdi de amcasının şüphesiz bir sebebe dayanmıyan gazabını görerek kederleniyordu. Bu ılık gecenin temiz havasını ciğerlerine doldurarak biraz şiir ve hayal ile avunmak isterken, kalbi burkuluyordu.

Bununla beraber Fuad Paşa işi idare ederek, o geceyi Marmaranın füsunkâr koynunda (huzur ve istirahat) ile geçirdiler.

Cumartesi sabahı Çanakkaleye varılmıştı. Sultan Azizin himmetile yapılmış olan yeni ve metin tabyaların önünden geçildikçe her birerlerinden toplar atılıyor, kalelerdeki askerler nöbet ateşi ile donanmayı selâmlıyor, sahilleri doldurmuş olan halk ve mektep çocuklarının nida ve duaları afakı kaplıyordu. İmparator Akdeniz filosunu sureti mahsusada Çanakkaleye göndermişti. Osmanlı donanmasını şimdi fransız gemilerinin bordalarından kopan tarraka tufanı karşılıyor, fransız bahriyelileri taraftndan (resmi alkış) icra olunuyordu. (Kaleisultaniye) duman içinde kalmıştı. Denizde ve karada bir büyük sürur ve şadımanî hüküm sürmekte idi. Sultan Aziz asker ve ahaliyi taltif ettikten sonra M. Burenin delâletile fransız amiralını ve maiyetindeki bütün zabitleri huzuruna kabul ve amirala ikinci rütbeden me-

cidi nişanını verdiği gibi maiyyetindekilere de muhtelif rütbeden nişanlar ihsan eylemişti.

Burada geçen bir kaç saat içinde Fuad Paşa bir taraftan merasimi idare ederken bir yandan da Babıâliye bir telgraf yazarak cereyanı hali bildirmiş ve «aslan» mı pek ziyade merak eden Valide Sultanı endişeden kurtarmak için hünkârın «kemali afiyet» üzere olduğunun (sarayı hümayun) a arzını rica etmişti.

Öğleden sonra vâki olan mufarekatta da ayni top ve silâh sesleriyle alkışlar tekerrür etmiş ve bu sefer kafile -fransız donanmasının iltihakı ile- aldığı fevkalâde heybet içinde Akdenize açılmıştı.

Bütün gün ve bütün bir gece gidildi. Ertesi sabah Midillinin solda kaldığı görülüyordu. Sonra Sakız önünden Siklad adaları arasından ve Girid'in şimalinden geçilerek, salı sabahı Sicilya'nın Şark cihetinden ve Etna yanardağının önünden Mesina'ya varıldı. Fuad Paşa bu tevakkuftan da istifade ederek 25 haziran tarihile Babıâliye bir telgraf yazmış ve (kömür almak üzere -Mesinada- tevakkuf) edildiğini, (padişahın sıhhatta olduğunu) bildirmiştir.

Fransanın posta vapurlarından Niyemen'e o gün yolda tesadüf olunmuştu. Vapur İstanbula gidiyordu. Yaverlerden Fazıl Bey, kendisine «tevdi buyurulan bazı evrakı müstashiben» o vapura binerek İstanbula gitmiş, sonra Varna yoluyla, Pariste maiyeti sahaneye iltihak eylemiştir.

Cağalazade Sinan Paşanın yüz yetmiş küsur sene evvel iki defa sarmış ve limanındaki kalyonları almış olduğu Mesina Abdülâziz hanı, kaleden atılan toplarla karşılamıştı. Fakat evvelce kararlaştırıldığı üzere hünkâr dışarıya çıkmıyarak gününü Sultaniye vapurunda geçirmiş, sonra -ne için bilmiyorum- Pertevniyale yatını teşrif ile orada yatmıştır.

Hariciye Nazırı 26 Haziran sabahı «Tulon) a mütevec-

cihen şimdi hareket ediyoruz» diye Babıâliyi yapılan yolculuktan haberdar ettikten sonra, Sultaniye başta olmak üzere, bütün gemiler Mesina limanından çıkmıştı. Sıcak sularında Osmanlı donanmasının her vakit için gurur ve iftihar ile yade şayan hatıraları uyumakta olan Akdenizin bu kısmında maziyi yadetmemek mümkün değildi. Gedek Ahmed Paşalar, tâ İspanya sahillerine kadar uzanan Kemal Reisler, sonra Kapudanı derya olur olmaz mevcut gemileri tamir ve daha bir takımlarını yeniden inşa ederek, Mesina boğazının şark sahili üzerinde Reggio kalesini harap eden, Santaluka kalesini hücum ile alan ve sahil boyunca ilerileyip Citroro kalesini zabt ve ahalisini esir eyliyen Hayrüddin Paşalar şimdi hünkârın musahabelerinde geniş bir mevki tutuyorlar, hürmet ve rahmetle anılıyorlardı. Bu bahisler Sultan Azizi atalarının donanmalarına üstün ve asrî bir donanmaya malik olmak arzusuna daha ziyade meylettirmişti.

Perşenbe günü İtalya sularına girilmişti. 1848 denberi yapılan ittihad teşebbüsleri -Kavurun bütün gayretlerine, Üçüncü Napolyonun bütün yardımlarına ve Garibaldinin Sicilyadaki mütevali muvaffakıyetlerine rağmen- henüz tamamlanmamıştı. İkinci Viktor Emanüel hâlâ Floransada oturuyor, zabtına çalıştığı Romayı muhasara ile meşgul oluyordu. Osmanlı sefiri de Floransada idi. Bu postu işgal eden Rüstem Bey 13 haziran tarihiyle Fuad Paşaya çektiği telgrafta «kıralın bir çok erkânı mülkiye ve askeriyeyi padişahın istikbaline memuren Napoliye göndermiş olduğunu» bildirmişti. Bu sitikbal meğer engine kadar uzatılmıştı: İtalya donanmsaından bir zırhlı ile üç firkateyn saatlarca uzaklardan türk donanmasını karşılayarak Napoliye beraberce girdiler. İki donanmanın mütekabil selâmları, sahilin alkışları zihinlere hayret veren bir manzara hasıl etmişti. Napolide durulmaması mukarrerdi. Yalnız bazı noksanlar ikmal edilecek ve kıralın gönderdiği heyete iltifat olunacaktı.

Rüstem Bey İtalya amiralını ve diğer askerî ve mülkî

erkânı alıp Sultaniye yatına çıkarmış ve hepsi de padişahın huzurunda müsule nail olmuştu. Hünkâr hepsine ayrı ayrı iltifatta bulunmuş, nişanlar vermiş, sefir Rüstem Beye de ikinci rütbeden bir nişan ihsan buyurulmuştu [*].

Bu merasim bittikten sonra Türk donanması Viktor Emanüel'in dostane hissiyatını temsil eden gemileriyle birlikte Napoliden ayrılmıştı. Rüstem Bey hemen Babıâliye şu telgrafı çekmişti:

«Zatı şahane yedi buçukta gelip dokuzda hareket eyledîler.»

Napoli körfezinden çıkılıp Şimale doğru biraz yol alınınca Barbaros'un Türk bayrağını diktiği bir yer daha göründü: Fondi. Burası bir korsan yatağıydı. Barbaros milâdın 1534 senesinde (H.: 941) Akdenize çıktığı vakit bu kabil fuayeleri ortadan kaldırmağa azmetmiş ve bu niyetle kaleyi basarak sekenesini esir eyledikten sonra Gaeta körfezine girmişti. Burada Spina Longa hisarı vardı ki Tireniyen denizi üzerinde müstesna bir ehemmiyeti haizdi. Barbaros burayı basarak düşmanı kırmış ve onbin esir almakla beraber kaleyi toprakla bir etmişti.

---

[*] Maiyyeti şahanede bulunanların bazısına da İtalya devleti nişanlar vermiştir ki Floransa elçiliğinden bilâhare gelip, usulü veçhile atebeey arzedilen deftere göre bu nişanları alanlar şunlardır:

Serkurenayi hazreti şehriyarî Cemil bey Mabeyni hümayun başkâtibi Emin » Divanı hümayun tercemanı Arifî »	Gran ofisiye
Yaveri harbi hazreti şehriyarî Rauf paşa Kurenayi şehriyarîden Halid bey	Gran kordon
Mabeyni hümayun ikinci kâtibi Halimi efendi Âmedî odası hulefasından Ali Fuad beyefendi Yaveri harbi şehriyarî miralay Riza bey » » » kaymakam Salih bey	Komandor
Kurenayi şehriyarîden Mehmed bey	Ofisiye
Yaveri harb Muzaffer bey	Ofisiye

Maamafih tarihin bu ruh ve hayali okşıyan manzaraları bitmiyordu. Şimal istikametinde Elbe ile Korsika arasından geçiliyorken bütün bir devrin vukuatına hâkim olmuş bir cihangirin hayatına ait haller safha safha gözönüne geliyordu: Napolyon Bonapart Korsikada doğmuş, Korsika ile çok alâkalanmıştı. Diğer taraftan 4 mayış 1814 de o küçük adaya sürülerek dokuz aydan ziyade bir müddet dağlık ve taşlık yerlerde acı günler geçirmişti. Bu velveleli tarih çok heyecanlı ve o nisbette ibret verici idi. Onu Sultan Azize nakil ve hikâye etmek muvafık görülmemişti. Yalnız Korsika ile ilgili bazı menkıbeler anlatılmış ve boğaz sakin bir hava içinde geçilmişti.

Biraz daha şimalde Barbaros'un kat'î neticeler vermemekle beraber, meşhur bir cenginin cereyan ettiği saha vardı: Kotdazür ve bu masamvi gök ve masmavi denizin pırlantası: N İ S.

Şarlken, Kanunînin müttefiki Birinci Fransuadan burayı zabtetmişti. İstirdadı İspanya donanmasını imhaya mütevakkıftı. Halbuki Fransa Devletinde o iktidar yoktu. Onun için I ci Fransua tekrar (Devleti aliyye) ye iltica etti. Kanunî de bu müracaatı kabul ederek, koca Hayrüddini «100 pare mükemmel kadırgadan ibaret bir azametli donanma ile Fransa Devletine muavenet için Akdenize» çıkarmıştı.

«Hayrüddin Paşa doğruca Şarl'in memalikinden madud olan Sicilya adasında kâin Mesina şehri önüne varıp, ahalisi evvelce firar etmiş olduğundan, bu şehri tahrip etti, Marsilyaya yöneldi. Tulonda Fransa Devleti tarafından ihtiram ve ihtişam ile kabul olunarak, fransız donanması ile birlikte, Şarl'in istilâsı altında bulunan (N İ S E) şehri aleyhine sevkedildi. Fransız amiralı dük Dangiyen Hayrüddin Paşanın kumandasını kabul eylemiştir. Bu iki donanma birlikte Nise limanına muvasalat edip, sahile çıkardığı kuvvetle evvelemirde varoşu yakarak kaleyi muhasaraya aldı. Fakat

fransız donanmasiyle ordusunda intizamsızlık aşırı derecede olduğundan, Alfons Avalos kumandasında büyük bir kuvvet Nise şehrinin imdadına geldiğinden ve nihayet kış hulûl eylemiş olduğundan Barbaros şehri yakmakla iktifa etmiş ve Tulon limanına avdetle kışı orada geçirmişti...»

Bu menkıbe etrafında daha bir hayli izahat verilmekte iken hava bozmuş, şiddetli bir Şimaligarbî rüzgârı esmeğe başlamıştı. Deniz gitgide kabarıyor, dalgalar büyüyor ve Sultaniye yatı bir ceviz kabuğu gibi çalkanıyordu. Sular lombar deliklerinden sefinenin salonuna girmeğe başlayınca padişah tevahhuş etmiş, İstanbula avdeti irade eylemişti. Bu çocukça, mantıksızca iradeye Fuad Paşa uyar gibi davranmakla beraber, süvariye yoluna devam etmesi emrini vermişti...

Nihayet cumartesi sabahı (saat 5,30), günlerden beri fevkalâde bir heyecan içinde bulunan Tulon limanının ön tabyalarından toplar atılmağa başlamıştı: Osmanlı donanması selâmlanıyordu. Demir atıldıktan sonra iki buharlı çatana Paris sefiri Cemal Paşa ile Kâmil Beyi, Marko ve Hüseyin Paşaları ve sefaret erkânını Sultaniye yatına götürmüş ve bunları diğer şalupalar takip eylemiştir. Bunlarda Tulon bahriye reisi amiral Kut dö Şaban (Coutte de Chaban) ile padişaha arzı tazimat için gelmiş olan saray zabitleri görülüyordu. Hünkâr gelenlere iltifat etti. Rıhtımda general dö Bevil (de Beville), dük dö Tarant, marki dö Ko (Caux), padişahın Fransada ikameti esnasında mihmandarlığını ifaya memur kumandan Verşer dö Refiye (Verchère de Reffye) ve Murad Efendinin mihmandarı yüzbaşı Dreyse istikbale memuren bekliyorlardı.

Napolyon tafrafuruştu. Satvet ve şevketini göstermek için Tulon'da eski, yeni yüz parça gemi toplamış, azameti pek seven Sultan Azizi öyle müdebdeb surette karşılamıştı.

Sultaniye limana girerken bu gemilerin yeri göğe karıştıran selâm topları padişahın gemisini fevkalâde sarstı. Sul-

tan Aziz tekrar sinirlenmiş ve Fransa toprağına ayak basmadan İstanbula dönmek istemiş.

Fuad Paşa bu ikinci maıtıksızlık üzerine yalvarmış, yakarmış, fakat niyazın faydası olmadığını görünce:

— Efendimiz, demiş, büyük atalarınızın nekadar külfet ve meşakkatlar içinde ve nekadar zahmet ve tehlikeleri göze alarak Avrupa topraklarına girdiklerini bir kere tahattur buyuruunuz. Zatı zahaneniz hiç bir zahmet çekmeden bütün medeniyet cihanının tazimleriyle selâmlanıyorsunuz ve âzamî bir muvaffakıyet kazanıyorsunuz. Dönüş emrini, kulunuzu geminin seren direğine astırdıktan sonra verebilirsiniz.

Bu kat'î cevap karşısında padişah sesini çıkarmamış; lâkin Fuad Paşaya, huzurundan çıkmak için izin verdikten sonra, Başmabeyincisi Namık Paşa zade Cemil Paşaya:

— Bunlar, demiş, hep Fuad'ın münasebetsizlikleridir. İstanbulda ben ona gösteririm.

Hâdise mevsuk mu, değil mi? Tahkikine muvaffak olamadım. Her ne ise....

Bu esnada Sultaniye yatı fransız gemileri arasında tayin olunan yere gelerek demir attı. Bütün gemiler bayraklarla donanmış, bütün tayfalar -ihtiram vaziyetinde- güvertelere dizilmişlerdi. Bir düziye «Hurra!» diye alkışlıyorlardı.

Tersaneye kadar her yer tanzim ve tezyin edilmiş, kıymetli halılarla döşeli bir sal denize doğru uzatılmış ve ucuna kocaman bir Osmanlı bayrağı asılmıştı. Her tarafta halı ve çiçek görülüyordu. Askerî kıtalar Bahriye Reisliği dairesine kadar iki tarafta selâm duruyorlardı. Kanalın iki tarafındaki kanapelerde zarif tuvaletlerile madamlar oturuyorlardı.

Saat altıda hünkâr, kendisini almağa giden ve mükemmel surette tezyin edilmiş olan küçük gemiye indi. Maiyeti

de şalupalara bindiler. Sahile doğru yönelince salvolar tekrar başladı. Tayfalar da binlerce defa tekrar ettikleri «Vive le Sultan!» avazeleriyle alkışlıyorlardı. Padişahı hâmil olan gemi sahile yanaşınca Bahriye Reisi ve erkânı harbiyesi karşıladılar.

O zaman tarifi kabil olmıyan bir heyecan koptu. Hiç durmadan atılan toplar, müzika sesleri, avazelerini müzika seslerine ve top sadalarına mezceden halkın bağrışmaları büyük bir heyecan uyandırıyor, osmanlı tebaası da metbularını alkışlıyorlardı.

Alay bir düziye «Vive le Sultan», «Vive l'Empereur» diye bağıran büyük bir kalabalık tarafından takip olunduğu halde, Bahriye Reisliği dairesine doğru yöneldi. Daireyi şereflendirdiğini müteakip hünkâr balkona çıktı, halkı selâmladı. Alkışlar tekrar başladı ve bu kere Tersanedekinden daha şiddetli ve daha sürekli oldu.

Kont dö Şaban askerî ve mülkî memurları takdim etti. Sonra hususî ziyaretler vukua geldi. Bilhassa Mısırlı Mustafa Fazıl Paşanın ziyareti pek mühimdi. Bir gün evvel yanında bir hayli kimseler olduğu halde- Tulon'a gelmiş olan Mustafa Fazıl Paşa Sultan Abdülâziz tarafından teveccühkârane kabul buyuruldu. Bu suretle padişahın, Mısırlı prense karşı iğbirar beslediği v hında dolaşan rivayetlerin uydurma olduğu anlaşılmıştı. Müteakiben osmanlı tebaasını kabul eden hünkâr büyük bir haz ve inşirah duymuştu. Bunların başında beyazlar giymiş bir alay genç kızlar vardı. Marsilya başkonsolosunun kızı Havva hanım padişaha bir demet çiçek takdim etti ve şu sözleri söyledi:

«Padişahım! Buraya ayak bastığınız ânda şahane huzurunuza koşmak ve hoş geldiniz demek vazifesi yine vatanın sadık evlâdlarına teveccüh etmiştir. Vatandan uzak yaşıyan bizler için, zatı şahanenize hürmetkârane ve ubudiyetkârane hissiyatımızı arzetmeğe vesile olan bu fırsat kadar mukaddes bir şey yoktur.

«Fransada oturan tebaa, seslerinin kalbi hümayununuza daha ziyade tesir edeceği ümidile, ubudiyetkârane hislerini arzetmeğe beni ve hemşirelerimi memur ettiler.»

Bu sözlerden ziyadesile mütehassis olan Abdülâziz Han şu cevabı vermiştir:

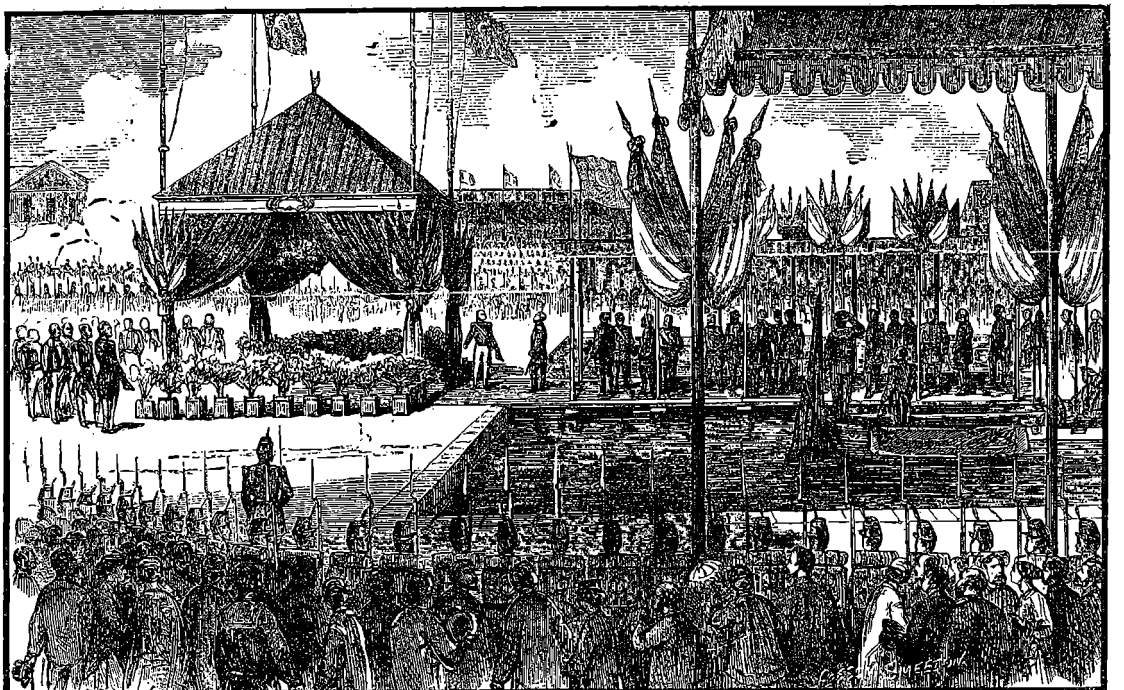
«Hissiyatınızdan pek ziyade mahzuz oldum. Çiçeklerinizi bir hatıra olarak saklıyacağım.»

M. Şaban bir öğle yemeği tertip etmişti. Bunda Fransanın İstanbul elçisi M. Bure ile Tulon şehri erkânı da hazır bulunmuşlardır. Fuad Paşa müteaddid nutuklar irad etmitşir. İlk nutku İmparator ve İmparatoriçaya aitti. Buna general dö Bevil cevap vermiştir. Sonra orduya, Bahriyeye ve şehre hitab eden Hariciye Nazırına General kont dö Klonar ile kontramiral Geydon ve Tulon Belediye reisi mukabele etmişlerdir.

Askerî müzika bahçede hiç durmadan çalıyor, belediye meydanında ve civarında biriken halk da bu şenliklere iştirak ediyordu.

Sultan Aziz müstesna vekar ve heybetile, Fuad Paşa levendliği ve zarafetile dikkati çektiği gibi maiyeti şahaneda bulunan asker ve sivil memurlar ve bütün bendegân seyircileri işgal etmekte idi. Bilhassa tepeden tırnağa kadar buz gibi sırma işlemeli elbiseleri, priyol saatları, gümüş köstekler, süslü silâhları ve Trablus kuşakları ile saray aşçıları ve diğer hademeler -birer prens hissi vererek- fransızları şaşırtmışlardı. Maamafih kendileri şaşırmamış değillerdi. Karşılayıcılar arasında amiral Şabanın refikası -az kalsın- nahoş bir vak'aya sebep olacaktı:

Vaz ve tavırları ile cazib bir hal gösteren Mm. Şaban, her biri zendost kesilen bizim uşakların sinirlerini gıcıklamıştı. Etrafını sarıp bıyık bükmeğe başlamışlard. Madam tabiatiyle sıkıldı. Bereket versin ki Fuad Paşa işin farkına vararak ağaları hemen uzaklaştırmış ve bir münasebetini getirerek madama:

Abdülâziz'in Tulon'da karaya çıkışı (29 Haziran 1867)

— Geçen sene koleranın istilâsına uğramıştınız; bu yıl da Türklerin hücumuna uğrıyorsunuz!

Lâtifesini yaparak vaziyeti kurtarmıştı. Fuad Paşanın nüktedanlığını madamın zarafeti karşılamıştı:

— Oh, fehametmeab, bu onu telâfi eder, demişti.

Paris sefiri Cemil Paşa, merasimden kurtulur kurtulmaz, Hariciye Nezaretine bir telgraf çektiği gibi Fuad Paşa da Sadarete şu telgrafı göndermiştir:

«Donanmayı hümayun bu sabah Tulon limanına duhul etmiştir. Zatı hazreti padişahî kemali tendürüstî ve afiyet üzeredirler. Tabyalardan ve kalelerden ve Tulonda bulunan fransız donanması tarafından toplar endahtile resmi selâm ifa ve memurini mülkiye ve askeriye gayet mükellef surette merasimi istikbali icra eylemişlerdir. Tulonda birkaç saat istirahattan sonra bugün saat beşi on dakika geçerek hareket buyurulacak ve yarın yâni haziranın otuzunda saat dördü yirmi dakika geçerek Parise muvasalatı hümayun şeref vuku bulacaktır.»

Gerek sefir ve gerek nazır paşalar Babıâliyi haberdar ederken «aslan»ını merak eden Valide Sultanı tatmin eylemişlerdir.

★

O sırada Pariste mühim bir hâdise vuku buluyordu: İmparatorluk hükûmeti, Pariste bulunan jön Türkleri, Namık Kemal ve Ziya Beylerle arkadaşlarını Fransadan çıkarıyordu.

Dahiliye Nazırı Lavalet hükûmetin kararını tebliğ için jön Türkleri nezdine davet etmişti. Zihninde bir tefhim şekli hazırlamakla meşgul iken, fransızcayı ana dili kadar güzel söyliyen Ziya Bey ondan önce davranarak:

— Nazır efendi, demiş, arkadaşlarımla beraber Lon-

draya gitmek üzere bulunduğumuz bir sırada bir davetnamenizle müşerref olduk. Lütfen davet sebebini izah buyurur musunuz? Çünkü tireni kaçırmamağa mecburuz.

Lavalet bu sorudan faydalanarak, cevaben:

— Bu gidişinizdeki isabeti tasdik ederim. Ben de size bunu ihtar edecektim. Çünkü İmparatorluk hükûmeti, muhteşem misafirini bihuzur edebilecek olan şeyleri mümkün olduğu kadar azaltmağı mihmannüvazlık lâzımesi saymıştır. Şurasını ayrıca söylemekle fahr kesbederim ki bu tedbirde Nezaretin dahli yoktur. Benim vazifem yalnız ihtardan ibarettir. Çünkü seyahat hakkında Nezaret size emir vermek için makul bir sebeb tasavvur edemez. Bu, (oradaki iki adamı göstererek) şu efendilerin lüzum gösterdikleri bir tedbirdir, demiştir.

Ziya bey, bir gün evvel Marki dö Mutiye ile görüşmüş ve böyle bir tebliğ vâki olacağını hususî olarak haber almıştı; gidiş plânını daha evvelden hazırlamıştı. Onun için Dahiliye Nazırına:

— Fakat hükûmdarımızın istirahatını temin bizce de mültezemdir. İmparatorluk hükûmetinin bu hususda gösterdiği itinadan dolayı teşekkür ederiz, dedikten sonra nazıra veda ile şimal garında bekliyen arkadaşlarının yanına gitmiştir.

Jön Türklerin Fransadan bu suretle çıkarılmalarının asıl sebebi Leh delikanlısının Rusya İmparatoruna vâki olan kasdı idi. Fransa hükûmeti Jöntürklerden böyle bir hareketin vukua geleceğine ihtimal vermiyordu. Ne çare ki Cemil Paşa, Sadrâzam Âli Paşaya bir cemile göstermek istediğinden, elçiliğin fevkalâde tahsisatı yekûnunu haylice kabartması muhakkak olan bu tedbiri, para kuvvetile fiil mevkiine getirmek istemiş ve o zaman Parisde sürüler teşkil eden (hafiyye) memurlarına müracaat ederek Jöntürkiyi, (masdarı şer) olabilmek ihtimalile şaibeli göstermiştir.

Hatta işe, beş on gün evvele gelinceye kadar, refakatinde bulunan Kâni Paşa zade Rifat bey merhumdan başlamıştır...

İşte Sultan Aziz Parise muvasalat ederken «Foburg Sentonore» merkezinden 30 haziran 1867 tarihile çekilen telgraf Jöntürklerin Fransadan ayrıldıklarını şu surette anlatıyordu:

«Ziya ve Kemal Beylerle Agâh ve Suavi efendiler Londraya azimet eylediler. Reşad, Nuri ve Mehmed beyler Jersey adasına gittiler. Rifat Bey Brüksele çekildi...»

PARİSE DOĞRU

Öğleden sonra saat beşde arabalar hazırlanmış, hünkâr kont dö Şaban ile birlikte şimendüfer garına gitmişti. Her tarafta Türk bayrakları dalgalanıyor, şehre alışılmamış bir manzara veriyordu. Zengin bir Tulonlu dinîdir zumuyla yeşil renkte ay-yıldızlı bir bayrağın bir yanına hazreti Meryemi, öbür yanına -elde kılıç- Sen Luiyi temsil eden birer bayrak asmış ve güya islâmlıkla hıristiyanlığı itilâf etmiş bir şekilde göstermek itsemişti.

Yollar pek kalabalıktı. Evlerin pencereleri, balkonları, terasaları hasılı bütün yüksek yerler halk ile dolmuştu. Güzergâha çiçekler serpiliyor, her taraftan alkış sadaları yükseliyordu.

Beşi on geçe padişah tirene girmişti. İmparator buraya (baş kuriye) yi göndererek misafirperverlikte zerre kadar kusur vâki olmamasını istemiştı. Bununla beraber maiyeti şahaneyi yerleştirmekte başkuriye bazı müşkülâta uğramıştı.

Tulonu terketmeden evvel Sultan Aziz, şehirdeki hayır müesseselerine ve fukaraya tevzi olunmak üzere 20.000 frank vermişti...

Tiren altı buçukta Marsilyada tevakkuf etti. Askerî kumandanlar, sivil memurlar istasyonda padişaha muntazırdılar. Bir ihtiram kıtası selâm resmini ifa ediyor, müzika Osmanlı marşını çalıyor ve kesif bir halk kütlesi büyük misafiri alkışlıyordu. Mutad olan nutuklardan sonra hünkâr, kendileri için tahsis edilmiş olan salonda tek başına yemek yidi; maiyetleri, bu salonun karşısında hazırlanmış bulunan sofralarda yer aldılar.

Bu akşam yemeği -kısa sürmekle beraber- çok neşeli geçmişti.

7,30 da tiren Parise doğru hareket etti. Liyon'da ancak birkaç dakika durdu, General Dayol ve İmparatorun ahur nazırı M. Rembo (Raimbaut) ile birlikte gelmiş olan Mısır hıdivi İsmail Paşa burada muntazırdı.

Şimdiye kadar, bütün uğraşmalarına rağmen, alamamış olduğu ve izhar etmese de istiklâl alâmeti telâkki ettiği bu unvana nail olduğundan dolayı [*] pek büyük sevinç içinde bulunan İsmail Paşa derhal huzura çıkarak, Abdülâziz han ile birkaç dakika görüştü; sonra kardeşi Mustafa Fazıl Paşa ile birlikte kendi vagonuna girdi.

Toner'e gelince hünkâr kendi salonunda, maiyetleri büfede yemek yediler. Yolun en ziyade dikkata değer bir hâdisesi Mulro (Moulerau) da vâki olan tevakkuftur. Burası baştan başa bir tuvalet yerine dönmüştü. Herkes yolculuk neticesi husule gelen üst baş intizamsızlığını gidermeğe çalışıyordu: Kimi su istiyor, kimi berberi çağırıyor, kimi hizmetçisine sesleniyordu.

Saat dörtte her şey intizama girmişti. Sultan Aziz ile üçüncü Napolyon musafaha ediyorlardı...

---

[*] 22 safer 1284 tarihli ve 884 No. TAKVİMİ VEKAYİ İsmail paşaya «Hidiv-i Mısır» ünvanının verildiğini resmen ilân ediyordu.

PARİSTE

Fuad Paşadan Sadarete gelen 1 Temmiz 1867 tarihli telgraf mealen şöyle idi:

«Zatı şahane kemali sıhhatla Parise muvasalat buyurdular. İmparator bütün maiyetleriyle İstasyonda karşıladılar. Halk son derecede alkışladı. Zatı şahane doğruca Tüileri sarayına gittiler. Orada İmparatoriça tarafından karşılandılar. Takdim merasiminden sonra zatı şahane ve İmparator Elize sarayına gittiler. İmparator oradan ayrılmıştır.»

Hariciye Nazırının bu kısa iş'aını elbette kâfi görmezsiniz. Türk hakanının nur beldesine muvasalatı üzerine yapılan merasimi Paris gazetelerinde beraber takip edelim:

Sultan Abdülâziz, veliaht Murad Efendi, şehzade Hamid ve Yusuf İzzeddin Efendiler bugün öğleden sonra saat dört buçukta Parise geldiler... İmparator, maiyetleriyle birlikte, Liyon garına gitmiştir. Prens Yuvakim Mura, nazırlar, birinci ordu kumandanı ve erkânı harbiyesi, Gardemperiyal mareşali vs. ile Sen prefesi, polis müdürü, Türkiyenin Londra ve Petersburg elçileri ve bir çok türk ricali istikbalde hazır bulunmuşlardır.

Hiçbir hükûmdarın Parise girişi halk nezdinde Sultan Azizin girişi kadar heyecan uyandırmamıştır. Alayın geçeceği yolların kaldırımları, pencereler, balkonlar seyircilerle dolmuştu; Paris çocukları -mutadları olduğu üzere- ağaçlara tırmanmışlardı! Garın cephesi silâh armalarıyle, kırmızı zemin üzerinde beyaz ay yıldızlı osmanlı bayraklariyle donanmış; bekleme salonu en kıymetli halılar ve çeşit çeşit çiçeklerle pek parlak surette süslenmişti.

43 ve 49 cü alaylar, bir muhafız kıt'ası, Paris şehri muhafız kıtası, Paris şehri bataryalarından biri İstasyonun medhalinde duruyorlardı. Garın içinde diğer bir askerî kı-

'ta -başta müzikasiyle- ihtiram ve inzibat vazifesini ifa ediyor, büyük kabul salonundaki kanapelerde yüksek sınıf memurlarının refikaları (büyük ve parlak tuvaletleriyle) oturuyorlardı.

Hünkâr şiddetli alkışlarla istikbal olundu. Tulon'da yapılan karşılama buradakine nisbetle hiç hükmünde kalıyordu denilebilir. Derhal hareket eden ve on aded saray arabasiyle iki kıta askerî müfrezeden mürekkep olan alay şu suretle tertip olunmuştu:

İki araba uşağı (garçons d'attelages) atlı.

Bir mizraklı süvari müfrezesi,

Atlı bir uşak,

Padişah arabası — İçinde Sultan Aziz ve Üçüncü Napolyon, karşılarında prens Napolyon ile Fuad Paşa; arabanın sağ kapısında (San-Gard) kumandanı, sol kapısında mızraklı süvari kıtası kumandanı; arabanın arkasında bir sangard müfrezesi;

İkinci araba — İçinde veliahd Mehmed Murad Efendi, şehzade Abdülhamid ve Yusuf İzzeddin Efendiler, M. prens Yuvakim Mura;

Üçüncü araba — Paris sefiri Cemil Paşa, İstanbul Sefiri M. Bure, general Flöri, general Fave;

Dördüncü araba — Hariciye teşrifat müdürü Kâmil Bey, İmparatorun yaveri general Bevil;

Beşinci araba — İkinci mabeyinci Halid Bey, tabibi şehriyarî Marko Paşa, İmparatorun mabeyincisi dük dö Tarente;

Bunları diğer beş araba takip etmekte idi.

Alay Liyon caddesinden, Sentantuan, Rivoli ve Luvr caddelerinden geçip Sen - Jermen meydanına, oradan da Kolonad (Colonades) kapısından Luvr meydanına girmiş,

Abdülâziz Paris'te Lyon garında Napoléon'la beraber (30 Haziran 1867)

oradan da Üçüncü Napolyon ve Kaeusel meydanları yoluyla Tüileri sarayına gitmiştir.

Luvr sarayı kapısından Üçüncü Napolyon ve Karusel meydanlarına kadar iki dragon taburu ve Tüileri meydanında - saat köşküne kadar - Gardemperiyal'den iki hafif piyade taburu (voltigeurs) ile bir ihtiram kıt'ası vardı.

Hükümdarlar zafer tâkı yoluyla Tüileri sarayına girdiler ve askerî kıt'alar tarafından selâm resmi ile karşılandılar. Muzıkalar Osmanlı marşını ve Marseyyez'i tesennüm ettiler.

Sarayın merdivenleriyle Sulh Koridoru iki sıra San - Gard askeri tarafından tutulmuştu. İmparatoriçe Ojeni padişahı büyük merdiven başında karşılamıştır. İmparatoriçenin önünde ve arkasında büyük bir maiyyet vardı.

Hünkâr, daima İmparatorla birlikte, büyük merdiven yoluyla Apolon salonuna, Sulh salonuna ve Birinci konsül salonuna gitmişler, Hariciye Nazırı ile M. Bure de kendilerini takip eylemişlerdir.

Prensler de beraber oldukları halde Apolon salonunda biraz âram ettikten sonra Birinci konsül salonuna geçerek evvelâ Sultan Abdül-aziz maiyyetlerini İmparatora takdim etmiş, sonra İmparator da kendi maiyyetini Türk hakanına takdim eylemiştir.

İmparatoriçe de maiyyetlerini padişaha prezante etmiş, sonra İmparator saray zabitlerini birer birer hünkâra takdim ile bu rasimeyi bitirmiş ve misafirlerini - padişah ile şehzadeleri - kendilerini Tüileriye getirmiş olan alay ile, renk ve hareketten ibaret bir kafile halinde ve Vive la Turquie, Vive le Sultan avazeleri arasında Elizeye götürmüştür.

Madam Pumpador'un işvegâhı, Jozefin'in haclesi, Napolyon Bonapartın feragatnamesini imza resminin matem yeri, Çar Aleksandrın, Kiraliça Viktoryanın, Fransua Jo-

zef'in mihmanhanesi olan ve yüz elli senedenberi daha pek çok vukuat ve hâdisata sahne olmuş bulunan Elize şimdi de, ilk defa olarak, Türk hakanına salonlarını açıyordu.

Tüileri bahçesinden çıkıp Konkordiya, Şanzelize, Morinyi (Maurigny) caddelerinden geçen ve her yerde şiddetle alkışlanan alayı sarayın bahçesinde Cezayirlilerden mürekkep bir müfreze karşılamıştı. Oh! Zavallı Cezayir, üç yüz yıldanberi Türk olan Barbaros'un vatanı! Korsanlar yeridir diye elimizden alınan geniş ve bereketli ülke! Şimdi başka bir bayrak altında, ellerinde yabancı bir silâh, çocukları eski metbularını - yabancı bir hükümdar diye! - selâmlıyorlardı...

Sultan Aziz biraz istirahat eder etmez Mabeyin ikinci kâtibi Hilmi Beyin, mühim evrakı alıp İstanbul'a gtmesini emretmiştir. Hilmi Bey de ertesi gün Paris'ten hareket ederek Köstence yolu ile 8 temmuz pazartesi günü İstanbul'a gelmiştir.

MÜKÂFAT TEVZİİ

Üçüncü Napolyon politika âleminde uğradığı muvaffakiyetsizlikleri örtmek ihtiyacında idi. Memleketinin efkârı umumiyesini, bir müddetcik olsun, oyalamak için büyük ve umumî bir sergi tertibini düşünmüş ve bu hususta milyonlar sarfından çekinmemiştir.

Sergi Şanzelize'de kurulmuştu. 687 bin murabba metre bir yer işgal ediyordu. Temmuzun birinci günü sergi mükâfatlarının tevzii kararlaştırılmış, (endüstri) sarayının orta kısmı bir antiteatr şekline konmuştu. 20,000 numaralı sandalyelerde yer almışlardı. Sergi başlıca on grupa ayrılmıştı, her birinin kendine mahsus bir alâmeti vardı. Muhtelif dehlizler yer yer sırma işlemeli kırmızı kadife ile örtülmüştü.

Taht (transept) in ortasında idi. İki tarafında davetli prens ve prenseslere mahsus yerler vardı. Tahtın (estrade) ı önünde nazırlar, hususî meclis azaları, parlâmento reisi, mareşal ve amirallar, (lejiyon donör) nişanının granşansöliyesi ve bunların önünde kadınları, ilk sıralarda da İmparatorluk komisyonu azası vardı.

Taht (estrade) ının sağ ve solunda saray erkânı, senato, meb'usan, Devlet Şûrası, Temyiz mahkemesi, Divanı Muhasebat, Maarif Şûrası azası, Papaslar hey'eti... görülüyordu.

Kor diplomatik tahtın karşısındaki yerde idi.

1.200 kişiden mürekkep muzika takımı anfiteatrın şark müntehasında «icrayı ahenk» ediyor, diğer müntehadaki salonda büyük mükâfatı kazananlar oturuyordu.

İngiltere ve Prusya veliahtları ile Pariste bulunan diğer prensleri kabul ettikten sonra Sultan Aziz bütün maiyetile Paledezendüstriyi teşrif ettiler. Büyük üniformalarını giymişlerdi. Binmeleri için, XIV cu Lui'nin «Triyanon nümunehanesinde mevzui cayi itibar olan» gayet müzeyyen ve kıymettar payronunu tahsis etmişlerdi.

Büyük üniformalarını giymiş olan şehzadeler de altışar at koşulu arabalara binmişlerdi. İmparator ile İmparatoriçe saat biri kırk beş geçe sekiz atlı, veliaht prens Napolyon ile zevcesi prenses Klotild altışar at koşulu arabalara binmiş ve büyük üniformalarını giymiş oldukları halde Tüileri sarayından çıktılar. İki alay yol üzerinde birleşti. Önde ve arkada birer tabur mızraklı süvari bulunuyordu. Paledölendüstri'ye vardıkları zaman okadar şiddetli bir surette alkışlanmışlar, Vive le Sultan, Vive L'Empereur avazeleri öyle bir uğultu hasıl etmiş idi ki, tarife sığmaz denilebilir. Hazırlanmış olan yerde hünkâr İmparator ve İmparatoriçe ile beraber oturmuşlardır. Sağ tarafında İngiliz veliahdi, sonra Saksonya veliahdi, İmparatorun veliahdi, Murat, Ab-

dülhamit, Yusuf İzzeddin Efendiler, dükler, prensler ve prensesler, Mısır hidivi oturuyorlardı. Muzıka muallim Rosini'nin marşını çaldıktan ve Dahiliye Nazırı bir rapor okuduktan sonra İmparator şu nutku iradetti [*]:

[*] Nutkun resmî tercemesidir: Arşivden. Aslı, terceme ile uğraşan gençlerimize hizmet için zeyledilmiştir.

Discours prononcé par Sa Majesté L'Empereur à la distribution des prix de l'Exposition Universelle de 1 er Juillet 1867:

Messieurs,

Après un intervalle de douz ans, je viens pour la seconde fois distribuer les récompenses à ceux qui se sont le plus distingués dans ces travaux qui enrichissent les nations, embelissent la vie et adoucissent les moeurs.

Les poêts de l'antiquité célébraient avec éclat les jeux solennels où les différentes peuplades de la Grèce venaient de disputer le prix de la course. Que diraient-ils aujourdhuis, s'ils assistaient à ces jeux olympiques du monde entiers, où tous les peuples, luttant pour l'intelligence, semblent s'élancer à la fois dans la carrière infinie du progrès, ver un idéal dont on approche sans cesse, sans jamais pouvoir l'atteindre?

De tous les points de la terre les représentants de la science, des arts et de l'industrie, sont accourus à l'envi, l'on peut dire que peuples et rois sont venus honorer les efforts du travail, et par leurs présence les couronner d'une idée de conciliation et de paix.

En effet, dans ces grandes réunions, qui paressent n'avoir pour objet que des intérêts matériels, c'est toujours une pensée morale qui se dégage du concours des intelligences, pensée de concorde et de civillisation. Les nations, en se rapprochant, apprennent à se connaître et a s'estimer; les haines s'éteingent, et cette vérité s'acrédite de plus en plus, que la prospérité de chaque pays contribue à la prospérité de tous.

L'Exposition de 1867, peut, à juste titre, s'appeler UNIVERSELLE: Car elle réunit les éléments de toutes les richesses du globe; à côté des derniers perfectionnements de l'art moderne apparaissent les produits des âges les plus réculés, de sorte qu'elle représente à la fois le génie de tous les siècles et de toutes les nations. Elle est universelle: Car à côté des merveilles que le luxe enfante pour quelques uns, elle s'est précoupée de ce que réclament les nécessités du plus grand nombre. Jamais les intérêts des classes laborieuses n'ont éveillé une plus vive sollicitude. Leurs besoins moraux et matériels, l'éducation, les conditions de l'existence à bon marché, les combinaisons les plus fécondes

«On iki sene geçtikten sonra ikinci defa ekspozisyon mükâfatını ve müddeti hayatlarının siai halile tezyini ahlâkı beşeriye ve rüsumi zahirede etvarı makbule ve mustahseneleri ile tahliyei zat edip serveti milele hizmet işleriyle meşgul olanların karini tahsin ve âferin olan imalât ve muh-

---

de l'association, ont été l'objet de patinetes recherches et de sérieuses études.

Ainsi, toutes les améliorations marchent de front. Si la science, en asservissant la matière, afiranchit le travail, la culture de l'ame, en domptant les vices, les préjugés et les passions vulgaires, affranchit l'humanité.

Félicitons-nous, Messieurs, d'avoir reçu parmi nous la plupart des souverains et des princes de l'Europe et tant de visiteurs empéssés. Soyons fiers aussi de leur avoir montré la France telle qu'elle est, grande, prospère et libre. Il faut être privé de toute foi patriotique pour douter de sa grandeur, fermer les yeux à l'évidence pour nier sa prospérité, méconnaître ses institutions, qui parfois tolèrent jusqu' à la science, pour ne pas y voir la liberté.

Les étrangers ont pu apprécier cette France, jadis si inquiète et rejetent ses inquiétudes au delà de ses frontières, aujourd'huis laborieuse et calme, toujours féconde en idées généreuses, appropriant son génie aux merveilles les plus variées et ne se laissent jamais énerver par les jouissances matérielles.

Les esprits attentifs auront deviné sans peine que, malgré le développement de la richesse, malgré l'entraînement vers le bien-être, la fibre nationale y est toujours prête à vibrer dès qu'il s'agit d'honneur et de patrie; mais cette noble suscebtibilité ne saurait être un sujet de crainte pour le repos du monde.

Que ceux qui ont vécu quelques instants parmis nous rapportent chez eux une juste opinion de notre pays; qu'ils soient persusadés des sentiments d'estime et de sympathie que nous entretenons pour les nations étrangères et de notre sincère désir de vivre en paix avec elles.

Je remercie la commission impériale, les membres de Jury et les différents comités, du zèle intelligent qu'ils ont déployé dans l'accomplissement de leur mission. Je les remercies aussi au nom du Prince Impérial que j'ai été heureux d'associer, malgrè son jeune âge, à cette grande entreprise dont il gardera le souvenir.

L'Exposition de 1867 marquera, je l'espère, une nouvelle ère d'harmonie et de progrès. Assuré que la Providence bénit les efforts de tous ceux qui, comme nous, veulent le bien, je crois au triomphe définitif des grands principes de morale et de justice qui en satisfaisant toutes les aspirations légitimes, peuvent seuls consolider les trônes, élever les peuples et embellir l'humanité.

tereatının semeresini tevzie hazır bulunduğumu huzzarı zevilihtiram hazeratına tebliğ ile iftihar eylerim.

«Zamanı kadime umumun hüner ve maarifte olan derecei kemal ve ehliyetleri icra ve irae edilen olimpiyat tâbir olunur meydanı imtihanı umumî ki ibraz ve icra edilen şeyler müsabaka ve idman ye talim ve emsali bulunanlardan ibarettir, olvakit mevcut olan şuara bunların medhü senasında envai mübalâğa ihtiyarile yine bihakkın temdihte aciz ve ıztıraplarını beyan ederlerdi. İşte zamanımızda tertip ve küşadına muvaffak olduğum ekspoizsyon emtiai âlemin bir mizanı tecrübesi ve envai hiref ve sanayiin ehil ve erbabına ders verir birer hocası hükmündedir. Şuarayı mütekaddiminin burasını seyir ve müşahedesi mümkün olsa ve hal-ü şanını nazmen beyana kalkışsalardı vasf-ü tarifte mebhut, lâl-ü hayran ve pür ıztırap ve ashabı hüner ve maarifin sanat-ı nefise ve mümtazelerini görmüş olaydılar aya ne yolda medh-ü tavsifine kudretyap olurlardı? Şüphe yoktur ki her biri bahs-ı senada şakkı şefe edemeyip hamûş ve olimpiyad dedikleri meydan-ı imtihan daire-i vasıa-i efkârlarından külliyen feramuş olurdu.

Sergii umumî bir bazar-ı maariftir ki ashab-ı zekâ ve maarif ikdam ve gayret ve ibraz-i hüner ve marifet arzusu ile orada metalarını teşhire ve bizzat meydan-ı terakkiye irae-i endami meharet velhasıl küre-i mamurenin her tarafından esatiz-i ilm-ü marifet ve murahhasan-ı sanayi ve hirfet burada akd-i cemiyet etmeğe şitab eylemişler ve terakki-i saadet-i hal-i akvam ve milele sâî ve cümlesi makam-ı âlii necat ve medeniyete dâi bulunan hükûmdaran hazaratı dahi kemal-i lütf ile burasını görmeğe ve bilip anlamağa rağbet ve bu cihetle erbab-ı hüner ve maarifi kat ender kat teşvik ve taltife ne güzel mürüvvet buydrmuşlardır!

Bu cemiyet-i celile-i suriye pek çok hasais-i makbulenin runümay-ı husul olmasına nice efkâr-ı maneviye meydana

kor ki cümlesinden biri arsa-i nefsanîde yatan mugaylan-ı ağrazın kökünü kırıp bünyan-ı ittihad ve medeniyeti teyid ve tahkim ve umum biribirini tanıyıp bir milletin nâil olduğu saadetten diğerin hissemend olmasını reyelâyn müşahede ile telkin ve tefhim eder.

İşbu 1867 senesinin sergisine bihakkin sergii umumî demek enseb ve ahra ve zamanımızda mevcut olup ileride daha terakkisini memul eylediğimzi vesait-i servetin sanaat-ı ezmine-i maziye ile beyinlerinde derkâr olan nefaset ve rüchaniyyetinin tatbik ve muayenesile ashab-ı maarifin malûmu olmak için emtia-i atika dahi burada mevcud ve müheyyadır.

Mukaddema emr-i sınaata ulûmun gerek fikdanından ve gerek umumun hahişi olmamasından naşi olsun erbab-ı hiref imal-i desti olan bir şeyi iyi yapmağa bile çalışsa muvaffak olamazdı. Ancak fünun-ı mütenevvianın ameliyyatına kesb-i vukuf olundukça sanayiin ne derece ilerilediği feramuş ederek nail-i saadet ve vasıl-ı semt-i maksud-u meczumen malûm olmasından bu tarik-i mehasinrefik üzere gidenlerin cümlesi zaman-ı mazide çekilen meşak ve ıztırabı mehasin-i adideyi müşahede buyuran zevat-ı âlikadir ile mağrurane tebrik ederiz. Çünkü Fransanın himmet ve gayreti muhibb-i vatan olanlar indinde münker değildir ve pür menfaat oldular.

İşte bu suretle Fransanın itilây-i şeref-ü şan eylediği Fransanın saadet-i hal ve nizamatına adem-i vukuf cihetile karşı diyenler mukaddema rahatsız gördükleri fransalıyı şimdi hem çalışkan hem de müsterihülbal müşahede eylediler. Erbab-ı basirete hafi olmadığı vechile Fransada her nekadar medeniyet ve esbab-ı servet ve saadet mevcud ise de hubb-i vatan keyfiyeti meydana gelince damarlarına aazan başlayıp ve lâkin bu hareket ve şiddet dünyanın insilâb-ı huzuruna bais olur bir şeydir diye korkulamaz. Zira bizim aramızda yaşıyanlar bizi nasıl gördülerse memleket-

leri ahalisinin dahi ol vechile malûmları olacaktır. Fransalı milel-i ecnebiyenin hürmet ve riayetlerini vacib bilip cümlesile yekdil ve yekcihet olarak kemal-i sulh ve asayiş ile yaşamağı iltizam ve bu sergi vesile-i hayriyesile halisane izhar-ı meram etmiştir.

Serginin gerek komisyon ve gerek azalarına bu babda teşekkür eder ve benim ve gerek veliahdımın namına olan gayretine kemal-i mahzuziyyetimi beyan eylerim. Maamafih sergii umumî bir asr-ı cedid meydana getirdiğinde Cenabıhak muin ve yaverlerini nail-i mükâfat-ı celile edeceğinde şübhe yoktur.»

Merasim bittikten sonra, yine ayni arabalar ve ayni alayla Elizeye avdet olunmuştur.

Fuad Paşa bu münasebetle Babıâliye çektiği 1 temmuz 1867 tarihli telgrafnamede hâdiseyi şu suretle hulâsa etmişti:

«Zatı şevketsimatı cenabi padişahî haşmetlü İmparator ve İmparatoriçe ile birlikte olarak sergiye eşya vaz'edenlere mükâfat tevzii resminin icrasında bugün hazır bulunmuşlardır. Şehinşahi madeletiktinah efendimiz fevkalgaye hürmet ve tazim olunduğundan zatı şehriyari dahi ziyadesile mahzuz olmuşlardır. Afiyeti padişahileri berkemal olup sarayı humayune tebliğine himmet buyurulması.»

Ayni günde sergideki türk paviyonu komiseri Salâheddin beye, İmparator, başkaca bir cemile olmak üzere, lejiyon donör nişanının ofisiye ve azaden miralay Esad beye şövalye rütbesini vermiştir.

MAKSİMİLYEN'İN VEFATI

Sarayın, daha doğrusu valide sultanın tesiri Fuad paşanın kalbinden çıkmıyor, yahud koca Keçeci sarayı bu suretle idare etmeği memleket menafii icabından sayıyordu.

Her iş'arında bu tesiri, yahud bu siyaseti göreceğiz. İşte, meselâ, 3 temmuz tarihli telgrafnamesinin ilk fıkrası:

«Zatı şevketsimatı hazreti padişahi bugün memurini ecnebiyeyi ve Londradan mahsus gelmiş olan şehreminini kabul buyurduktan sonra buadöbulonyi mesiregâhına teşrifi hümayun vuku bulmuştur. **Afiyeti şahaneleri berkemaldir...**»

Fakat telgrafın ikinci kısmı mühimdir, Meksika faciasından bâhisdir.

Malûm olduğu üzere Meksiko Âyan Meclisi 8 temmuz 1865 tarihinde, Fransua Jozef'in küçük kardeşi Ferdinand Jozef Maksimiliyen'i İmparatorluğa tayin etmişti. Maksimiliyen de kendisine teklif olunan bu tacı -bir çok tereddüdlerden sonra- kabul etmiş, Meksikoya gitmişti.

Fransız askerleri Meksika Cumhurreisi Jüarez'in ordusundan kalanları takib ederken Maksimiliyen liberallerle anlaşmağa çalıştı. Karısı prenses Şarlot Avrupaya gitmiş, yani Avrupada bazı teşebbüslerde bulunmuş ise de hiç bir faide elde edememişti. Bunun üzerine fransız askeri Meksikadan çekilmişti.

Fransız ordusunun çekilmesi üzerine Maksimiliyen mukavemete karar vermişse de bütün memleket ayaklandı. Maksimiliyen, korkarak, «KERATARO» ya kaçtı. Jüarez'in askerleri kendisini orada muhasara ettiler. Mahremlerinden birisi, Kolonel Lupez, şehrin anahtarı mesabesinde olan «KRÜZ» kaleinsi 14 mayıs gecesi düşmana teslim etmekle, Maksimiliyen esir düştü. 13 haziranda bir harb divanına sevk olunup oraca ölüme mahkûm edilmekle 19 haziranda kurşuna dizildi.

İşte bu facia, vukuundan on iki, on üç gün sonra Paris'te şayi olmuş, Napolyon bundan ziyadesile sıkılmıştı. Bu cihetı bildiği için sultan Aziz, şerefine yapılacak büyük şenliklerin tehirini İmparatordan rica etmişti. Fuad paşa

bahsettğimiz telgrafın ikinci fıkrasında keyfiyeti şu biçimde anlatıyor:

«İmparator Maksimiliyen'in vefatı haberi mükedderi fevkalgaye teessürü cenabı padişahiyi mucib olmuş ve kendileri için yapılan şenliklerin tatilini haşmetlü İmparator ve İmparatoriça hazaratından rica buyurmuşlardır.»

Filhakika bir gün sonraki alay ve padişah şerefine yapılması mukarrer şenlikler tehir edilmişti.

MÜLÂKATLAR VE GEZİNTİLER

Sultan Aziz, Avusturya İmparatoru Fransua Jozefi de unutmamış, kardeşi Maksimiliyen'in ölümünden mütehassıl teessürlerini ona telgrafla bildirmişti. Ertesi günü Avusturyanın Paris sefiri prens Meternih Elize sarayına giderek metbuunun teşekkürlerini ve avdette Viyanaya da uğrayarak Fransua Jozefi ziyaret etmesinin pek ziyade mahzuziyeti mucib olacağını arzetmiştir: Fransua Jozef matem içinde bulunmasına rağmen, Osmanlı hakanına mümkün oaln her türlü merasimi yapacaktı. Sultan Aziz bu daveti kabul ettiğini bildirerek Avusturya sarayında hakikî bir meserret uyandırmıştır.

Elçiler hey'etinin ve Londra belediye reisinin kabulünden sonra hünkâr, her şeye rağmen Elizede yapılan geçid resminde hazır bulunarak ahali tarafından VİVE LE SULTAN! avazeleriyle alkışlanmıştır.

Ertesi günü hünkâr evvelâ prens Napolyon'u, bir müddet sonra da İmparatoru kabul etmiştir. Uzun süren bu mülâkatta acaba neler görüşülmüştü? Bu babta ne bir tebliğ var, ne Fuad paşadan Babıâliye bir iş'ar. Fakat Girid meselesinın konuşulmuş olması pek muhtemel görünüyor. Çünkü Napolyon Şark işlerine mütemadiyen karışmak istiyor ve bu meseleyi vesile ediniyordu. Nitekim mâruf fıkradan da istidlâl edilebilen budur:

«Napolyon Giridi terketmenin belki Devlet menafiine muvafı k olacağını söylemiş, ve:

Bu karikatür 1877 de, yani mevzuumuzu teşkil eden seyahattan on yıl sonra, Pariste Charivari gazetesinde çıkmıştır. Stop tarafından yapılmıştır. O zaman Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ Osmanlı İmparatorluğuna karşı isyan etmişlerdi. Şark meselesi bütün bütün alevlenmişti.

Karikatürist Şark mes'elesini, fitili yanmakta olan bir bombanın üzerindeki sorgu işaretine benzetmektedir. Sultan, İmparatorluğu temsil ediyor: Her an patlaması muhtemel olan bir volkan üzerinde uyuyor.

— Girid'i kaça verirsiniz? diye sormuştu.

Bu sual karşısında hünkârın duyacağı azab ve gadabı tahmin eden Fuad paşa, sözü uzatmadan ve hiç düşünmeden şu cevabı vermiştir:

— Aldığımız fiyata!»

İmparatorun, bundan başka koparmak emeline düştüğü bir takım siyasî imtiyazlar için de yine bu uzun mülâkatta teşebbüste bulunmuş olduğuna hükmedilebilir. Maamafih Napolyonun bu teşebbüsü ibret verici bir ders ile neticelenmişti. Zira Sultan Abülâziz «misafirlik hukukuna aykırı olan bu gibi taleb ve iddialara mâruz kalacağımı bilmiş olsaydım Paris'e ayak bile basmazdım» cevabını vermişti.

Bir gün sonra (5 Temmuz) Pariste bulunan Türkler Elizeye giderek huzura girmişler ve tazimatı mahsusalarını arzeylemişlerdir. Vakti kat'î surette bilinmemekle beraber, Karadağ Kenazi de -galiba- o gün, kendi memleketine mahsus resmî elbiseyi giymiş olduğu halde, huzura çıkmak müsaadesine ve iltifatına nailiyet şerefine mazhar olmuştur.

Bunu müteakiben hünkâr Envalid kışlasını ve nebatat bahçesini gezmiş, oradan da umumî sergiye gidip ilkönce Türk paviyonunu ziyaret etmiştir. Bu paviyonun ilk galörisini çeşit çeşit Türk silâhlarından yapılan arma süslemekte idi. Sultan Aziz bu armayı bilhassa tedkik etmiş, her silâh hakkında vâkıfane fikirler beyan eylemiş, sonra makineler dairesini gezmiş, bunların nasıl çalıştığına bakmıştır. Sergide bir «Kahvehane-i Osmanî» açılmıştı. Burada çıbık ve nargile içiliyordu. Kahvenin çırakları şark usulünde ve pek güzel bir surette giyinip kuşanmışlardı. Gelen geçenleri:

— Buyurun bir kahve içmez misiniz?

Diyerek davet ediyorlardı. Sultan Aziz buraya uzaktan bakmış ve makinelerin kuvvetleri, kullanış tarzları v.s. hakkında kendisine verilen izahattan pek memnun olmuş ve nefîs sanatlar galörisinde uzun bir müddet durmuştur.

Sergide Türk halı ve seccadeleri, kahve takımları ve sayfiye köşklerinde şamdan iskemlelerini örtüp tezyin etmeğe mahsus beyaz yahut kiraz renkli ipek veya al çuha üzerine altın ve gümüş oyalar ve nakışlarla meşgul örtüler. Ehramlar ve buna benzer şeyler teşhir edilmişti. Seccade, halı, kaliçe, ehram... hepsini İmparator hanedanından prenses Matild satın alınıştı. Sultan Aziz de sergide görülen bazı nefîs eşya ile, sarayda kullanılmak üzere, gayet ince ve zarif bir tarzda işlenmiş fağfurî sofra takımları ve daha pek çok malzeme satın almıştır. Daha sonra camii ziyaret etmiş, inşaatı takdir eylemiştir.

O gün öğleden sonra imam Hayrullah efendi de, Esad paşa ile birlikte, Paris arşevekini ve Papanın Paris sefirini ziyaret etmiştir. Nons, padişahın İstanbula dönmeden evvel Romayı da ziyaret etmesi temennisinde bulunmuş ve ilâveten:

«Vâkıa çok fakiriz, demiştir, lâkin Papa hazretleri, buna rağmen, zatı şahaneyi her türlü merasimle kabul edeceklerdir.»

Hayrullah efendinin bu ziyareti, Illustrated London News gazetesinin 13 temmuz tarihli nüshasındaki yazıya göre, Türkiyede «tesamuk = toldrence» devrinin bir işareti gibi telâkki olunmuştu.

Fakat günün en mühim hâdisesi Operada yapılan kabul resmidir. O gece hünkâr mütenekkiren Operaya gitmiştir. Fakat, her türlü tedbirlere rağmen, keyfiyet Pariste duyulmuştu Tiyatro kumpanyası bu vesileden istifade ederek en âdi yerleri bile yüksek fiyatla satmıştı. Parisin kibar ve yüksek sınıfı tiyatronun localarını, mutena yerlerini doldurmuştu. Daha saat yedi buçukken o kadar kalabalık peyda olmuştu ki (Bulvardezitaliyen)den geçmek kabil değildi. Saray arabaları (Bulvar dekapusin)den ilerliyor ve halk padişahı şiddetle alkışlıyordu. Binlerce göğüsten çıkan VİVE

LE SULTAN! sesleri ortalığı çınlatmıştı. Avdet esnasında da hemen ayni parlaklıkta merasim yapılmıştı.

Fuad paşa, yukarıda bahsettiğimiz 3 Temmuz tarihli telgrafından başka bir şey yazmadığı için İstanbul merakta kalmıştı. Sadrazam 6 Temmuz tarihinde Fuad paşaya, telgraf almadığını ve haber beklemekte bulunduğunu bildirince Keçecizade hemen o gün «zatı şahane bugün istirahat ettiler ve yalnız akşam üstü mutad teferrüçlerini yapmak üzere çıktılar» mealinde bir tel ile cevap vermişti.

Temmuzun 7 inci pazar günü Fuad paşadan Babıâliye gelen telgraf pek muhtasardı: yalnız «zatı şahanenin İmparatorla Senklu'da ve ormanda» olduğunu ve «tenezzühün iki saat sürdüğünü bildiriyordu. Halbuki o gün Sultan Aziz Saks kıralının, Mareşal Kanrober'in, meb'usan meclisi reisinin ziyaretlerini kabulden sonra, saat dörtte Elizeye gelen İmparatorla uzun bir mülâkat yapmış ve mülâkatta sefir Cemil paşayı hazır bulundurmuştur.

Ne yazık ki bu mülâkatta nenin bahse mevzu olduğuna dair ne bir yazı var, ne bir rivayet. Mülâkattan sonra iki hükûmdar, maiyetlerinde Cemal paşa olduğu halde, açık bir araba ile, Versaydan 9 kilometre uzakta ve Sen nehri kenarında en güzel villâlarla bezenmiş Senklu parkına gitmişlerdir. Napolyon Parislilerin bu meşhur mesiresini temaşa ettirirken şevketli misafirine parkın içindeki asırdide şatonun tarihî menkibelerini de anlatmıştı... Bolonyi ormanından geçerlerken şiddetle alkışlanmışlardı.

O akşam Marki dö Mutiye Fuad paşa şerefine Hariciye Nezaretinde bir ziyafet vermiş ve bilhassa o gece türkler lehindeki müessir sözlerile gerek Fuad paşanın gerek Cemil paşanın teşekkürlerni kazanmıştı. Marki -anlaşılıyor ki- İstanbul'da kayık safalarıyla iktifa etmemiş, hakiktı da görmeğe çalnşmış ve Hariciye Nezaretine geçince hakkımızda -bedhahların propagansıla-husule gelen fena fikirleri izaleye gayret eylemişti.

Sultan Aziz, Osmanlı hanedanına ait bir hususî mesele ile de meşgul olmuş, Sultan Mahmudun validesi Nakşidil sultanın akrabasını tanımak arzusuna düşmüştü.

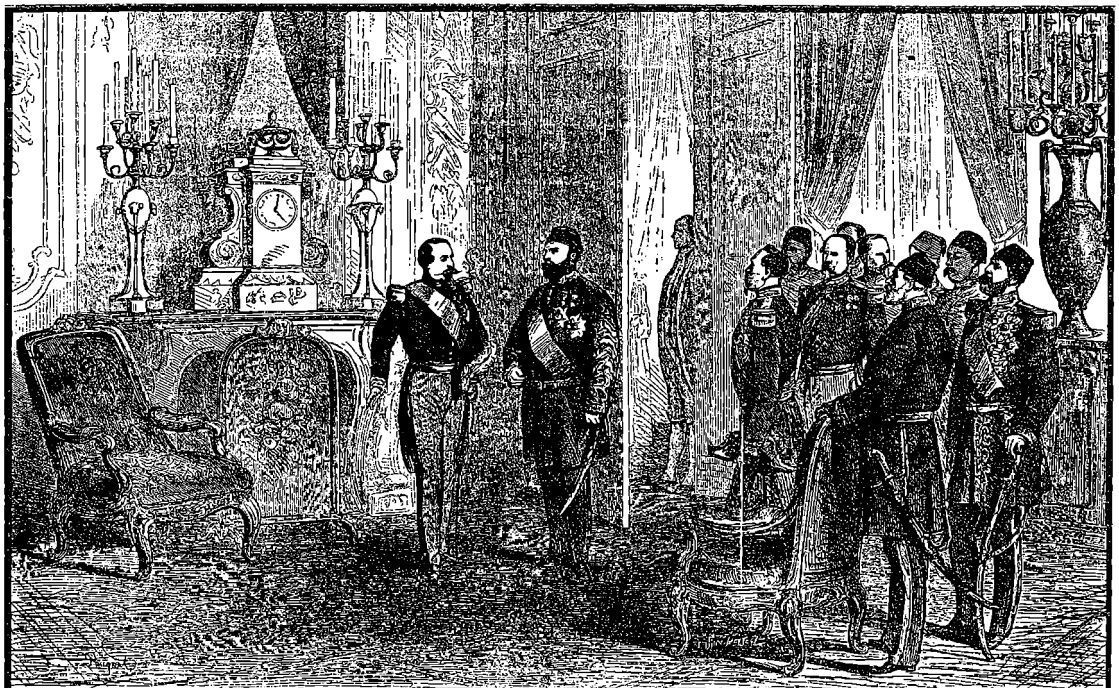
Birinci Napolyonun ilk karısının akrabasından Aimée de Rivery isminde bir kızın İkinci Sultan Mahmudun validesi olduğu rivayet ediliyordu. Bu rivayet ilk defa Ulucini'nin 1855 de Parisde basılmış olan (La Turquie actuelle) adlı eserinde görülmüştü.

İkinci Abdülhamid devrinde senelerce Paris büyük elçiliğinde bulunmuş olan Münir paşa, bu rivayete temas ile, esbak İstanbul valisi Süleyman Kâni Bey üstadımıza şunları anlatmış:

«Pariste Nakşidil valide sultanın akrabası olduklarını iddia edenlerden Baron dö Gransey ile görüşmüştüm. Bu zat bana Nakşidil sultanın Fransadaki akrabasına hediyeler göndermiş olduğunu söylemiş ve bu hediyelerden kendisinde olanları da göstermişti. Üçüncü Napolyonun ikinci nameyincisi de sultan Aziz ile İmparatorun mülâkatlarında iki hanedan arasındaki karabetten bahsolunduğunu işittiğini bana teyid etmişti.»

Aimée de Rivery'nin ailesi Dubuc namını taşıyordu. Bu aile ile karabeti bulunanlar son zamanlarda şunu hikâye ediyorlardı.

«Abdülâziz, Fransa seyahatında Dubuc ailesini tanımak istedi. Üçüncü Napolyon da bu aileden hayatta bulunanları araştırdı. Bunlardan bazıları Orlean'da oturuyorlardı. Fakat aileleri efradından birinin müslüman olmuş bulunmasından kalben müteezzi bulunan bu müteassıp adamlar padişah ile görüşmek istemediler. Sultan Aziz bunlara Aimée'nin bir minyatürünü gönderdi. Aimée'nin mahfuz resmine - biraz yaşlı olarak - benziyen bu minyatür ailece saklandı...»

Napoléon'un Abdülâziz'i Elysée sarayında ziyareti.

Kâni Bey Sultan Abdülâziz'in teşebbüsünü biraz şüpheli görüyor.

BÜYÜK GEÇİD RESMİ

Maksimiliyen'in vefatı haberi üzerine, hünkârın ricasını terviç ile, şenlikler gibi geçid resmini de tehir etmiş olan Napolyon, Fransanın haşmet ve kudretini göstermek için sabırsızlanıyordu. Artık teessürü bırakmak ve Osmanlı padişahını eğlendirip sevindirmek, bir taraftan da öğünmek lâzım geliyordu.

Resmî bir kayde tesadüf edilmemişse de, rivayete göre, Fransanın en büyük nişanı olan Lejiyon dönör'ü Napolyon, bir gün evvel sultan Azize takdim etmiş, geçid resminde göğsünde onun parladığını görmek istemişti.

Bu nişanın takdimi münasebetile ağızlarda dolaşan bir fıkra var. Mevsukıyeti -bence- malûm değil. Bununla beraber kaydediyorum:

«Fuad paşa İmparator tarafından sultan Azize ihda olunan Lejiyon donör nişanını padişahın göğsüne takmak için yemek salondna (!?) gitmişti. Fakat epey gecikmişti. Bunun üzerine İmparator:

— İşi uzattınız, dedi, zatı şahaneyi rahatsız ediyorsunuz!..

— Evet, haşmetmeab, dedi, Fuad paşa, biraz uzattım; lâkin iki büyük hükûmdar arasındaki musafat bağlarını o derece tahkim ettim ki bundan sonra çözülmesi mümkün olamaz.

İşte sultan Aziz temmuzun sekizinci günü büyük üniformasının üstüne bu nişanı da takarak geçit resmine gitmişti.

Alay şu suretle tertib edilmişti:

Askerî maiyeti ile Üçüncü Napolyon, Harbiye Nazırı Mareşal Ney ve Mareşal Bazen ile sultan Abdül-Aziz,

Veliahd Murad efendi,
Abdülhamid efendi,
Grandük dö Saks-Vaymar,
Prens d'Oranj,
Prens Napolyon,
Dük d'Avust,
Dük dö Lühtenberg,
Prens Herman dö Saks-Vaymar,
Karadağ prensi.

İmparatoru mareşal Kanrober, mareşal kont Renyo (Regnaud) ve erkânı harbiyesi karşılamış, askerî kıt'alar selâm resmini ifa etmiştir. Padişahın maiyetinde yaverleri ve onlardan başka İmparatorun yaveri general dö Bevil, ahur nazırı marki dö Ko bulunuyordu.

Hükûmdarlar görününce kıt'alar selâm resmini ifa ettiler: Bayraklar eğildi, trampetler çalındı ve muzıkalar tarafından millî marşlar terennüm olundu.

Hünkâra İmparator ve maiyetleri Şanzelize caddesine girip müteakiben bütün kıt'aları gözden geçirdiler. Sonra Paledölendüstrinin orta salonuna geldiler. İmparatorun solunda (askerin bulunduğu taraf) sultan Aziz ve sağında Saks-Vaymar dukası olduğu halde geçit resmi başladı. Evvelâ piyade kıt'aları, sonra batarya batarya topçular ve nihayet süvariler geçtiler.

Hava gayet müsaid ve seyirciler çok kalabalıktı. Sultan Aziz bu rasimeden çok memnun olmuştu. — Fuad paşa bu hâdiseyi Babıâliye, resmî tercemesi aşağıda yazılı bir telgrafla bildirmişti:

«Konkord meydanından Maylot kapısına kadar elli bin kadar asker safbestei kıyam olduğu halde bu gün huzuru mealimevfuru hazreti padişahide büyük bir resmi geçit icra kılınmıştır. Zatı şevketsimatı hazreti padişahî ile haşmetlû İmparator hazretleri askerin önünden geçtikten sonra En-

düstri sarayının pişgâhında tevakkuf buyurup asakiri merkume resmi geçidi icra etmiş ve bu dahi iki saat mümted olmuştur. Zatı şevketsimatı hazreti padişahî asakirin intizamı halinden dolayı bir kaç defa İmparator hazretlerini tebrik buyurmuşlardır. Resmi mezkûrun hitamında haşmetlû İmparator hazretlerile Elize sarayına avdeti hümayun vukubulmuştur. Bu akşam Sen dairesi prefesine ve Dairei Belediyeye resmi vizite icrasına rağbet buyurulaiaktır.»

BELEDİYE ZİYAFETİ

Filvaki o akşam, maiyetlerinde bütün saray mensupları ve Paris sefiri Cemil paşa olduğu halde, Belediye dairesinde verilen ziyafeti şereflendirmiştir. Arabadan inerlerken Sen valisi, polis müdürü, belediye meclisi reisi, taraflarından ve merdiven başında da - Paris şehrinin simasını değiştirecek kadar büyük bir faaliyet göstermekle ün almış Sen prefesinin karısı Madam Husman tarafından istikbal olunmuştur.

Orada bulunan belediye âzaları ile madamlar padişaha takdim olundular. Mızıka sultanın marşını terennüm ediyordu. Hünkâr salonları dolaştıktan sonra tahtın konmuş olduğu merasim galörisinde bir müddetcik tevakkuf ettiler. Sonra muhtelif salonları gezdiler ve nihayet taht salonu (SALE DE TRONE) na gelince bir aralık terasa çıkıp belediye meydanını ve civarını temaşa eylediler.

Yemek salonunda istirahat ederlerken kendilerine soğuk şuruplar ikram olundu. Saat onda avdet buyurmuşlardır.

Cenab Şehabeddinin yazılarına kadar giren meşhur fıkra, seyahatın cereyan tarzına göre, bu ziyafet esnasında vukubulan bir mükâlemenin ifadesi olsa gerektir:

İstanbul şehremini muavini Ömer Faiz efendi, malûm

olduğu üzere, maiyeti şahanede bulunuyordu. Güzel söz söyler, lâtifeler yapar, bulunduğu meclisi, şenlendirir bir adam, hâsılı tam mânasiyle bir nedim idi. Lâkırdı arasında Paris şehremini İstanbul sokaklarının ne kadar masrafla sulanmakta olduğunu sorunca, Ömer Faiz efendi:

— Bizde sokakları sulamağa hiç ihtiyaç yoktur, dedi.

Mükâleme Fuad paşanın huzurunda cereyan ediyordu. Paşa bu cevaba hayret ettiği gibi Paris belediye reisi de:

— Neden? diye sormaktan kendini alamadı. Ömer Faiz efendi, mizacı icabınca hareketten çekinmeksizin, şu tafsilâtı verdi:

— Bütün sokaklarımız ve caddelerimiz iki keçeli kahve, berber, bakkal, aşçı dükkânlariyle doludur. Bakkal, meselâ, peynir yıkadığı fıçının, aşçı tencerelerinin yağlı ve kahveci kahve çömlekleriyle nargilelerinin kirli, berber leğenlerirnin sabunlu sularını hep sokağa dökerler; bizim ayrıca sulamamıza hacet bırakmazlar...

O tarihlerde İstanbul sokakları hiç sulanmadığı için, belediyecimizin zarafetle dolu bu mizahî cevabı doğru idi. Fakat Fuad paşa -diyorlar ki- onu ancak tevil suretile terceme etmiş ve ve bahsi tatlılıkla kapamıştır.

9 Temmuz tarihile Paristen Sadarete gelen telgrafta: «Zatı şahane bu gün Sensir askerî mektebini ziyaret ettiler. Avdetlerinde de Versay sarayını ve su oyunlarını yaptıkları parkı gezdiler. Yollarda halk tarafından samimî surette alkışlanarak Elize'ye avdet buyurdular» deniliyordu.

Ziyaretten ve gezintiden hâsıl olan intibalara dair bir şey söylenmiyordu. Halbuki hünkârın teşrif edeceğini haber alınca mekteb müfettişi General dö Martenpre ile mektep nazırı general dö Konderkur, maiyetlerinde bir bölük süvari olduğu halde, Versay şehrine kadar gitmişler ve hünkârı istikbal etmişler, büyük tazim ve hürmet ile mektebe

isal eylemişlerdi. Sultan Aziz bu hareketten çok mütehassis olmuştu. Her ikisini huzuruna celb ve taltif etmiş, sonra erkânıharp zâbitleriyle ve mektep hocalarıyla görüşerek hepsine iltifatta bulunmuştu.

Mektep talebesi padişahın şerefine piyade ve süvari talimleri ve bilhassa iğneli tüfekle nişan alma talimi yapmışlardı. Bu talim sultan Azizin çok hoşuna gitmişti. Talim hakkında zabitlerden izahat almış, mektebin tedris usullerine ve sairesine dair onlarla iki saat konuşmuştu.

«Yaveranı hazreti şehriyariden» biri vaktile Sensirde okumuştu. Talimleri görünce, talebeliğini hatırlamış ve gayri ihtiyarî meydana koşarak talebe ile birlikte talimler yapmıştı. Hünkâr bundan da çok memnun kalarak yaverini taltif etmişti.

Program mucebince seyahatın son günlerine gelinmişti. Temmuzun onuncu günüydü. O sabah Prusya kraliçesi Paris'e vasıl olmuştu. Sultan Aziz kendisini ziyaret ettikten sonra Vurtemberg kralına iadei ziyaret eylemiştir. Sonra markiz dö Mutiyeyi, düşes dö Valmiyi, M. dö Mutiyeyi, Papanın Nonsunu kabul buyurmuş ve nihayet sergiye giderek, san'at eserlerini tetkik ile vakit geçirmiş, biraz dinlenmiştir.

Seryaver miralay Halil beyi alâkadar eden bir hâdise -galiba- burada cereyan etmiştir:

Serginin bir tarafında adale kuvvetini ölçmeğe mahsus bir âlet konulmuştu. Âlet, üstü kırmızı çuha ile örtülü ve bir yaya bağlı bir yuvarlak ile aşarî taksimata ayrılmış ve âletin arka tarafına amuden konulmuş numaralı bir tahtadan ibaret. Yuvarlağa yumrukla vuruluyor ve numaralı tahta üzerinde kat'ettiği mesafenin azlığına, çokluğuna göre vuranın kuvveti ölçülüyordu. Frenkler -her nedense- «Tête Turque» adını vermişlerdi. Sultan Azız bunu duyunca ve bazı heriflerin kırmızı çuhalı yuvarlağa vurup güldüklerini görünce kızmış, dönüp seryaverine:

— Halil, göreyim seni!

Demişti. Halil bey pehlivan yapılı ve zaten çok kuvvetli idi. Âletin taşıdığı hakaretâmiz isim de gadabını ve binaenaleyh -bir kat daha- kuvvetini arttırmıştı. Omuzundan avniyesini sıyırarak «dinamometre» ye bir yumruk indirmiş, tuzla buz etmiş; sonra ilâve etmiş:

— Türkün kafasına vurulmaz. Buna (Tête Européenne) demeli!

Fuad paşa 10 temmuz tarihile Sadarete çektiği telgrafta bu ziyaret ve tenezzüh keyfiyetlerini bildirdikten sonra zatı şahanenin akşam yemeğini Tüileri sarayında yediklerini ve «sıhhatları berkemal» olduğunu yazmış, yani bilhassa valide sultanı unutmamak vazifesini yerine getirmişti.

Akşam yemeği, hiç şüphe yoktur ki, alelâde geçememiştir. Bir suare, bir kabul resmi yapılmış olması pek muhtemel. Fakat bu hususta ne bir resmî kayıt bulabildim, ne hususî bir yazı. Sultan Azizin mizacını, hususiyetini göstermeğe yarayabilecek, Fuad paşanın -o gece şüphesiz ibzal etmiş olması tabiî- esprilerini, tereddüt şaibesinden âzade olarak, ahlâfa nakleyliyebilecek bir vesikanın bulunmaması tarih ve içtimaiyatımız bakımından ziyadesile teessüf olunacak bir noksandır!

Şu son zamanda çıkan bir kitapta Versay sarayında resmî bir balo verilmiş, dans bilmiyen sultan Azizin bir köşede müzeyyen bir koltuğa gömülerek parlak toaletleriyle gözler kamaştıran güzel kadınları temaşa etmekle vakit geçirmiş, dans eden Murad efendiye kızarak Fuad paşa ile Kaptanı derya Mehmed paşaya:

— Bakın şu oğlanın haline! Bizleri rezil ve kepaze etti. Gerçi frenklerce âdettir, ama bize böyle haller yakışır mı? Bahusus huzurumuzda böyle küstahlığa nasıl cür'et eder? Varın şunu o hatundan ayırın..

Demiş olduğu hikâye edilmektedir.

Yukarıdanberi resmî vesikalara ve zamanın matbua-

tındaki kayıtlara göre verdiğimiz izahat hünkârın Parise ayak bastığı ândan itibaren hayatını nasıl geçirmiş olduğunu tafsilâtiyle gösteriyor. Bu tafsilât arasında Abdül-Aziz hanın Versay sarayına gitmiş olduğu hakkında hiç bir işaret yoktur. Esasen Versay sarayı o zaman İmparatorun veya familyasından birinin ikametgâhı değildi ve orada padişah şerefine bir râsime yapılmamış, sarayda cereyan eden meşhur vak'alar veya dikkati calib hâdiseler arasında sultan Azize müteallik hiç bir şey kaydolunmamıştır. — Mehmed paşaya gelince: Kapudanlık unvanı 1867 de Bahriye Nezaretine tahvil olunduğundan Mehmed Ali paşa Kapudanlıktan infisal etmiş ve bir ay açıkta kaldıktan sonra Mecalisi Âliyeye memur olmuştu, Parise gitmemişti.

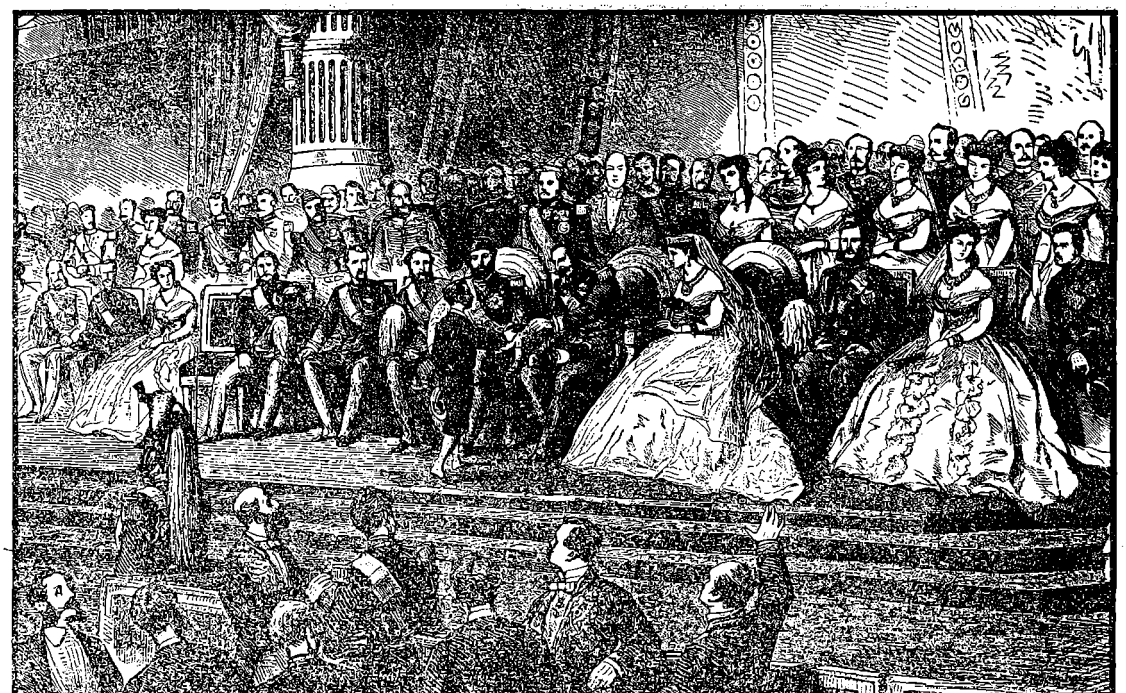
Şehzade Muradın dans bilip bilmediği ve bilse bile amcasının sarih veya zımnî müsaadesini doğrudan doğruya yahut bilvasıta istihsal etmeksizin dansa kalkıp kalkmıyacağı keyfiyetleri de ayrıca düşünülecek noktalardır. Bu itibarla balo hikâyesine ancak bir masal nazarile bakılabilir

Sultan Muradı ilgilendirdiği cihetle, tesadüfen okuduğum, şu fıkrayı de buraya kaydetmeği münasip gördüm:

İmparatoriça, hünkâr ile şehzadeler kendisine takdim olunduğu zaman misafirlerile ancak bir terceman delâletile görüşmek mecburiyetinde kalacağından endişeye düşmüştü. Fakat sultan Murad ilerileyerek:

— Haşmetpenah, ben fransızca biliyorum. Sizinle fransızca konuşmaktan bahtiyar olurum.

Deyince, Jozefin pek ziyade sevindi, sultan Muradın koluna girerek onunla Türkiye ve türk âdetleri hakkında uzun bir muhavereye girişti.

Abdülâziz ve Napoléon Sergide bir merasim esnasında.

AYRILIŞ

Fuad paşa 8 temmuz tarihile Sadarete gönderdiği telgrafnamede:

«Önümüzdeki perşenbe günü Londraya hareket ediyoruz. Cuma günü oraya varacağız. Bize tebliğ edilen programa göre orada 22 temmuza kadar kalacağız...»

Demişti. Bittabi perşenbe günü (11 temmuz) o program tatbika başlanmıştı. Hünkâr akşama kadar istirahat etmişler, maiyetleri de sefer tedarikâtile meşgul olmuşlar, yalnız bu esnada İmparatoriçenin yanına giderek veda eylemişlerdir. Akşam üstü tirenine binerek Paristen ayrılmışlardır.

İmparator, pek sevdiği yaveri prens Yuvakim Murat ile birlikte, saat altıda, Elize sarayına gidip, sultan Abdül-Aziz'le üç çeyrek saat beraber kalmıştır.

Bu esnada nelerden bahsolunduğuna dair hiç bir malûmat alamadım. Fransız Hariciye Nazırı M. dö Mutiyenin İstanbuldaki Fransa maslahatgüzarına gönderdiği 29 ağustos 1867 tarihli tahriratında hünkâra «İmparatorun verdiği dostça nasihatlar» dan bahsettiğine bakılırsa ve hususile Fransa hükûmetinin, diğer meselelerden sarfınazar, Türkiyede tahsilin tamimi meselesile şiddetli ve devamlı surette alâkadar bulunduğu gözönüne getirilirse bu müaâkatta yine konuşulan şeylerin bu bahislerden ibaret olduğuna hükmedilebilir. Şu kadar ki tercemanlığı yapan Fuad paşa, her nedense, Babıâliye bir şey yazmamış olduğundan keyfiyet mübhemiyetten kurtulamamıştır.

Sarayın avlusunda bir tabur asker ihtiram üzere bekliyordu.

Gidiş alayı padişahın muvasalatında olduğu gibi tertib edilmişti. Zatı şahane ile İmparator - karşılarında F'uad paile ile prens Yuvakim olduğu halde - ilk arabaya binmişlerdi. İkinci arabada veliahd Murad efendi, şehzade Abdülhamid ve Yusuf İzzeddin Efendiler, ahır nazırı; üçüncü arabada Paris elçisi Cemil Paşa, Hariciye teşrifat müdürü Kâmil bey, İmparatorun yaverlerinden General Bevil ve Pajol.

Diğer arabalarda maiyeti seniyede bulunmuş olan zevat ve İmparatorun maiyeti erkânı.

Alay Marinyi caddesinden, Şanzelizeden, Rivoli sokağından, bulvarlardan geçerek Majanta bulvarı istikametinden şimal istasyonuna vâsıl olmuştur. Birinci ordu kumandanı, gardemperiyal mareşali, Sen prefesi, polis müdürü, şimal demiryolları idare heyeti ve bir çok Osmanlı tebaası teşriflerine muntazırdılar.

İstasyonun iç ve dışında takdire değer bir intizam temin edilmişti. Saat yedi olunca tren alkışlar arasında hareket etti.

Pariste devam eden ikametleri esnasında padişaha ve veliahde hizmet etmiş olan Fransız zâbitleri Bulonyi şehrine kadar misafirleri takib ve izaz eylemişlerdir.

MUSTAFA FAZIL PAŞA VE ŞİNASİ

Maliye nazırlığından uzaklaştırılmış olan Mustafa Fazıl paşa İstanbulun hasretini bir türlü yenemiyordu. Hünkârın kendisine hususî bir garaz ve husumeti yoktu, amma jöntürklere yardımda bulunması hoş görülmüyordu. Âli paşadan kuşkulanıyor ve herhangi bir suretle onun mümanaatına uğramamak için padişaha daha ziyade sokulmağa, müşarünileyhe karşı daima muhafaza ettiği hakikî rabıtayı kuv-

vetlendirmeğe çalışıyordu. Buna şu vak'a delil olarak gösteriliyor:

«... Mustafa Fazıl paşa kendi resmini havi olmak üzere bilhassa yaptırmış olduğu bir Goblen halısını hünkârın oturacağı mahallin önüne yaydırmış. Bu tazim ve tekrim eserini gören Sultan Aziz resme ayak basmamış ve müteessir olarak Fazıl paşayı iltifata boğmuştur...»

Milingen'e göre, Mustafa Fazıl paşa Parisde iken Babıâlinin ve Hidiv İsmail paşanın kendisinden nezetmek istedikleri mallarına, Fransa hükûmetinin müdahalesiyle, sahip olmuş ve gerek bu hal, gerek diğer teşebbüsleri - Âli paşa gibi - Fuad paşayı sıkmıştı. Maamafih Fuad paşa cesaretini kaybetmemiş, tasavvurlarını iyi neticeye isal için hiç bir gayretten geri durmamıştı. Her şeyden önce Mustafa Fazıl paşayı Tüileri kabinesile münasebetlerinde müşkülâta uğratmak yolunu aramış, fakat bir taraftan da Fazıl paşa ile iyi münasebet tesisine ve kendisinin İstanbul'a avdetini temine çalışıyor gibi davranmıştı. Gerek hükûmetin ve gerek milletin kendisinden mühim hizmetler beklediğini ve maliye işlerinin kendi eline verileceğini söylemişti. Âli paşanın reyince Yeni Osmanlıların ağızlarını kapayabilmek için Fazıl paşayı ele almak iktizâ ettiğinden Fuad paşa -zaten bazı hayrıhahlarının delâletile ve rivayete göre İmparatoriçe Ojeninin şefaatile kuvvei karibeye gelmiş olan- af keyfiyetini zatı şahaneye arz ve iradesini istihsal eylemişti.

Fazıl paşa hünkârın maiyetinde Viyanaya kadar gelmişti. Artık İstanbul'a gelmesi umulurdu. Orada her nedense fikrini değiştirmiş, çocuğunun rahatsızlığını ileri sürerek tekrar Parise dönmüştür. Fakat aradan bir iki ay geçtikten sonra Tuna tarikile İstanbul'a avdet eylemişti.

O tarihte Şinasi de Parsite bulunuyordu. Bu, ikinci defa Parise gidişi idi. İkameti uzadıkça karısı, İstanbul'da, üzülüyordu. Fuad paşa ile karşılıklı biribirine saygı ve sevgi beslediklerini bildiği için, Fuad paşaya bir ariza takdim

ederek kocasının avdeti için delâletini istirham etti. Fuad paşa bu istirhamı iyi karşıladı. Kadıncağıza acıdı. Parisde görüştüğü zaman, İstanbul'a dönmesi için, Şinasiye bir çok tavsiyelerde bulundu; bu hususta mühim gayretler sarfetti. Hattâ teşkil edilmek üzere olan vilâyetlerden İzmir valiliğini bile teklif eyledi. Şinasi, bu ısrarın karısı tarafından vâki istirham neticesi olduğunu öğrenince, tekliflerin hepsini reddile beraber İstanbul'a gelmeği vâd etti. Dimağı yeni fikirlerle dolu, ruhu yeni hamlelerle coşkun İstanbul'a geldi. Çok yazık ki beş gün içinde o vefakâr ve fedakâr karısını boşayarak tekrar Parise gitti...

Vak'anüvis Lütfi efendi «zatı şahane Pariste bulundukça Parisin bütün kadınları riayeten yeşil giymişlerdir» diye başka hiç bir yerde görülmiyen ve tevsikine de vasıta bulunamıyan bir fıkra nakletmektedir.

Napolyonun, padişahı memnun etmek için, yapmış olduğu fevkalâdeliklerden biri de kudsiyeti haiz olduğu zehabile, «Nil-i mübarek» ten su getirip abdest için hünkâra takdim etmiş olduğu rivayet olunuyor.

Bu rivayetin ne dereceye kadar doğru olduğu bilinemiyor. Lâkin müskirat kullanmıyan padişah için İstanbul'dan haylice iyi su alındığı muhakkaktır. Avrupada bulunduğu müddetçe Abdülâziz İstanbul suyu içmiştir.

Padişahın Fransada bulunduğu müddet zarfında yaptığı ihsanları da -frank hesabile- şu suretle kaydediyor:

Tulon'a vusul-i hümayunda vapur-i padişahîden sahile isal hizmetinde bulunan filikaların tayfasına	2.000
Liman memurlarına	8.000
Tulon eshabı ihtiyacına taksim olunmak üzere	20.000
İmparatoriçenin rahiplerine ,	75.000
Paris fukarasına	75.000
Elize sarayı hademesine	100.000
	180.000

Paris seyahatini ikmal için bu seyahatla alâkadar ve Fuad paşaya müteallik bir iki fıkrayı da şuraya geçiriveriyorum:

Bir gün Fransa vükelâsından biri, sigortanın hizmet ve faydalarından bahsile İstanbul'da sigorta kumpanyası var mı? diye sormuş. Fuad paşa: «Sigorta kumpanyalarının en büyüğü İstanbul'dadır. O kumpanyanın müşterisi olmadık hiç bir mülk sahibi yoktur» cevabını vermiş. Öteki zat taaccüble:

— Bu kumpanyanın adı ne?

Deyince, Fuad paşa:

— Ne olursa olsun kumpanyası! demiş [*].

Napolyonun Süveyş kanalını açtırmak, Giridi de Yunanistana vermek istediğini bilen fransız vükelâsından biri, bir gün Keçeci zadeye:

— Neye beyhude israrediyorsunuz? Hangi kuvvetinize güveniyorsunuz? Osmanlı hükûmetinin ne derece zâfa düştüğünü görmüyor musunuz? dedi.

Fuad paşa derhal mukabele etti:

— Hayır, mösyö, hayır!.. Türkiye hiç bir zâfa düşmemiştir; bütün kuvvetini muhafaza ediyor ve edecektir. Türkiye en dayanıklı, en kuvvetli Devletlerden biridir. Baksanıza: Üç yüz senedir, siz dışardan, biz içerden yıkmağa çalıştığımız halde bir türlü yerinden sarsamadık.

Fransız ister istemez kahkahayı koyverdi ve koca Girit mes'elesi bir nükte ile geçiştiriliverdi.

Bu muhaverenin kont dö Palikao unvanını almış olan general Montoban ile yapılmış ve generalin o tarihte başvekâlet makamında bulunmuş olduğunu söyliyenler yanılmışlardır: Montoban 1870 tarihinde başvekil olmuş, Fuad paşa ise 1868/1285 de vefat eylemişti. Beyan edilen sıfatla konuşmalarına imkân yoktu.

(*) Fuad paşanın bu cevabını «arrive ce qui peut» mukabili olarak «herçi bad abad» suretinde nakledenler var. «Ya Hafız» diyenler de var. Bu ikincisi ne kadar güzel!

Napolyonun padişahı ziyaret etmesi zamanı geliyormuş. Fuad paşa yatak odasına uğramış, padişahın henüz giyinmediğini görünce telâşlanmış:

— Şevketmeab, İmparatorun ziyaret saati geldi, ancak hazırlanabilirsiniz, demiş.

Padişah sükûnetle:

— Gelirse intizar odasında biraz bekliyebilir, cevabını vermiş.

Fuad paşa bunun pek ayıp olacağını israrla ifade etmesi üzerine:

— Verin esvabımı, anlaşıldı, hazırlanmak lâzım gelecek. Sen beni buralara bana padişahlık etmek için getirdin, demiş.

Bu fıkrayı şu yolda nakledenler de var:

Napolyon Fuad paşanın irfanını takdir ettiği gibi hazır cevaplığından da hoşlanmıştı. Bir gün sultan Azizin hazır olduğunu arzeden mabeyincisine, itiyad sevkile:

— Ey, pekâlâ, beklesin!

Dedi. O sırada Fuad paşa İmparatorun yanında idi, ve Napolyon bu lâübali sözlerin hoş kaçmadığını anladı. Hemen Fuad paşaya dönerek:

— Ama hünkâra bir şey söylemeyin, ha!

Dedi. Keçecizade fırsatı kaçırır mı ya:

— Hayır, haşmetpenah, diye cevap verdi. Size söz veriyorum ki bir şey söylemiyeceğim. Şimdiye kadar zatı şahanenin dediklerini size söyledim mi?

Bu pek mânalı cevap Napolyonun çok hoşuna gitmişti,

Lâkin bu iki fıkra biribirine ne kadar benziyor! Bunları doğruluklarına tamamile inandığım için kaydetmiş değilim. Bu seyahat münasebetile ağızlarda dolaştıkları ve daha müsait bir zamanda tevsik edilmeleri mümkün olabileceği mülâhazasile, zayi olmaktan kurtarmak için yazıyorum. Himmet ahlâfındır!...

Bir gün İmparator Napolyon padişahı ziyarete geldi.

İki hükûmdar karşı karşıya oturdular. Fuad paşa tercümanlık etti.

Sadrıâzam Âli paşadan bu dakikada Giridde Arkadi manastırının zaptına dair gelen bir telgraf Abdülâzize takdim olundu. Mündericatı İmparatora tebşir edildi. İmparator muvaffakiyeti tebrikten sonra şu sözleri söyledi:

— Girid mes'elesi pek ziyade sürdü. Büyük Devletler bundan bizar olmaktadır. Şu muzafferiyet üzerine Girid Yunanistana terkedilmiş olsa mes'ele bertaraf olurdu!

Bu teklif üzerine Abdülâziz bir toplandı; kükreyerek şu cevabı verdi:

— Ben bugün zatı İmparatorîlerinin misafiri bulunuyorum. Misafire ise ikram gerek! Binaenaleyh madem ki zatı hükümranîleri bu mutena mes'ele hakkında bu suretle bir ihtarda bulunuyorlar, ben de son fikrimi beyan eylemek mecburiyetinde kaldım. Semi insaf ile dinlemelerini temenni ederim:

Atalarım yirmi yedi sene kan dökerek bu adayı ilhak eylemiş, Giridin toprağı Osmanlı kanile yoğurulmuştur. Sureti hayrıhahanede bir ihtar olan, fakat manen Devletimin betbahtisine bais olacak bulunan şu teklif beni meyûs etti. Düveli muazzama ittifak ederek Giridin Yunanistana terkini notalarla teklif etseler bile reddedeceğim. Askerimin son neferine varıncaya kadar cezireye sevk, donanmamdan bir sandal kalıncaya kadar sebat eyliyeceğim.

Giridi ancak çaresiz kalınca terkederim!

Napolyon bu tecellüd karşısında başka söz bulamıyarak:

— Mademki efkârı şahaneleri bu merkezdedir, Girid mes'elesi bertaraf olmuştur! Müsterih olunuz!

İtizarile tekliflerinden vazgeçmiş göründü.

Ancak İmparator iyice ve açık açık anlatmak istemişti:

— Memleket ve tebeanız hakkında mevcud islahat ve tanzimatın bir ân evvel icrası lâzımdır. Osmanlı Devleti Kırım muharebesinde Rusya hücumundan Garb Devletle-

rinin yardımile kurtuldu; mülkî tamamiyeti Avrupa Devletlerinin zaman ve kefaleti altına alındı... Ancak Osmanlı diyarındaki halkın hürriyetine, hususile gayrı müslim tebeanın müslümanlarla müsavatına, hallerinde refah hususlüne dair teklif ve taahhüdler ifa olunmıyacak olursa Ruslar bunu bihakkın vesile tutacak, bu halde Osmanlı Devleti Avrupadan muayyen muin ve zahîr bulamıyacak, yalnız kalacaktır.

Abdülâziz başka bir defa bu yolda diğer bir taleb karşısında kaldı:

İmparator ve İmparatoriçe ile hususî bir mülâkatı esnasında İmparatoriçe Ojeni Karadağlılara şefaat etmek istedi. Arada tercemanlık vazifesini yapan Fuad paşa İmparatoriçenin sözlerini padişaha terceme etti.

Abdülâziz bu defa da mekânetle şu cevabı verdi:

— Mülkünden bir karış toprak vermek bir hükûmdar için ne kadar güç olduğunu İmparatoriçe hazretleri bilmeseler de Napolyon hazretleri pek güzel anlarlar!

Fuad paşa Padişahın sözlerini Napolyonla karısına terceme edince Napolyon tasvib eyledi; İmparatoriçe ·le söylediğine nâdim oldu.

Süleyman Kâni İrdem üstadımız bu hikâyeleri yazdıktan sonra sultan Aziz hakkındaki fikir ve mütalâasını şu ağır cümle ile ifade etmiştir:

«Böyle fırsatlarda Abdülâziz muhatabı üzerinde tesir uyandıracak isabetli cevablar bulsa bile siyasette sözden ziyade tedbirli icraata lüzum olduğunu takdirde kasır kalmıştır...» [*].

(*) AKŞAM, 4 Temmuz 1933. Ancak çok uğraştığım halde Arkadı manastırının zabtı hakkında hiç bir kayıd bulamadım. Yalnız Arkadı vapurunun İzzüddin gemisinden atılan bir gülle ile ağır surette yaralandığını ve böyle küçük bir vapurun harp silâhı ile teçhizi, hakkında korsan muamelesi yapılmasını haklı kıldığına dair İngiltere parlâmentosunda söz geçtiğini 1867 de çıkan gazetelerde okudum.

İNGİLTEREYE DOĞRU

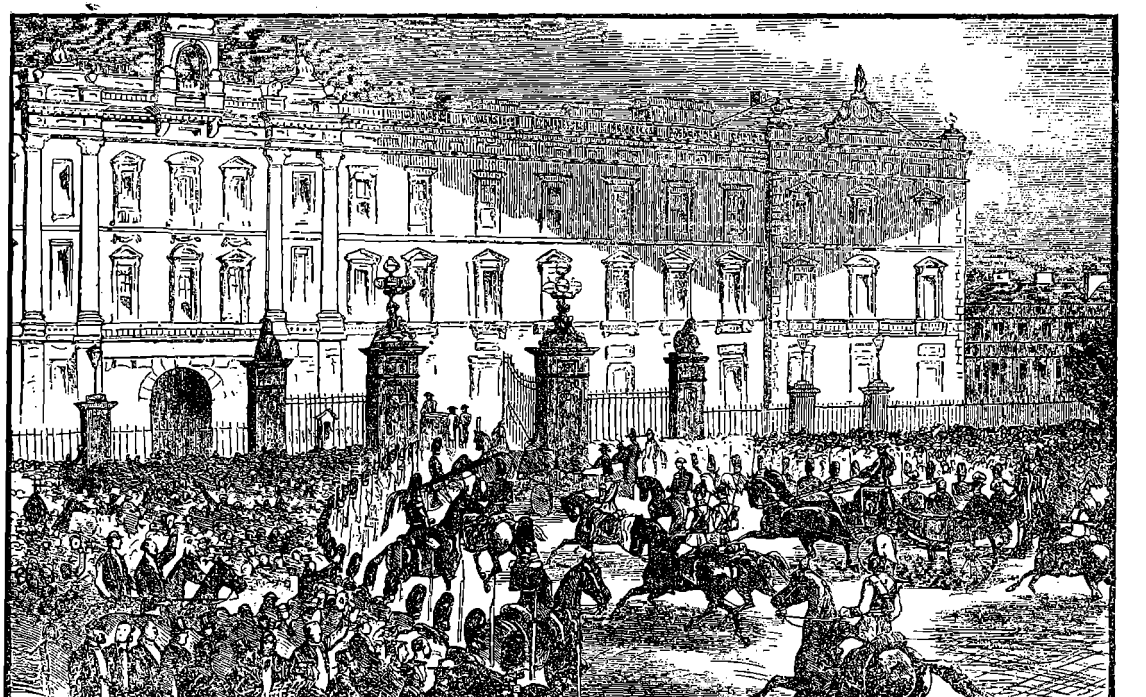
Bulonyi şehrine gece yarısı varılmıştı. Bittabi fazla bir hareket, tezahürat yapılmamıştı. Hünkârın -hattâ bütün maiyetlerinin- istirahate ihtiyacı vardı. Tahsis olunan yerlere gittiler, geceyi oralarda geçirdiler.

Sabah olunca her tarafta faaliyet baş gösterdi. Bulonyi limanı, Kale boğazının Britanya sahillerine en yakın olan bu meşhur ticaret limanı fransız ve ingiliz donanmalarının irili, ufaklı çeşit çeşit gemilerile dolmuştu. Hünkârın bineceği «Reine Hortense» zırhlısı da bunlar arasında idi.

Teşyi merasimi pek parlak olmuştu. Lâkin Manş yine hırçınlaşmış ve denize tahammülü olmıyan sultan Aziz endişeye düşmüştü. O derece korkmuştu ki, yere bir minder serdirerek oturmuş, karşısında divan duranlara eliyle «Oturun, oturun!» işaretini verip durmuştu. Bir aralık İngiltereye gidilmekten vazgeçilmesini düşünmüş, hattâ Fuad paşaya bu yolda bir irade bile yapmıştı.

Lâkin bu, Tireniyen açıklarında vâki hâdiseye benzemiyordu. Şimdi durum çok nazikti. Geri dönmek değil, programdan zerre kadar inhiraf etmek bile caiz olamazdı. Fuad paşa bahriye erkânından Rasim paşayı çağırarak hünkârı teskin etmesini rica etti. Rasim paşa Manş denizinde çok defa seyrüsefer eylediğini, fırtına denilen şeyin bir mikdar çırpıntıdan ibaret bulunduğunu, pens dö Galin bizzat karşıya gelmiş olduğunu, İngilterede milyonlarca halkın beklemekte bulunduğunu, buraya kadar gelmişken dönülmesi politikaca dahi fena tesir yapacağını söyliyerek padişahı kandırdı.

Manş ufak bir çırpıntı değil, kuvvetli bir sallantı ile

Abdülâziz Londrada Buckingham sarayına girerken. (13 Temmuz 1867).

bütün yolcuları bir düziye sarsmıştı, sultan Aziz de epeyce rahatsız olmuştu. Fakat sonra Londrada yapılan harikulâde ve mutantan kabul resminden pek ziyade memnun kalmış ve Rasim paşaya:

— Paşa, demişti, iyi ettik de geldik; gelmemezlik olamıyacakmış.

Duvr limanında yapılan karşılama merasimi de pek muhteşem olmuştu. Zengin ve kuvvetli bir millet haşmetli bir misafiri ağırlamak için ne yapabilirse Büyük Britanya sultan Azizi istikbal için onları yapmıştır. Kraliça, veliahd prens dö Gal cenablarını sureti mahsusada gönderdiği gibi dük dö Kembriç, lord Sidney, dük dö Süterland da prens ile beraberlerdi. Kale zabitleri, Duvr belediye reisi, Mısır hidivi, Osmanlı ve İran sefirleri... hepsi de büyük üniformaları ile iskelede bekliyorlardı. İskele kırmızı çuha ile örtülmüştü. Limanın öbür tarafları da fevkalâde tezyin edilmişti. Fakat denizde pek çok «med» vardı ve şimalden şiddetli bir rüzgâr esiyordu. Reine Hortens sahile yanaşmak hususunda çok zahmetler çekmiştir.

Nihayet her taraftan atılan topların kulak zarlarını patlatan sesleri arasında iskeleye yaklaşır yaklaşmaz prens dö Gal ile dük dö Kembriç hünkârı istikbal ettiler ve «osmanlı usul ve merasimine tebaan» el sıkmıyarak, şapkalarını çıkarmakla iktifa eylediler.

Toplar bir düziye atılıyordu. Hükûmdar karşılamalarına daima sahne olan bu liman o zamana kadar hiç böyle bir selâm bombardımanı görmemişti: Her tarafı barut dumanı kaplamıştı.

Hünkâr karaya çıkar çıkmaz fevkalâde surette donanmış olan Lord Warden Hotel'e gitmişler, hazırlanmış bulunan sofrada şeref mevkiini işgal eylemişlerdir. Yemek bir saat sürmüştür. Fuad paşa burada hep hünkârın memnuniyetini terceme eden sözler söyliyerek, kraliçanın zatı şaha-

ne hakkında ibraz eyledikleri hususî alâkadan dolayı teşekkürlerde bulunmuştur.

Yemek bittikten biraz sonra tiren Duvrdan hareket etti. Yolda sağlı sollu her taraf bir feyz ve bereket kaynağı idi. Bu bereket ve mamuriyet hünkârı pek meşgul etti. Saat üçte Londraya, bu sanayi ve ticaret beldesine, bu dünyanın antreposu olan şehre, havası kömür bulutlarıyle örtülü olan, içinde binlerce fabrika bacası yükselen payitahta girmiş, Cmaring-Cross istasyonuna vasıl olmuştur.

Orada bir ihtiram kıt'ası beklemekte idi. Zatı şahaneye Bukingam sarayı tahsis edilmişti. 1855 de Fransa İmparatoruna da bu saray tahsis olunmuştu. İhtiram kıt'ası hünkârı doğruca bu saraya götürmüştür.

Alay pek müdebdebdi. Padişahın arabasında prens dö Gal, dük dö Kembriç ve Fuad paşa vardı. Şehzadelerle maiyeti şahanede bulunan zatlar başka başka arabalarla ve mutantan bir kafile halinde ilerileyerek tâ Bukingam palas'a kadar halk tarafından şiddetle alkışlanmıştır.

Fuad paşa biribirini müteakip, Sadarete 12 Temmuz tarihi ile iki telgraf çekerek birinde «Duvr'a geldik. Burada ve Fransada alkışlandık» dediği gibi ikincisini de şu suretle kaleme almıştı:

«Zatı şahane Londraya muvasalat buyurmuşlardır. Duvr'da prens dö Gal hazretlerile dük dö Kembriç tarafından istikbal olunmuşlardır. Kendilerine Bukingam sarayına kadar refakat etmişlerdir. Duvr'dan Londra'ya kadar olan seyahatı hümayun ile ingiliz payitahtına kudumi şahaneleri fevkalâde tezahürata vesile olmuştur.»

Her türlü istirahat sebepleri temin edilmiş olmasına rağmen, herkeste bir yorgunluk vardı, herkes dinlenmeğe muhtaçtı. Onun için istikbal merasimi burada hitam bulmuştu.

Jöntürkler istikbale gitmemişlerdi. Hattâ Ziya bey (Brayton) kasabasına çekilmişti. Çünkü Ziya bey mabeyin-

de. kâtip iken Abdül-Aziz hanın has nedimi denecek kadar karini olmuş, hattâ cülûs esnasında fevkalâde memuriyetle Suriyede bulunan Fuad paşa merhumun sadaret makamına gelmesine delâlet etmişti. Fakat kör talih onu mabeyinden uzaklaştırmış, 1279 yılından beri Abdül-Azizin yüzünü görmemişti. Şimdi kendisine tesadüf etmek ihtimalile Londra'da kalmak istememişti.

LONDRADA

13 temmuz, cumartesi. Program mucebince bugün kraliça Viktorya Abdül-Aziz hanı Vindsor sarayında kabul edecekti. Zatı şahane bütün maiyetlerile Bukingamdan arabalara binerek, alkışlana alkışlana istasyona ve oradan (kara vapuruna rakiben) Vindsor sarayına gitmiş, Viktoryayı ziyaret etmiştir.

Dokuz çocuk doğurmuş ve vaktinden önce çökmüş olan Viktorya, prens Alberin ölümünden beri, inziva içinde yaşamakta, hiç bir merasime iştirak etmemekte, Londraya nadiren gelmekte ve yalnız bir kaç saat için prens ve prenses dö Gal'i görmek yahut parlâmentoyu açmak, elçiler hey'etini ve bazı ingiliz büyüklerini kabul etmek üzere gelmekte, öbür zamanını Vindsor şatosunda ve İskoçyada Balmoral'da geçirmekte idi.

Hünkâr muhterem kraliçayı şatosunda ziyaretten daha ziyade memnun olacaktı. Saraya vüsullerinde evvelâ prens Artür, prens Lui dö Hes, lord Alfred Paje, saray erkânından bir çoğu, Vindsor belediye reisi tarafından karşılanmıştır.

Şatoya girince, bütün maiyeti etrafında olduğu halde, kraliça zatı şahaneyi merdiven başında karşılayıp (White-Draming-Room) a götürmüştür. Hünkâr orada şehzadeleri, Fuad paşa ile Mustafa Fazıl ve Halim paşaları ve maiyeti şahanelerinin belli başlı erkânını Viktorya'ya takdim et-

miştir. Takdimden sonra bir «luncheon» -soğuk yemek- verilmiştir. Daha sonra ne yapıldığını Fuad paşanın Sadarete çektiği 14 temmuz tarihli telgrafnamede okuyoruz:

«Badehu zatı şahane, kollarında kraliçe hazretleri olduğu halde, Tille'e gitmişler, şehzadeler de prenseslerle kollarını takdim etmişlerdir. Akşam yemeğini zatı şahane prens dö Gal nezdinde yemişlerdir. Bu ziyafette bütün maiyeti şahane ve ingiliz kırallık ekâbiri ve ecnebi elçiler hazır bulunmuşlardır. Hünkâr kraliçaya hitaben bir nutuk irad etmiştir ki, prens dö Gal tarafından kendilerine irad olunan nutka cevaptır.»

Ertesi pazar günü (14 temmuz) hidiv ile diğer zevatı kabul etmiştir. (Her yerler tatil ve herkes kendi hanesinde sakin bulunduğundan) öğleden sonra prens dö Gal ile açık arabada gezmeğe çıkıp Teddington'da saray kayıklarına binerek Taymis üzerinde eski bir sarayın bakayasını taşıyan meşhur Richmond mesiresine gitmişler, yatla bir tenezzüh icra ve sonra yine Taymis üzerindeki villâsında dük dö Bucclench'i ziyaret etmişler ve akşam üstü geç vakit Bukingam sarayına dönmüşlerdir.

Temmuzun on beşinci günü Association de Manchester idare hey'eti, pamuk ziraatinin inkişafı hususunda alınan tedbirlerden dolayı tebrik ve şirket ile beraber çalışmak hususundaki teşebbüsten dolayı teşekkür etmek üzere Bukingam sarayına gitmiştir.

Avam kamarası da bu şirketin murahhaslarıyla alâkadar olmuş ve manifatura ile meşgul eyaletlerden gelen murahhaslar da Manchester hey'etine katılmıştır. Reis M. Chectham hey'eti evvelâ Fuad paşaya takdim etmiş, paşa teşekkürden sonra onları ve M. Hyde Clarke'ı zatı şahaneye takdim ile bunun İstanbul'da ve İzmir'de iken zatı şahanelerine çok hizmetler ifa etmiş olduğunu söylemiştir.

Hünkâr türkçe bir kaç kelime ile Clarke'a teşekkür etmiş ve onun irad eylediği nutka şu cevabı vermiştir:

«Hey'ete verdiği teşekkürnameden ve bu ziyaretinden dolayı teşekkür ederim. Şirket namına söylenen sözlerden ve ibraz edilen hissiyattan mütehassis oldum. İngiltereye seyahattan iki maksadım vardır. Evvelâ bu memlekete karşı duyduğum muhabbeti göstermek ve Türkiyeye yaptığı hizmetlerden dolayı teşekkür etmek; saniyen servet ve terakkisinin sebep ve vasıtaları hakkında bir fikir edinmek. İngiliz milletile hükûmetinin beni istikbal için yaptıkları âlicenabane hareketten pek mütehasssim. Pamuk ziraatinin her iki memleketin servetine ne dereceye kadar tesir etmiş olduğunu biliyorum. Bundan naşidir ki san'ata o derece lâzım olan bu ziraat şubesinin inkişafına hükûmetimce ehemmiyet verilmesini istiyorum. Hükûmetime yaptığı yardımdan ötürü şirkete teşekkür ederim ve buna devam edeceğini umarım.»

Sonra Woolwich tersanesini temaşa etmişlerdir. Hünkâr donanmaya pek meraklı idi. Emeli Avrupa Devletlerinin donanmaları şeklinde bir donanma vücuda getirmekti. Bu hususta hiç bir fedakârlıktan çekinmiyecekti. Onun için tersaneyi gezerken teferruata varıncaya kadar malûmat almaktan geri kalmamışlardı. Dük dö Kembriç hünkârın bütün arzularını yerine getirerek her şey hakkında izahat vermişti.

O akşam serçe saray (Kristal Palas) da büyük bir konser verilmiştir. 2 bin şantöz namı hümayuna tertip edilmiş olan manzumeyi bir ağızdan terennüm ediyorlardı. Bu ahenk harikulâde bir coşkunlukla saatlerce devam etti. Serçe sarayda bir yıl önce bir yangın vuku bulmuştu. Padişah o musiki ziyafeti esnasında bu haberi duyunca - İngiltere için o yangının bir musibet olamıyacağını düşünmeğe lüzum görmiyerek - tamirat için 1.000 lira hediye etmiştir.

Namık Kemal, Suavi ve Agâh beyler de o akşam, seyirciler arasında, suareye gitmişlerdi. Sultan Aziz bunları görünce Fuad paşaya:

— Bunlar kimlerdir?

Diye sormuş. Fuad paşa da - aralarındaki münafese henüz bertaraf olmamış olmasından dolayı :

— Mustafa paşa kulunuzun teşkil eylediği muhalif fırka mensuplarından bazıları, cevabını vermiştir.

★

Salı günü elçileri ve diğer murahhas hey'etlerini ve bu arada osmanlı tebaasından bir ermeni hey'etini kabul etmiştir. Bu hey'et Londrayı ziyaretleri münasebetile, padişaha ermeni milletinin teşekkürlerini taşıyan bir varaka takdim eylemiştir.

O akşam İtalyan operası fevkalâde bir manzara gösteriyordu. 40.000 ağaç dalı operayı bir yeşil orman haline koymuştu. Bu kadar süs hiç görülmemişti. 12 loca tek bir galeri haline konarak padişaha tahsis olunmuştu. Müşir üniformasını giymiş olan hünkâr prens dö Gal ile dük dö Kembriç'in arasında oturuyordu. Oyunun başında ve sonunda millî marşlar terennüm edilmişti. Prezantasyon zatı şahane namına tertip edilmiş bir (Ode) ile meşhur fransız kompozitörü AUBER'in ASANİELLO'sundan mürekkepti. Hünkâr defaatla mahzuziyetini ifade etmiştir.

17 temmuz, Abdül-Aziz han namına İngilterede yapılan şenliklerin son parlaklık haddine vardığı gündür. Hünkâr o gün Portsmut'a gidip, alâkalarına binaen yapılacağını Lord Stanley'in Müzürüs paşaya söylemiş olduğu deniz geçid resmini temaşa edecekti.

Fakat pazartesindenberi rüzgâr esiyor ve geçid resminin fena bir havada yapılacağı korkusunu veriyordu. Salı akşamı Avam kamarasında, okadar ihtimam ile tertip edilmiş olan programın tamamile tatbiki mümkün olamıyacağı

ihtimalile endişe ediliyordu. Çarşamba sabahı cenubu garbiden esmeğe başlıyan ve gitgide şiddetlenen bir rüzgâr her şeyi bozuyordu.

Sabahın altısından itibaren büyük bir kalabalık sahile ve şimendifer garına birikmişti. Hükûmdarların karşılanmasında ve yapılacak büyük merasimde bulunmak üzere davet edilmiş olan zevatı taşıyan trenler Londradan biribiri ardınca geliyorlardı.

Kara cihetinden temaşa edilince iskelenin - saat dokuz oluncaya kadar - pek çok halk ile dolduğu ve herkesin pek ziyade heyecan içinde bulunduğu görülüyordu.

İki sıra teşkil eden donanma orta yerde bulunuyordu. Ahşap gemiler karaya daha yakındılar ve zarif kıyafetleriyle zırhlı gemilerin koyu renkleriyle tezad teşkil etmekte idiler.

Saat on birde hava fenalaşmağa ve daha ziyade korku vermeğe başladı. Portsmut'un çanları ve ilk top sesleri padişahın geldiğini haber verdiği vakit şiddetli bir sağanağın ufku kapladığı görülüyordu. Kaleler selâmlamağa devam ettiler ve iskelenin kara cihetı bir duman bulutu ile kaplandı.

Nihayet Abdül-Aziz hamı hamil olan OSBORN gemisi göründü. Denizciler Emirülmüminini Hurralarla selâmladılar. Sahilde bulunanlar, top dumanları arasında, bir şey göremiyorlardı. Öğleyin korkunç bir fırtına seyircilerin gözünden limanda bulunan gemileri tamamile örttü ve orada kalmak cesaretini gösterenler tâ iliklerine kadar ıslandılar.

Padişahın muvasalatından üç çeyrek saat sonra tayfalar tekrar sıraya dizildiler: Kraliçeyi selâmlıyacaklardı. Tam öğle vakti, topların tarrakaları arasında, OSBORN ve HELİCON yatları donanmaya doğru yöneldiler.

Viktoryadan atılan ikinci top üzerine bütün gemilerden bir ateş boşandı ve bir kalın duman tabakası, ki bunun ara-

sından mütevali top gümbürtülerinin alevleri görünüyordu, gemileri, tâ direklerine kadar, kapladı.

Padişah VİCTORİA AND ALBERT gemisine gitti. Kraliçe de o gemiye geçti ve iki hükûmdar askerin teşkil ettiği iki sıra arasından mürur eyledi.

Hava o kadar fenalaşmıştı ki, kararlaşmış olan manevraların icrasından vazgeçildi ve gemiler demir üzerinde durmak mecburiyetini gördüler. Bunun üzerine iki sıra arasında bir harp oyunu yapılması kararlaştı ve korkunç bir top ateşi başladı. Zırhlı gemilerin mücehhez bulundukları ağır topların korkunç ve boğuk tarrakaları ahşap gemilerden atılan toplara cevap veriyordu.

Royal Sovercign en takdire şayan bir kolaylıkla ateş etmişti. İkiyi kırk beş geçe muharebeye son verilmesi işareti üzerine yat şarka doğru ilerledi ve yine alkışlandı. Bu suretle bulutlar dağılıp güneş çıkmış ve bu sihirli sahneyi aydınlatmağa başlamıştı.

Bunun üzerine iki filo Gospor tabyalarına doğru yürüyerek, kaide vechile, onlara ateş açtılar. Bu yeni usul muharebe fasılasız olarak bir saat devam etti. Nihayet verilen işaret üzerine kıraliçenin Türk hakanına arzeylediği manzara bitti ve padişah bu harikaları görmekten mahzuz olarak ayrıldı.

Ayrılmadan evvel kıraliçe, Britanya donanmasının topları arasında ve Victoria and Alberd yatının muhteşem salonunda, dizbağı nişanını, kendi eliyle, padişaha talik eylemişti. Bu, sultan Azizin fevkalâde hoşuna gitmişti. Nitekim vatının grandi direğinde bir müddet yalnız olarak Türk bayrağının çekilmesinden de öyle hoşlanmıştı.

Sultan Aziz dizbağı nişanının menşelerini ve Avrupanın en kuvvetli hükümdarlarının buna nailiyetle müftehir olmaları sebebini bilmiyordu. Mavi kurdelâ üzerinde nakşedilmiş olan:

HONNİ SOİT QUİ MAL Y PENSE

Sözünü Fuad paşaya izah ettirmiştir. Paşa bundan pek muztarip olmuş olsa gerektir. Çünkü nişanın menşei ve ihdası sebebi hakkında fikirler müttehid değildir: Bunu Aslan yürekli Rişar'a kadar çıkaranlar olduğu gibi CRECY muharebesinden sonra «Prens Noir» in ihdas etmik olduğunu söyliyenler de vardır. Fakat daha ziyade III cü Eduar tarafından ihdas olunduğuna inanılıyor.

Üçüncü Eduar 1348 tarihlerine doğru, gözdesi Kontes Salisburi'nin şerefine, sarayda bir balo vermişti. Kontes dans ederken, mavi renkte olan sol dizbağını yere düşürdü. Kral bunu yerden kaldırmağa ve Kontese vermeğe istical etti ve dilber Kontesi bu veçhile huzzarın müstehzi tebessümlerine ve tanlarına hedef kıldı. Bunu üzerine Eduar: «Efendiler, suizan edenler merdud olsunlar! Bu dakikada güneneler bir gün ona benzer bir bağ takınmakla müftehir olacaklar. Zira bu bağ öyle yüksek bir dereceye çıkarılacaktır ki, bizzat müstehziler dahi onu almağa can atacaklardır» diye bağırdı ve ertesi günü - Senjorj'un himayesine mevdu - dizbağı nişanını ihdas eyledi.

Bu nişan, mavi kadifeden yapılmış bir dizbağı olup, altın bir halka ile sol dizin altına takılır. Halkanın üzerinde «Honni soit qui mal y pense - Suizan edenler merdud olsunlar!» ibaresi yazılıdır. Kraliçe bu nişanı koluna takar.

Bu nişanı yalnız prensler yahud fevkalâde asil İngilizler alabilirler. Birincilerin miktarı mahdud değildir; lâkin ikincilerin adedi yirmi altıyı geçemez. İngilizcede buna (Garter) diyorlar. Hususî bir nizamnamesi vardır.

Vindsor sarayındaki Senjorj kilisesinde bir sandalyası bulunan nişan hâmillerinden her biri hususî bir kostüm taşır. Bu kostüm mavi kadifeden beyaz astarlı sol tarafında bir kaç işlenmiş, yine koyu kırmızı kadifeden kokoletayı havi uzun bir mantodan, devekuşu ve balıkçıl kuşu tüyleriyle

bezenmiş yeşil kadifeden yuvarlak bir şapkadan ve sol dizin altına bağlanan jartiyerden ibarettir. Bu jartiyer mavi kadifeden kenarı işlenmiş bir kurdelâdır. Nişan hamilleri bunlardan başka göğsün sol tarafında bir gümüş plâk yahut Senjorj haçını temsil eden ve dizbağı ile sarılı olan sekiz şua'lı bir yıldız ve jartiye şeklinde yirmi altı parçadan mürekkep bir kallâde taşırlar. Nihayet koyu mavi bir kurdelâ - eşarp gibi - sağdan sola doğru takarlar ki, bunun ucunda yine ayni meşhur söz üzerinde menkuş olan bir altın mücevher vardır.

Sultan Aziz eski teamüle göre yapılması lâzım gelen merasmi yapmamıştır, o da Rusya imparatoru, yahut III cü Napolyon gibi gümüş renginde bir elbise giyip kiliseye gitmemiş ve kılıçını papasa teslim etmemiştir...

Bu ziyaret esnasında idi ki kraliçe, kulaklarındaki küpeleri göstererek, bunları vaktile sultan Abdül-Mecidin ihda ettiği bir broşün elmaslarından, kendi saray kuyumcusunun tensibi üzerine, imal ettirmiş olduğunu söyledi ve padişahın buna gücenip gücenmiyeceklerini sordu.

Fuad paşa, padişahın söylediklerini - neydi, kim bilir? - şu şekle koyarak arzetti:

— Bilâkis, Haümetmeab, Türkiyeden gelen şeylere daima kulak vermekte olduğunuzu isbat ettiği için mufahham metbuum buna pek ziyade memnun olmuşlardır.

Viktorya bu zarif cevaptan pek memnun kalmıştı.

Kraliçe sultan Azizi hıristiyan tebaasına karşı gösterdiği iyi niyetlerden dolayı yine burada tebrik etmişti. Padişahın, bunun üzerine, verdiği cevap kayde şayandır:

«Hıristiyan tebaamı sade müslümanların bulunduğu hal ve surete koymağı ve onları gerek Allah, gerek kanun huzurund müsavi tutmağı vazife addetmekle kalmıyorum; bundan başka o suretle harekette hanedanı saltanatım

için bir de faide görüyorum. Çünkü 36 milyon tebaa üzerinde, ancak onları yekdiğerinden ayıran (dinî farklar hariç) bütün mâniaları devirmekle saltanat sürebilirim.»

Merasimden sonra hünkâr, «Bukingam sarayına avdet buyurmuşlar ve halk tarafından şiddetle alkışlanmışlardır.»

★

Padişahın seyahati uzadıkça Âli paşa merak ediyor ve ne vakit, hangi yoldan dönüleceğini Fuad paşadan telgrafla soruyor, istikbal için hazırlandığını ve büyükçe bir hey'etle zatı şahaneyi Ruscuktan karşılamak fikrinde bulunduğunu bildiriyordu.

Fuad paşa sadrıâzamın iş'arına iptida cevap vermemişti. Çünkü sultan Aziz fikrinde sebat etmiyor ve hattâ hiç olmıyacak şeyler söylüyordu. Nihayet 19 temmuz tarihli telgrafla şu cevabı vermişti:

«Ruscuğa kadar gidip kendilerini istikbal etmek arzusunda bulunduğunuzu zatı şahaneye arzettim. Mahzuziyetle muvafakat buyurdular. Fakat Ruscuktan Edirne tarikile İstanbul'a avdet etmek arzusunu izhar buyurdukları cihetle zatı âlilerini İstanbul'dan çok zaman uzaklaşmağa mecbur edecek olan bu seyahatin şeraiti hazıraya göre pek de muvafık olamıyacağını düşünerek ve zatı şahaneyi Varna tarikini ihtiyara ikna edebileceğimi umarak ilk telgrafınıza cevap vermemiştim. Varnaya geldiğimizde zatı şahanenin kara tarikile avdeti kat'î olarak kararlaştırdığını anladığımda arzu buyurduğunuz yere kadar gidip istikbalde bulunmanız için telgrafla arzı malûmat edeceğim.»

Diğer taraftan sultan Aziz de saraya müteallik havadis bekliyordu. Fuad paşa sadrıâzamdan istenilen malûmatın da telgrafla verilmesini rica etmişti. Âli paşa hemen «bütün ailei şahanenin sıhhat ve afiyet üzere olduğunu» bildirerek, hünkârı meraktan kurtarmıştı.

Bunlardan bir gün evvel (18 temmuz) hünkâr hususî merasimle «Site» yi ziyaret etmişti. Belediye pek parlak bir misafirperverlik göstermiştir. Belediye dairesi Guildhall önündeki boş saha üzerinde, yapılacak merasim için, geniş bir salon inşa edilmişti. Taymis gazetesi bu salonun mimarî tarzı ve tezyinatı hakkında üç sütunluk bir makale neşretmişti. Bütün resmî kibar âlemine mensup şahsiyetler, hünkâr gelmeden evvel, Belediye dairesine gelmişlerdi. Hepsi de, ifa eyledikleri vazifelere göre, en parlak resmî elbiselerini giymişlerdi. Kabine azası: Dizraeli, lord Derbi, lord Stanley, sonra dük dö Vellington, lord Romilli, İrlanda lordu vs. hep bir arada idiler. Bunlardan sonra büyük üniformalarını giymiş olan elçiler vardı.

Rivayete göre belediye dairesinin o davetini kabul eden hünkâr bu toplantıda birçok ingiliz kadınlarının ve memleket çiçeklerinin bulunması arzusunu göstermiştir. Hakikaten ikisi de mebzulen mevcuttu. İngilizler arasında büyük bir hüsnü kabule mazhar olmuş olan Belçika zabitlerinden bazıları da hazır bulunmuşlardı.

Teşrifat usulü iktizasınca 40 komiser tayin olunmuştu. Sol kolları üzerine - alâmeti fârika olarak - ortasında etrafı zümrütle murassa Londra şehrinin arması ve ay, setrelerinin iliklerinde Mecidî nişanının kurdelâsı renginde bir kırmızı kurdelâ vardı.

Saat altı buçukta dük dö Kembriç ile diğer bazı dükler ve prenses Mari Adelayit gelip Lord Mer tarafından karşılandılar. Biraz sonra muzika sesleri prens dö Galin ve prens Lui dö Hes ile refikasının geldiğini haber verdi.

Saat yedide Abdül-Aziz han oğlu ve iki yeğenile geldi. Lord Mer (hoş geldiniz) makamında bir nutuk irad etmişti, ki şudur:

«Biz Londra şehri Belediye Reisi, Belediye azaları ve Müşavirleri muvafakati hümayunları ile meclis suretinde toplanmış bulunduğumuz halde zatı şahanelerine en sami-

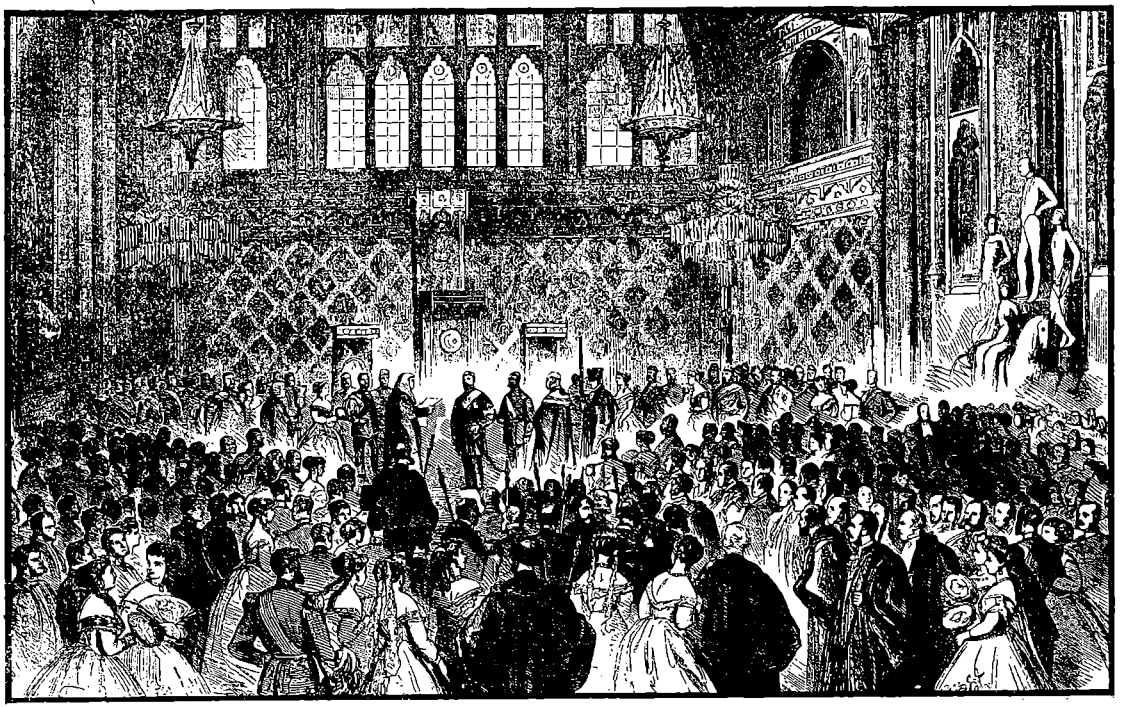
mî hürmet hislerimizin arzını arzu etmekteyiz. İngiliz milletinin uzun zamanlardan beri müttefiki olan ve saadeti menfaatimiz iktizasından bulunan büyük bir Devletin hükûmdarına bu memleketin ahalisile beraber hoş geldiniz deriz. Zatı şahanelerini, kanaatine sıkı surette bağlı, bütün tebaasına dinlerinin emrettiği âyin ve resimleri kemali serbesti ile icra etmek imkânını vermek istiyen münevver bir hükûmdar olarak görmekle bahtiyarız.

«Büyük seleflerinizin zamanından beri Garp Devletlerini ilk defa ziyaret etmiş bulunuyorsunuz. Şehrimizin ziyareti hümayunları vesilesile iktisap ettiği şeref ve mefhareti kalben takdir ederiz. Bu ziyaretin memleketimiz ile Osmanlı İmparatorluğu arasında, uzun zamanlardan beri, cari münasebetleri tezyid ve takviyeye hizmet edeceğine eminiz.»

Bu nutuk bir altın mahfaza içine konularak, Lord Mer tarafından zatı şahaneye takdim olunmuştur. Hünkâr buna kısa, lâkin özlü bir karşılık vermiş ve Müzürüs paşa aynen ingilizceye çevirmiştir. İşte resmî tercemesi:

«Bilâdı cesimei mamureden olan Londra şehrinin Eminine ve Muavin ve Müşavirlerine kemali mahzuziyeti hümayunumu beyan ederim. Müttefiki mufahhamımız olan haşmetlû Kraliçe hazretleri ile asaletlû prens dö Gal hazretlerinden ve umum İngiltere ahalisi taraflarından vuku bulan hüsnü kabul ve hübbi samimîden dolayı hissettiğim memnuniyeti süruri azîm ile ityana mübaderet eylerim.

«Avrupanın gerek bu kıt'asına ve gerek kıtaatı sairei mamuresine vukuu seyahattan muradımız menvii zamiri hümayunum olan iki maksada mebni olup, birincisi, memaliki mahrusamda olan ruşen çerağı medeniyyeti buralarda müşahede olunan envarı medeniyetle bir kat daha tenvir eylemek ve ikincisi, her asrın iftiharı ve terakkii füyuzatı beşeriyenin esası hükmünde olan hüsnü muaşeretin husulünü kâffei tebaai sadıkam ile Avrupa ahalisi meyanelerinde tah-

Abdülâziz şerefine Guldhall'da yapılan merasim.

kim arzusundan ve bu suret cümlenin saadeti halini temennadan ibarettir.»

Bundan sonra konser başladı. Fakat Guildhall'in büyük salonu sesi pek az aksettirdiği ve muzika az tesir hasıl ettiği cihetle, rivayete göre hem bestekâr, hem musikişinas olan zatı şahaneyi pek cezbedememiştir (*). Padişah orada kaldığı müddetçe hep - Fuad paşanın tercemanlığı ile - prens dö Gal ile görüşmüştür.

Konseri bir supe takip etti. Burada üç bin kişi bulunmuştur. Her yerde yemekler ve içkiler mebzuldü. İkinci derecedeki salonlarda dahi sofralar vardı.

Bu suare bir balo ile nihtam bulmuştur. İlkönce prens dö Gal Lord Mer'in karısile bir kadril yaparak dansı açmış ve çiftler onu takip eylemiştir.

Saat on birden sonra padişah ve şehzadeler giderken Lord Mer ile bütün maiyeti tarafından arabalarına kadar teşyi olunmuşlardır.

(Beşinci Muradın Hayatı) adlı kitapta, bu seyahate müteallik bazı fıkralar var. Bunlardan biri, Veliahd Murad efendinin sultan Aziz tarafından, Bukingam sarayında, zehirlenmek istenildiğine dairdir. Gerek mahiyyeti, gerek tasvir olunan vuku şekli itibarile inanılamıyacak şeylerden olan bu vak'ayı nakletmeği münasip görmedim. Fakat bir evlenme hikâyesi var ki Ebuzziya Tevfik merhumun (GENÇ OSMANLILAR TARİHİ) ne de girmiş. Onun nakli bana daha hoş, daha tabiî, - imkânsızlığı aşikâr olmasına rağmen - daha akla yakın göründü. Bu sebeple TASFİRİ EFKÂR'ın 115 - 118 numaralı nüshalarından şu satırları alıyorum:

Şehzade Murad efendi prens dö Galin hürmet ve muhabbetine mazhar olmuş, fıtratan halûk ve son derecede terbiyeli olduğundan, İngiltere hükûmdar hanedanına kendi-

(*) Sultan Azizin musikiyi çok sevdiği rivayeti kuvvetlidir. Kendine mahsus besteleri olduğu söyleniyor. Elde etmeğe muvaffak olamadım.

sini pek sevdirmişti. Bu cihetle sultan Abdül-Aziz hakkında ifa edilen ihtişamlı teşrifat ve ihtiramata bedel Murad efendiye hususî surette muhabbet ve samimiyyet eseri gösteriliyordu. Prensler, prensesler Murad efendiyi kendi mahremiyet dairelerinde bulunduruyorlardı. Asıl garibi, bu samimiyyette Abdülhamidin bigâne tutulması idi...

«Deveran eden şayia ise Kraliçe Viktoryanın kerimelerinden birini Murad efendiye tezviç etmek maddesiydi. Bunu prens dö Gal arzu ve iltizam ediyor diyorlardı, ve güya Fuad paşaya gayrı resmî bir surette sorulmuş da paşanın cevabı bu arzuyu kuvvetlendirmeğe medar olmuştu.

«Şehzade Murad efendinin İngiltere hükûmdar hanedanına sıhriyyet peyda etmesi rivayeti, sultan Abdül-Azize, Abdülhamid efendi tarafından mahrem surette bildirilmiş ve padişahın vehmini uyandıracak bazı sözler daha söylenmişti. Veliahd olan bir şehzade, denizdeki azamet ve miknetile Avrupada - ledelhace - her istediğini yapmağa muktedir olan bir Devletin müsaheretini kazanınca, her türlü müzaheretine nail olabileceğini ve binaenaleyh günün birinde maksadına ermek için o kuvvetten istiane ve istifade etmesi ihtimalden uzak olmadığını, padişahın zihnine koymakta kusur etmediler. Hususile Fuad paşaya muhalif olan bazı kurena, bunu sırf Fuad paşanın mahsus maksadı olmak üzere tefsir eylediler.

«Garaz ve nifaka âlet olmak kötülüğü, hakikaten temiz ahlâklı, âlicenap kimseler indinde, herhangi bir gayzını yatıştırmak ve öcalmak maksadile de olsa, kabul yeri bulamaz. Nitekim bu kaziye, bu mes'elede de kendini bütün büyüklüğü ile göstermiştir. Çünkü Sultan Abdül-Aziz, aralarındaki muaraza ve münafeseden istifade etmek istemiş ve Fazıl Mustafa paşaya rivayeti hikâye ile beraber, mücerret kendisine karşı Fuad paşa tarafından intikam fikrile vukua gelmiş bir teşebbüs olduğunu söyleyip, âdeta Mus-

tafa paşa merhumun tasdikini beklemişken, memul ve intizarın hilâfına paşadan:

«— Padişahım! Vezirleriniz içinde belki pek çok harisicah ve infirade mail adamlar bulunabilir. Fakat bunların münakaşa ve muhasedeleri yalnız biribirlerine münhasır kalır. İtimat buyurulsun ki vezirler arasında hiçbir fert yoktur ki padişahına karşı bir intikam fikri beslesin. Hususile Fuad paşa gibi fetaneti inkâr edilemiyen bir saltanat kulunun böyle bir kötülükle münasebetine kimse ihtimal vermez. Müsterih olun padişahım. Fuad paşa benim hasmımdır. Fakat bu, sırf kulunuzla onun içtihatlarımız arasındaki ihtilâftan doğma bir husumettir. Fuad paşaya böyle bir kötülüğü isnat edenler, efendimizin en gizli düşmanları olduğuna şüphe yoktur. Çünkü zihni hümayununuza bu fenalığı sokmakla efendimizi bihuzur edenler şüphesiz bir takım alçaklardır.

«Bu sui zannın zail olmağa yüz tuttuğunu padişahın simasındaki tahavvülden istidlâl eden Faşıl paşa bu defa da:

«— Padişahım! Kulunuzun Devleti hümayunlarına ve zatı şahanelerine sadakatime eminim ki itimadı hümayunları vardır. İşte ona istinaden arzederim ki eğer bu sıhriyet mes'elesinin husulü mümkün olsa imkân sahasına gelmesine ve hattâ şehzadeleri Yusuf İzzeddin efendi hazretleriyle de başka bir prensesin namzetliğini hasıl etmeğe bendeniz çalışırdım. Zira politikada müsaheretlerin pek büyük dahlü tesiri vardır. Fakat Avrupa hükûmdarları Şark padişahlarına bugün kız vermezler. Çünkü zevcelerin teaddüdü maddesi buna mânidir. Vaktile ikinci Murad ve Fatih hazretleri birer prenses ile evlenmişlerse de malûmu hümayunlarıdır ki o zaman böyle yüzlerle çerkes cariyeler bile yok idi.»

Demiş, ve bununla mes'elenin asılsız ve esassız olduğuna padişahta kanaat hasıl ettirmiştir.

«Fazıl Mustafa paşanın harikulâde bir cür'etle serdet-

tiği mütalâalar, padişahın nezdinde sadakatine başkaca delil teşkil etti. Sultan Aziz Londradan çıkacağı gün birlikte İstanbul'a gelmesi arzusunu gösterdi. Fazıl paşa da bu tevecchühü iltifatkâraneye teşekkürle beraber, zatî işlerini tesviye için iki ay müsaade aldıktan ve Peşteye kadar padişahın maiyetinde bulunduktan sonra Parise dönmüştür (*).»

«Bu macera Bukingam sarayında vukua gelmiştir. Padişah ile Mustafa Fazıl paşanın bulundukları salonun kapısında nöbetçi olan miralay Rauf bey (Hassa müşiri iken vefat eden Rauf paşa) cereyan eden sözleri tamamile işitmiş ve Fuad paşaya harfiyyen yetiştirmişti.

Fuad paşa Mustafa Fazıl paşayı görünce boynuna sarılarak öpmüş ve... ağlamıştır.»

★

19 temmuz cuma günü İNDİA OFFİCE'de (Hindistanı Şarkî Ecnebiye Nezareti Dairesinde) parlak bir ziyafet verilmiş ve bunu çok muhteşem bir balo takip eylemiştir. Avizelerin nurdan şelâleleri altında, çiçekler ve rayihalar içinde ve gayet lâtif bir musiki arasında bütün ingiliz kibar sınıfı (high life), bütün ingiliz gençleri, bütün güzel kadınlar ve bütün san'atkârlar hazır bulunuyorlardı.

Fakat en ziyade dikkat gözünü üzerinde toplıyan, bu ziyafetin o derece parlak, o derece mükemmel, o derece mutantan olmasına son mertebede gayret etmiş olan, Londra sefiri Müzürüs paşanın refikasıydı. Zavallı!.. Evet, zavallı Madam Müzürüs okadar itinalarla süsleyip bezediği salonun kendisine medfen olacağını bilir miydi? Şevk ve heyecan ortalığı kaplamış olduğu sırada birdenbire sararıp soldu ve döşeğe yatırıldı. Ne ihtimamlar, ne tedaviler ya-

(*) Aşağıda diğer bir fıkrada Mustafa Fazıl paşanın Peşteten Parise dönüşünün sebebi, başka bir vesikaya dayanılarak, başka türlü anlatılmaktadır.

pılmadı!... Fakat hiçbiri fayda vermemiş, zavallı Mm. Müzürüs sabaha karşı ölmüştür.

Bu beklenilmiyen hâdise derin teessürler husule getirmişti...

Ferdası cumartesi günü Bukingam sarayı mahşere dönmüştü. Sırasile nazırlar, parlâmento azaları, İngilterenin bütün erkânı zatı şahane tarafından kabul olundular. Kabul resmi pek parlak ve müdebbeb olmuştur. Hünkâr Mm. Müzürüsün apansız ölümü ile husul bulan umumî hüznü mateme iştirak ve kıymetli elçisini teselli etmiştir.

Ayni günde Wimbledom'a gitmek icabediyordu. Orada İngilterenin gönüllü askerlerinin geçit resmi yapılacaktı. Teessürüne rağmen hünkâr (Londra civarında bir vâsi sahraya tecemmü eden) askerin geçit resmini temaşa ve gördüğü fevkalâde intizamdan dolayı takdirlerini beyan ettiler. Geçit resmine iştirâk eden kıt'alar piyade, topçu ve süvariden mürekkep olmak üzere 25 bin er raddesinde ve seyirciler de aşağı yukarı o mertebede idi. Herkes hünkârı görmek istiyor ve, vakit vakit, bir alkış tufanı, büyük bir ihtiram velvelesi yükseliyordu.

O gün Kembriç dukası nezdinde tertib olunan fevkalâde ziyafette bulunduktan sonra Bukingam sarayına avdet etmiş ve pazar günü Vindsor sarayını, ikinci defa olarak, ziyaretleri mukarrerken Mm. Müzürüsün ansızın ölümü bu programı tatbika engel olmuştur. Hünkâr, bu sebeble, o gün sarayda istirahat edip, yalnız oğlu tenezzühe çıkmıştır.

Artık Londra seyahatinin son gününe gelinmişti. İngilizler padişahın efkârında derin bir tesir ve tahavvül hâsıl edeceği mülâhazası ile parlâmentoyu da göstermek istemişlerdi. Devlet işlerinin ne suretle müzakere olunduğunu, halkın hükûmete ne suretle iştirâk ettiğini görmek Osmanlı

hükümdarı için elbette ehemmiyeti çok büyük bir keyfiyetti.

Filhakika parlâmento tam içtima ve müzakere halinde iken zatı şahane Vestminester sarayını teşrif etmiş ve milletle hükûmetin ne mükemmel bir vifak ve âhenk içinde vatan işlerini görüştüklerini (müşahede) eylemiştir.

Bu vaziyet hakkında ikinci kâtib Hilmi efendinin TARİHİ OSMANÎ ENCÜMENİ MECMUASI'ndaki muhtasar seyahatnamesinde mevcud «esnayi müzakeratta parlâmentoyu teşri file sureti müzakere müşahede olunarak...» ve RUZNAMEİ CERİDEİ HAVADİS'te de: «... öğleden sonra palâmento dairesini teşrif...» kaydından başka tafsilât bulmak benim için mümkün olamamıştır. Bundan çok müteessirim. Bu noksanı ikmal edebilirsem - ki çok yere başvurmuş olduğum cihetle muvaffak olabileceğim memuldür - ayrıca neşremeceğim.

Sultan Azzi Londrada, kraliçenin ve İngiltere hükûmetinin izaz ve ikramına mazhar ve Osmanlı politikası takip ettiği yolda muzaffer olurken Rusya, avını kaçıran bir müfteris meyusiyetiyle homurdanıyordu.

Gazette de Moscou, hükûmetin tercemanı olarak, şunları yazıyordu:

«Padişahın Paris ve Londra seyahatı çok mühimdir. Hünkâr bu seyahatı pek buhranlı bir zamanda, İmparatorluğun hayatı bile bahse mevzu olduğu bir sırada yapmıştır. Bu seyahata çıktığı vakit islâm halifesi, onun ne türlü plânlara zemin teşkil ettiğini, ihtimal ki, bilmiyordu.

«Bu sehayatin başlıca gayesi padişahın nüfuzunu ve kaybetmiş olduğu haysiyetini, kendisini Avrupa devletlerine bağlıyan tesanüdü göstermek suretile, hıristiyan tebaası nezdinde iade etmektir. Bundan başka, Şarkta Rusyanın ebedî düşmanları olan bu devletler nezdinde bir istinadgâh aramaktır.

«Garb Devletlerinin ve hususile Fransanın Şark mes'-

Londrada Abdülâziz şerefine verilen balo.

elesinde vaziyetleri pek ziyade dikkate şayandır. Bir taraftan Fransa politikası Rusya ile her türlü ihtilâfı bertaraf etmeğe ve hattâ Rusyaya bazı tavizler verir gibi davranmağa çalışıyor, diğer taraftan İstanbul'da - eskiden olduğu gibi - el altında rus menfaatleri aleyhine yürüyor.

«Rusya artık şuna inanmağa mecburdur ki Şarktaki menfaatleri Fransanınkilere benzemiyor. Fransaya göre Şark işleri belki ikinci derecede bir ehemmiyeti haizdir ; fakat Rusya için öyle değildir: Şark Rusya indinde birinci derecede mühimdir; Şark mes'elesi karşısında bütün Avrupa mes'eleleri talî mertebede kalır...»

Rusya Şarka verdiği bu ehemmiyeti, ondan sonra her münasebetle göstermiş, her fırsattan istifade ile Osmanlı İmparatorluğunun hayat şulesini söndürmeğe çalışmıştır: Ne zaman, ne medeniyet, ne rejim inkılâbları... hiçbir şey rus diplomasisini ezelî fikrinden vazgeçirmemiştir!..

DÖNÜŞ

23 temmuz salı günü Londradan müfarakat buyurulmuştur. O gün Osmanlı Bankası direktörü tarafından verilen ziyafette Fuad paşa mühim bir nutuk söylemişti. Maksadı, siyaset âlemine Türk politikasının zaferini ilân etmekti. Nutkunda Osmanlı - İngiliz ittifakından hararetle bahsetti ve bunun muhafazası lüzumunda musır kalarak, kelelerle alkışlandı.

Bu nutkun tercemesini aşağıya naklediyoruz:

«Türkler bazı istikrazlar akdetmişlerdir, bunları ileride tediye edeceklerdir. Fakat İngiltereyi ziyaret ettikten sonra, zatı şahane böyle bir şükran borcu altında kalmıştır ki avdetlerinde bunu kâfi derecede eda edemiyeceklerdir. Şimdiye kadar, Şark, misafirperverliği kendine hâs bir fazilet gibi telâkki ediyordu. Bugün teslim etmeğe mecburdur ki Garb o babta kendisine tefevvuk etmiştir.

«M. Layard'ın bahsettiği ticarî münasebetler itibarile Türkler kendilerini İngiliz fabrikalarına ham madde yetiştirmekle ve İngiliz mamulâtının en iyi müşterisi olmakla mükellef addediyorlardı. Şark meselesi siyasî olmaktan ziyade iktisadîdir; Raiways'lar, ticarî faaliyet ve terakki pek az bir zaman içinde Şark işlerinin bulanık havasına bambaska bir manzara vereceklerdir.

Zatı şahane Britanyada mazhar olduğu samimî kabulden dolayı pek duygulandılar ve bunu hayatlarının en mes'ud bir zamanı gibi hâtıralarında ebediyyen yaşatacaklardır. Zatı şahane her ferdi Devletin yaptığı işlerde ve

vazifelerde müessir bir âmil olduğuna kanaat getirmiş bir millet tarafından istikbal olunduklarını görmüşler ve kraliçe ile milletini takdir eylemişlerdir.»

Bu ziyafetten sonra alay arabaları ile saraydan hareket olundu. Hünkâr Londra fukarasına dağıtılmak üzere Lord Mer'e 2.500 lira bırakmak suretile son bir fütüvvet eseri gösterdi.

İngilizler aralarında on bir gün yaşamış olan Türk hakanına yapılabilecek uğurlama merasiminin en parlağını tertip etmişlerdi. Resmî şahıs ve hey'etler gibi halk da padişahı şimendifer istasyonuna kadar alkışa boğmuştu. Tren hareket eder etmez Londra elçisi, Hariciye Nezaretine müstacel işaretli bir telgraf çekerek, zatı hazreti padişahînin Duvr'a müteveccihen Londradan ayrılmış oldukiarını ve İngiliz bahriyesinin en mükemmel bir vapuru ile Kale'ye hareket edeceklerini bildirmiştir.

Kraliçe o gün Osborne'da idi. Sultan Azize «selâmetle avdet ve sıhhat ve saadet» temennisine dair bir telgraf çekerek, son mihmannüvazlığını yapmış, hünkâr da Bukingam sarayından teşekküre ve sıhhat temennisine dair telgrafla cevap vermiştir (*).

Duvr'da tevakkuf olunmadı. Tantanalı bir donanma ile saat ikide hareket olunarak ayni günde, ancak akşam vakti, fakat birçok zahmetler çekilerek - Kale'ye çıkılmış ve orada da tevakkuf edilmeksizin, Belçika toprağına geçilmiştir.

L İ Y E J' D E

Padişahın Liyej'den geçerek, Prusya tarikile, Viyanaya

(*) Bu telgrafların asılları ile resmî tercemelerini aşağıya naklediyoruz: Osborne, 23.

Je présente au Sultan mes meilleurs voeux pour un bon retour, et mes meilleurs voeux pour son bien-être et son bonheur.

Victoria

gireceği haberi, bilhassa Liyej'de herkesin merakını uyandırmıştır. Akşam vakti halk garın civarında - daima gara girebilmek ümidile - dolaşmış ve jandarma kuvveti çok defa ahalinin izdihamını men'etmekte zorluk çekmişti.

Belçika kralı, general üniformasını giymiş olduğu ve maiyetinde general Suden bulunduğu halde Berverlo karargâhına, Flander kontu ise, padişahı selâmlamak için, Liyej'e gitmişti. Hükûmdarlar Liyej'e beraber gelmişler, mülkiye ve askeriye erkâniyle ahali tarafından istikbal olunmuşlardır.

Zatı şahane birinci sınıf yolculara mahsus salona girmişlerdir. Bu salon pek mükemmel surette tezyin edilmiş, bir ziyafet salonu haline konmuştu. Medhali türk bayrak-

---

Boukingham, 23 Juillet.

Je remercie Votre Majesté de cette nouvelle marque de bienveillance que je reçois d'Elle au moment de mon départ. Je reste à jamais reconnaissant de l'acceuil cordial qu'Elle a bien voulu me faire, ainsi que sa Royale famille et son peuple.

Je fais des voeux sincères pour la conservation des précieux jours de Votre Majesté, et je garderai un éternel souvenir des jours agréables que j'ai passé sur le sol hospitalière de l'Angleterre.

Abdül-Aziz

Tercemeleri

Zatı hazreti tacidarilerine olan hulûs ve hususiyetimi beyan ile bakemal-i sıhhat ve afiyet âsitane-i saadet âşiyanelerine teşriflerini Cenabıhaktan istirham etmekte olduğum gibi efkâr-ı âcizanem daima saadet-i hal-i mülûkânelerini temenni ve arzu eylemektir.

Viktorya

Londradan azimetim esnasında zat-ı âli-i hükûmdarilerinin hakkımda derkâr olan muhabbet-i daimelerinin beyanına mütedair olan telgrafnamelerini aldım. Gerek zat-ı fahimaneleriyle familyalarının ve gerek İngiltere ahalisinin hakkında ibraz eyledikleri ihtiramat-ı faikadan aşuri mertebe memnun olduğumu beyan ve beynehümada lâmi olan mihr-i müvalâtın daimüllemean olmasını maatteınenni müzdad ömrü ikbal-i fahimaneleri arzusuyle Londrada bulunduğum müddette olan istirahat ve safay-ı halin hiçbir vakitta hatırdan çıkmıyacağını ifade ve ityan eylerim.

Abdül-Aziz

larıyla donanmıştı; içerisi çiçeklerle ve mumlarla bezenmiş, sihramiz bir manzara gösteriyordu.

On dört arabadan mürekkep olan tren büyük bir debdebe ile gara girmiştir. Sultan Aziz, arkasında Fuad paşa olduğu halde, vagon kapısında ayakta durarak, halkın ve askerin alkışlarına eliyle selâm verip mukabele etti. Binmesine tahsis olunan lando salonun kapısı karşısında duruyordu, etrafında asker bekliyordu. II ci Leopold padişaha doğru ilerileyip vagondan inmesi için elini uzatmış ve iki hükûmdar pek samimî görüşmüştür,

Salona giderlerken gerek sultan Azizin koyu mavi ve sırma işlemeli zarif elbisesi, gerek maiyeti şahanelerinin rengârenk ve mükellef elbiseleri herkesin dikkat gözünü çekmişti. Bu zibüzinet Avrupalılar için şaşılacak şeylerdendi.

Ziyafet esnasında muzıka güzel parçalar terennüm etmiş ve sonunda hünkâr maiyetini krala takdim etmiştir. Leopold bunlar arasında, İstanbul'u ziyaret ettiği zaman tanımış olduğu bazı kimseleri görmekle pek memnun olmuş ve fakat trenin gecikmesi sebebile Belçikanın hiçbir yeri görülemediğinden çok müteessir olduğunu defaatla söylemiştir. Sofrada irad olunan nutuklara sultan Aziz ayrı ayrı cevaplar vermiş, Fuad paşa da terceme etmiştir.

Hünkâr saat ikide Liyej'den ayrılmış ve azimetleri 101 pare top atılmak suretile ilân, ayrıca ihtiram merasimi de ifa olunmuştur.

Tuhaftır: Fuad paşa Liyej'deki bu istikbal ve tevakkuf hakkında Babıâliye hiçbir şey yazmamış, yalnız Kale'ye muvasalatlarını ve, şüphesiz valide sultanın malûm olan merakını gidermek için, sıhhatlarının berkemal olduğunu bildirirken Coblenz yoluyla Viyanaya hareket ediyorlar diye 25 temmuz tarihi ile bir telgraf göndermiştir.

KOBLENÇ'TE

Avrupa seyahati başlamadan evvel, hünkârın nereleri ziyaret edeceği hükûmetlerce konuşuluyorken, Berlin sefiri Aristarki bey Babıâliye bir telgraf çekerek, «Prusya kralının zatı şahaneyi sureti mahsusada davet etmek arzusunda olduğunu ve Berlinde zatı şahaneyi görmekle bahtiyar olacağını; lâkin sıhhî sebeplere binaen kralın Ems kaplıcalarına gittiği ve bu sıhhî tavsiyeyi ihmal eyliyemediği cihetle bunu yapamadıklarını ve fena havadan müteessir olduğunu, Hariciye Nezareti Müsteşarının mahremane beyanatına dayanarak, bildirmişti.

Bu, şüphesiz bir bahane idi. Şimdi Viyanaya gidiş münasebetile Prusya içinden geçmek zarureti hâsıl olunca politika değişmişti: Padişahın fevkalâde surette karşılanması muvafık görülmüştü. Bundan dolayıdır ki Koblenç fevkalâde hazırlıklar yapmıştı. Buradaki meşhur şato Alman mihmanperverliğinin büyüklüğü hakkında bir fikir verebilecek hale ifrağ edilmişti. Şimendifer istasyonu mükemmel surette tezyin edilmişti. En küçük evlere varıncaya kadar her yer Türk bayrakları ile donanmıştı. Selâm resmini ifa için, yer yer top bataryaları yerleştirilmişti. Ren nehri kenarında (el'âbı nariye) hazırlanmıştı. Nehirde bayraklarla donanmış bir filotillâ bekliyordu.

Çarşamba (24 temmuz) günü idi. Öğleden sonra saat ikide mükellef bir katar Koblenç garına giriyordu. Muzıkalar çalıyor, her taraftan alkış sadaları yükseliyordu. Prusya kralı hünkâra muntazırdı. Tren durur durmaz, vagona kadar giderek sultan Azizi karşılamış ve elini sıkmıştır.

Saray arabaları hazırdı. İki hükûmdar, istasyonda tevakkuf edilmemesi mukarrer olduğu cihetle, derhal arabalarına bindiler. Hünkârın solunda Prusya kralı ve müvacehelerinde veliaht ile Fuad paşa oturuyorlardı. Arkalarında maiyeti hâmil otuzdan fazla araba vardı.

Alay, debdebe içinde, doğruca şatoya gitmiş ve takdim merasimi orada yapılmıştır. Hünkâr kraliçe ile prens Şarl'in elini sıkmış ve her ikisini pek ziyade memnun etmiştir. Bu sırada şatonun bahçesinde ve ağaçlar arasında askerî kıt'alar nizam ve tertibe girmişlerdi. Hükûmdarların önünden geçerek parlak bir geçit resmi yapmışlar ve Fuad paşanın tercemanlığı ile, padişahın krala ifade edilen takdirlerini kazanmışlardır.

Geçit resminden sonra takdim merasimi ifa ve ikmal edilmiş ve müteakiben sofralara geçilmiştir. 150 kişilik bir ziyafet tertip olunmuştu. Dörtten altı buçuğa kadar süren bu ziyafette sultan Aziz şeref mevkiini işgal ediyor, iki yanında kral ve kraliçe bulunuyor, kralın sağında oturan Fuad paşa vasıtasile görüşüyordu. Karşılarında Osmanlı elçisi oturuyordu.

Ziyafeti müteakip hükûmdarlar müteferrik bataryalardan ve Ehrenbreit stein kalesinden atılan toplar ortalığı dumana boğar ve çanlar durmaksızın çalarken krala mahsus gemiye bindiler. Arkalarından birkaç vapur geldiği halde, nehirde uzunca bir tenezzüh yaptılar. Bu sırada sahile yerleştirilmiş bataryalar bir muharebe oyununa girişmişlerdi. Sahiller halk ile dolmuştu ve bütün bu seyirciler Türk hakanını alkışlıyorlardı. Karanlık basınca Ren kıyıları ve şehrin her tarafı (envai gaz ve kanadil ve meşail ikadı) ile gündüze çevrildi.

Binbir gece masallarını andıran bir şehrayin: Sulara rengârenk ziyalar aksediyor, her topun ağzından binlerce kıvılcımlar sıçrıyor, yaşa sesleri ortalığı çınlatıyordu. Sultan Aziz bu fevkalâde nümayişlerden pek mütehassis olduğu halde şatoya döndü ve tekrar yemek yenildi.

Ertesi günü kral saat onda hünkârla birlikte istasyona giderek teşyide bulunmuştur. İki hükûmdarın müsafahası pek samimî olmuş ve bu mülâkattan her iki taraf memnun

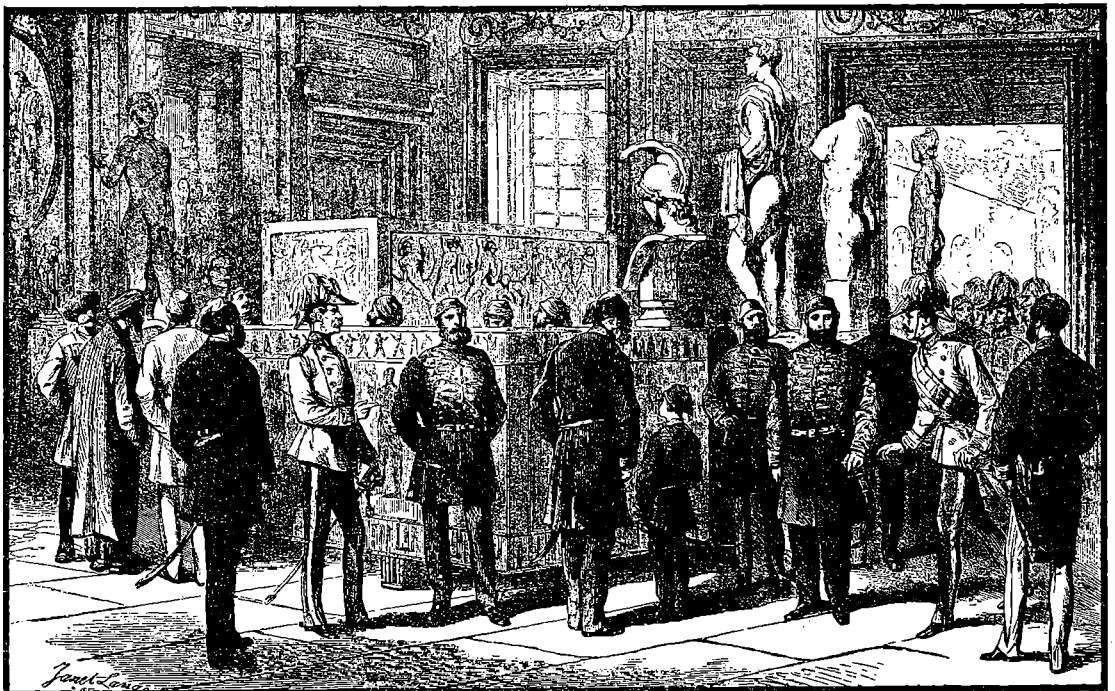
kaldıklarını biribirine söylemiştir. Kral Fuad paşaya Egle Noire nişanının birinci rütbesini ve maiyeti şahanede bulunan zatların bazısına da Egle Rouge nişanını vermiştir.

Sultan Azizi sevmiyenler her fırsattan istifade ile onu kötülemeğe çalışmışlardır. Abdülhamid hakkında oldukça mufassal bir eser yazan Gilles Roy'da böyle yapmıştır: Koblenç'te Ren nehrini temaşa ederken sultan Aziz bu güzel su havuzunu kendi hoşuna gitsin diye mi yapmış olduklarını sormak cür'etinde bulunmuşmuş. Müellif bu sadedilliği Osmanlı şehzadelerinin yaşadıkları hayatın ve gördükleri terbiyenin mahsulü addediyor ve aklı sıra iddiasını doğru bir esasa istinat ettiriyor. Bu okadar bayağı bir iftiradır ki, tetkik ve tenkidine tenezzül bile etmiyorum.

Fuad paşa avdet münasebetile hazırlık yapılmasının güzergâh üzerindeki vilâyetlere tebliğini Sadaretten rica etmişti. Âli paşa 25 temmuz 67 tarihli cevabında: «Kobneçten dün çektiğiniz telgrafı aldım. Teşekkür ederim. Mealini derhal valilere tebliğ ettim. Her gün telgrafınızı beklerim» diyerek Hariciye Nazırını tatmin ve seyahat ile alâkasının derecesini ifade eylemişti.

Âli paşanın tebliğatı üzerine Vidin'de, Ruscuk'ta, Filibe'de, Edirne'de büyük tedarikât yapılmıştı. Bu bapta yazılmış olan mektuplar zamanın efkârına ve ruhî haletine tercemandır. Hepsinden bahsetmek uzun sürer. Misal kabilinden Filibe mutasarrıfı Ahmed Ata beyin 2 ağustos 83 tarihli mektubundan bazı fıkraları aynen alıyorum:

«Ruscuk'tan Dersaadete avdet-i meserret gayet-i hazret-i velinimet Şipka ve Kazanlık ve Zağra tarikleriyle Edirne üzerinden olması karin-i ihtimal olduğuna dair Babıâli canib-i samisinden sadır olan emir üzerine irade-i müşirilerine imtisalen Şipka balkanından başlıyarak Filibe sancağının hududu içinde bulunan emakin ve turukun tezyinat ve tesviyat-ı mefruzasına mübaşeretle reside-i haddi

Abdülâzlz'ln Viyana'da Müzeyl ziyareti.

hitam-ı makbuliyet olduğu gibi mebit-i hazret-i şahane için Kazanlık ve Zağra-i atîk kasabalarında Karafereli damatları mekremetlû Mustafa efendi ve hamiyyetlû Yusuf bey ve izzetlû Emin bey konakları imkânın müsait olduğu mertebe tezyin ve tefriş ve tehiye olunmuştur.»

Sultan Aziz beş günden beri devam eden yolculuktan epey yorulmuştu. Halbuki Viyanaya kadar daha bir hayli yol vardı. Bu uzun mesafenin iki üç konağa taksimi muvafık görülmüştü. Onun için Koblenç'ten sonra Nurenberg'de kalınması kararlaştırılmıştı. Filhakika 25 temmuz perşembe gecesi, çok geç, Orta çağdan beri sanaat ve ticaret yeri olmağla Baviyerada hususî bir şöhreti haiz olan Nurenberg'e varılınca ihzar edilmiş olan şatoda istirahat edilmişti.

Son konak da (Passav) oldu. Baviyera - Avusturya hudıdu üzerinde büyücek bir şehir. Tütün, kâğıt, porselen fabrikalarıyle meşhur. Ogsburg muahedesinin mukaddematı burada imza edilmişti. İşte sultan Aziz cuma günü buraya gelmişti. Fuad paşanın resmî iş'arına göre, «haklarında tazimatı mahsusa ibraz olunmuştur.». Keçeci zade her telgrafında olduğu gibi, Passavdan Babıâliye çektiği 26 temmuz tarihli telde de padişahın (kemali sıhhat üzere) olduğunu kaydetmiş ve yine valide sultanı meraktan kurtarmak lüzumunu unutmamıştır.

AVUSTURYA PAYİTAHTINDA

27 temmuz cumartesi. Viyana valisi kont Korinski, kumandan general Harting, polis müdürü şövalye Strobah, başta doktor Zelinka olmak üzere Viyana Belediye Meclisi hey'eti, Garb şimendiferleri İdare Meclisi mümessilleri gara gelmişlerdi. Garın havlusu çiçekler ve duvarları iki Devletin silâhlarından yapılmış armalarla bezenmişti.

Osmanlı sefareti müsteşarı Sadık efendi, Osmanlı başkonsolosu M. Dumba, Viyanada oturan bir hayli Osmanlı tebaası, arasında pek çok kadınların bulunduğu güzide bir halk kütlesi... Padişahın gelmesini bekliyorlardı. Garın önünde bir piyade taburu, içinde de muhafızlar sıra üzere dizilmiş duruyorlardı. Garın peronunda bir tazim kıt'ası ile muzika vardı.

Yediye çeyrek kala haşmetlû İmparator, mareşal formasını giymiş olduğu ve Osmanlı nişanlarını hâmil bulunduğu halde, maiyeti yaverleriyle gara teşrif ediyordu. Yediyi birkaç dakika geçe, İşletme İdare müdürü ve başmüfettiş tarafından sevk ve idare edilen tren gara giriyordu.

Askerî kıt'a selâm resmini ifa ve muzika millî marşı terennüm etti. Tren durunca Fransua Jozef hünkârın vagonuna doğru ileriledi, sonra vagonun kapısında - elini uzatmak suretile - zatı şahaneyi selâmladı. Fransızca birkaç sözle (hoş geldi) rasimesini ifa, Fuad paşa da bu sözleri terceme etti.

İki hükûmdar ihtiram kıt'asının önünden geçtiler. Sonra İmparator muhteşem misafirine Viyana Belediye Reisini

ve istikbal için gelmiş olan vali ile diğer hey'etleri takdim etti. Kendilerini karşılamak üzere gelmiş olan tebaai şahanelerini de kabul ettikten sonra, sultan Aziz ile İmparator, jokeyler tarafından sevk ve idare olunan, altı at koşulu saray arabasına bindiler ve, İmparatorun daveti üzerine, Yusuf İzzeddin efendi ile Fuad paşa da bu arabaya girdiler.

En parlak üniformaları ve pek süslü millî elbiseleriyle dikkati çeken maiyeti şahane zabitleri ve ağalar, saraydan tahsis edilmiş olan, diğer arabalara yerleştiler. Maiyeti şahane arasında Osmanlı sefiri ve maiyeti, sonra general Hoslab v.s. vardı.

Garın önünde büyük bir halk kütlesi hükûmdarların muvasalatını bekliyordu. Hükûmdarlar gardan çıkınca şiddetli surette alkışlanmışlardır. İmparator, muhterem misafirine Şönbrön sarayını tahsis etmiş olduğundan, alay doğruca oraya gitmiştir.

Fuad paşa bu tarihî hâdiseyi derhal Babıâliye bildirmiştir:

«Zatı hazreti padişahî maiyeti şahaneleriyle ve kemali afiyetle bu sabah (saat: 7) Viyanaya teşrif buyurmuşlardır. İstasyonda bizzat İmparator hazretleri tarafından istikbal olunmuşlardır. Zatı hazreti padişahî maiyeti seniyeleriyle Şönbrön sarayına misafir edilmişlerdir.»

Saat beşte Şönbrön sarayında, zatı hümayun şerefine büyük bir ziyafet verilmiştir. Bu ziyafette İmparator ile bütün arşidükler ve maiyeti şahane erkânı hazır bulunmuşlar ve yediye kadar hoş vakit geçirmişlerdir. Yedi buçukta sarayın büyük ve ferahlı parkında bir tenezzüh yapılmıştır. Zatı şahane ve maiyeti için 18 araba hazırlanmıştı. Başta, mirahur kont Grün tarafından takip olunmak üzere, saray bahçıvanı, sonra dört atlı bir araba. Bu muhteşem gerdünenin içinde Osmanî nişanı kurdelâsını ve kendi namına muzaf Ühlan alayının formasını hâmil olan İmparator ile siyah uzunca sakalı, heybetli siması ve - hiçbir nişan tak-

mamış olduğu halde - sade siyah elbisesiyle Abdülâziz han, karşılarında da - mutad vechile - Yusuf İzzeddin efendi ve Fuad paşa. Diğer arabalarda İmparator ailesine mensup zatlarla maiyeti şahane bulunuyordu.

Parkta ve ormanda geç vakte kadar dolaştılar. Kayık yarışı ve buna benzer daha başka eğlenceler de yapılacaktı; fakat hava bozdu, yağmur çiselemeğe başladı: Oyunların icrasından vazgeçildi.

Şönbrön sarayına döndükleri vakit karanlık basmıştı.

Ertesi günü pazardı. Zatı şahane Viyana şehri belediyesi namına bir hey'eti o gün saat birde kabul edebilecekti. İmparator bunu belediye reisine tebliğ etmişti. O gün Belediye Reisi, intihap olunan hey'etin başında, muayyen saatte Şönbrön sarayına gitti. Hariciye Teşrifat Müdürü Kâmil bey ile baron Hammer heyeti karşılayarak bekleme salonuna götürdüler.

Heyecanları, Türk hakanını yakından görmek ve onunla konuşmak iştiyakları çok sürmedi: Zatı şahane, arkalarında oğlu ve güzide nazırı Fuad paşa olduğu halde, salona girdiler.

Doktor Zelinka, tazim ile eğilerek, Abdül-Aziz hanı selâmladıktan sonra dedi ki:

«Zatı haşmetanelerini Viyanada, Belediye Meclisi ve bütün ahali namına selâmlamakla ve en derin tazimatımızı arzedebilmekle bahtiyarım. Zatı şahanelerinin Viyanayı ziyaret eden ilk Osmanlı padişahı olmaları ve asrımızda hususile son Fransız muharebesinde Devleti aliyenin Avusturya ile dostluk ve komşuluk münasebetlerini muhafaza etmesi sebebile bu hâdiseye büyük bir ehemmiyet atfetmekteyim.

«İstanbul ile ticarî münasebetlerde bulunan birçok Viyanalıların Osmanlı hükûmeti tarafından her gün gördükleri himayeye ve dostane kabule mazhar olduklarından dolayı zatı şahanelerine teşekkür etmek borcumdur.

«Aynı himayenin bundan sonra dahi Viyanalılara ibzal buyurulmasını zatı mülûkânelerinden rica ederim.»

Belediye Reisi, şüphesiz, Avusturyanın ölüm dirim keyfiyetinin teraziye konulmuş olduğu Sadova muharebesini kasdediyordu. Sultan Aziz gerek o vak'ada takip olunan politikadan, gerek iktisadî ve ticarî münasebetlere ait siyasetten bahsetmeksizin, şu mukabelede bulunmuştur:

«Avusturya hududuna girdiğim ândan Viyanaya geldiğim güne kadar her yerde ve hususile Viyanada gerek İmparator hazretleri ve gerek ahali tarafından izaz ve ikram ile karşılandım ve okadar çok sempati eserlerine şahit oldum ki, Reis efendi, size teşekkürü lâzımeden sayarım.»

Bundan sonra hünkâr Doktor Zelinka'ya bazı sualler sormuş, aldığı cevaplardan memnun kalarak hey'ete izin vermiştir.

Yine o gün dost devletler elçilerini kabul, sonra arşidük Albreht tarafından takdim olunan askerî erkânını taltif ve daha sonra Şöndrön sarayının civarındaki Hietzing malikânesinde Hanovra kralı Jorj'u ziyaret etmiş ve İmparator ile birlikte Lüksemburg sayfiyesine gitmiştir. Şönbrön'e geç vakit avdet etmişlerdir.

Temmuzun 29 cü günü, öğleden evvel, Belveder galörisindeki tabloları temaşa etmiştir. 1698 tarihinde inşa edilmiş olan bu saray o tarihte resim müzesiydi. Nitekim İnn nehri kenarında mebni olan Ambre şatosu da eski silâhlar ve san'at eserleri müzesi olarak kullanılıyordu. Hünkâr burayı da ziyaret etmişti. Sonra Viyana kalesinin duvarlarını gezmişti.

Bunlar, bu yosunlanmış taşlar, kara kayalar ne velveleli bir mazinin medfeni idiler! Üç buçuk asır evvel Kanunî Süleyman, Macaristanı teshir ettikten sonra bu surların altına kadar gelmemiş miydi? 1532 de Viyana yine Türk ordusunun muhasarasına düşmemiş miydi? Türk orduları IV cü Mehmed zamanında, bir kere daha Viyana sahrala-

rında görünmemiş miydi? Bütün bu hatıralar, şimdi o sâkit duvarların sathında hüznü keder uyandıran birer levha gibi teressüm ediyordu. Adedi bilinmiyen şehitlerin masum ruhları Hünkârın kulağına matemengiz bir enin dolduruyordu...

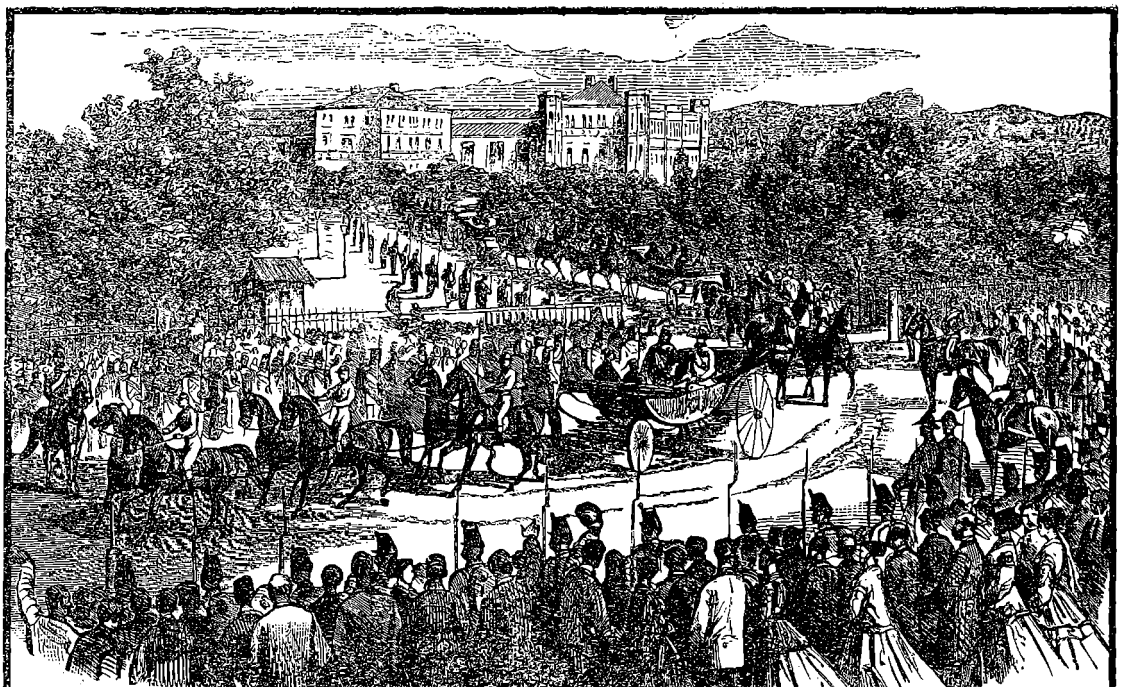
Abdül-Aziz Han şimdi toprağa karışmış o şanlı mazinin, o şerefli tarihin huzurunda fazla durmadı. İçi sızlayarak ve, hiç şüphe yok ki ağlamamak için, nefsini cebrederek, âdî bahanelerle oradan uzaklaştı. Bütün genel kurmayların takip ettikleri topçu manevralarını ve daha sonra yapılan geçit resmini seyretti.

İmparator Hünkârın ata merakını biliyordu. «Karabulut»un en sevdiği at olduğunu da ona söylemişlerdi. Ayni zevki tattırmak maksadile hususî ahırlarından beyaz bir at getirttirerek Padişahın binmesine tahsis etmiş ve Sultan Aziz manevraları bu güheylân üstünden temaşa eylemişti.

Saat beşte Şönbrön sarayının yazlık kısmında büyük bir ziyafet verilmişti.

Hünkâra bir de tiyatro seyrettirmek istenilmişti. O akşam An der Wien tiyatrosunda Mm. Onua'nın, ekseriya masal şeklinde güzel piyesler yazan bu ince, bu meşhur kadının La Biche au Bois adlı baleti oynanıyordu.

Bu, gayet külfetli ve musanna bir operadır: Bir avcı dağda gezerken bir Karaca vurmuş. Bu karaca peri kızı imiş meğer. Babası avcıya musallat olmuş. Fakat diğer bir peri zavallı avcıya acıyarak karacanın babasının elinden kurtulması için ona bir yüzük vermiş. Bedbaht avcı yüzüğün kadrü kıymetini bilememiş, denize düşürmüş. Ne felâket! Yüzüğü denizden nasıl çıkaracak? Iztırabı artmış, büsbütün meyus bir hale gelmişti. O sırada periler cemiyetine tesadüf etmiş. Bunlar türlü türlü balıklar ve sedefler şeklinde görünüyorlardı. Avcıya halü hatır sormuşlar. Cemiyetin reisi avcıya ikram etmek kaydına düşmüş. Onu alıp denizin dibine indirmiş. Orada rakkaseler vardı: Yarısı balık, yarısı insan kıyafetinde birer mahlûk. Döne döne dansediyorlardı.

Abdülâziz Viyana'da gardan çıkarken (27 Temmuz 1867).

Derken periler cemiyeti reisi kaybolan yüzüğü vermiş ve onu uğradığı belâdan büsbütün kurtarmış...

Tam padişahın hoşunu gidecek bir mevzu!

Tiyatronun medhali, vestibül, merdivenler çiçekler ve bayraklarla donatılmış, burada bir büfe ve birkaç »çeşme yapılmıştı.

Tiyatroya resmen davetli olan ve parasile giren memurlar resmî elbiselerini giydikleri gibi halk da ziyafete mahsus elbise ile gitmişti. Duhuliye 40 kuruş idi. Bu parayı verebilen beş on kişiden ibaretti. Padişahın vücudu, alaturka musiki, alaturka oyunlar yapılacağı şayiası... tiyatroya rağbeti o derece arttırmıştı ki... Halk hücum ediyordu. Biletler müzayede ile satılmağa başlamış, bir tanesi 1.500 kuruşa kadar satılmış, hattâ birçok kimseler - yersizlikten - tiyatroya girememiştir...

Saat sekiz olunca sultan Aziz maiyeti ile birlikte tiyatroya geliyordu. İmparatora mahsus locaya girdiği vakit, pek parlak surette tenvir edilmiş olan salonu dolduran halk ayağa kalkarak padişahı alkışlarla karşılamıştır. Orkestra da, bir taraftan, millî marşı çalmakta idi.

İkinci perdede Boğaziçini tasvir eden bir tablo gösterilmişti. Bu tablo mükerrer tezahürlere vesile olmuş, zatı şahane de her defasında halka nazikâne teşekkürlerde bulunmuştur; oyunu sonuna kadar takip etmiş ve sonra memnun ve handan - Şönbrön'e dönmüştür.

Viyanada son gün. Halimî efendi «mülkçe ve milletçe hayırlû ve menfaatlû olan yerleri gezip muayene» ettiğini söylemek suretile bugünün vukuatını hulâsa ediyor. Avusturya gazetelerine göre, zatı şahane o gün tophaneyi gezmiş, muhtelif nevi silâhlar imalâtı hakkında izahat almıştır. Müteakiben İmparatorun hazinesini ziyaret etmiştir. Harunurreşid'e ait kılıç bu hazinede idi. Hünkâr bunun karşısında

biraz teessürle durmuş, sonra fildişinden mamul eşya ile meşgul olmuştur.

Köprücü takımının manevraları da pek mühimdi. Tuna üzerinde türlü manevralar yapan bu takımları hünkâr Fransua Jozef'le birlikte seyretmiş, koca nehrin üzerinde on beş dakikada kurulan köprüden geçmiş ve maiyetinin de alâkasını uyandırması tabiîî olan bu fennî nümayişten pek mahzuz olmuştu. (*).

(*) Fransua Jozef'in Sultan Abdülâzizi pek ziyade beğenmiş ve takdir etmiş olduğunu, bunu da karsı Elizabet'e yazmış olduğu mektuplarda - padişahın meziyetlerinden uzun uzadıya bahsetmek suretile - tebarüz ettirmiş bulunduğunu değerli arkadaşım büyük elçi Tevfik Kâmil söylemişti. Müteveffa İmparatorun mektuplarını elde etmek ve öyle kıymetli br şehadeti tarihimize mal eylemek için çok emekler sarfettim. Yazık ki devam etmekte olan harp, her şeyde olduğu gibi, bunda da hail oldu.

VİYANADAN AYRILIRKEN

Seyahatin Avrupaya taallûk eden kısmının son merhalesinde iken, valide sultan artık sabırsızlanmağa başlamıştı. Bir ân evvel «arslan» ını görmeğe, hasretine kavuşmağa can atıyordu. Saffet paşa valide sultanın «avdeti şahaneye sabırsızlıkla intizar» ettiğini (kemali afiyetleri) haberine ilâveten Keçecizadeye telgrafla bildiriyordu.

Fakat artık meraka hacet yoktu: Zatı şahanenin seyahati sona ermiş, dönüyordu. Ve dönüş haberi - takip edilecek yolu da gösterdiği cihetle - Babıâliyi kararsızlık ve huzursuzluktan kurtarmıştı. Bunun için Saffet paşa 30 temmuz tarihile Fuad paşaya çektiği telgrafnamede «Serasker paşa ile birlikte yarınki çarşamba günü Rusçuğa müteveccihen hareket ediyoruz. Tazimatımızı hakipayı şahaneye arzediniz» diyor ve istikbale - gideceği zaten bilinen sadrıâzamdan başka - Serasker Mehmed Rüşdü paşanın da iştirak edeceğini anlatıyordu.

Sultan Aziz 31 temmuz sabahı Viyanadan ayrılmıştır.

Arşidük Giyyom ve Leopold, başvekil baron dö Böst, saray erkânı ve subayları gidiş esnasında Şönbrön sarayında toplanmışlardı. İmparator mareşal formasını giymiş, Osmanî nişanını takmış, Sentetiyen nişanını taşıyan sultan Azize gemiye binecekleri yere, Preşi iskelesine kadar refakat eylemiştir.

İmparatorun arabasında Yusuf İzzeddin efendi ilè Fuad paşa dahi vardı. Veliaht Murad efendi ile iki hükûmdarın

maiyetleri diğer arabalarda ve o zaman Viyanaya gelmiş olan prens Mustafa Fazıl paşa da başka bir arabada idi.

Baron İsten, Osmanlı elçiliği erkânı, vali kont Hornisiki, polis müdürü, belediye reisi doktor Zelinka ve belediye meclisi azaları, Tuna vapurları kumpanyasının İdare hey'eti - bu münasebetle pek mükemmel surette donatılmış olan - iskelede idiler. Hükûmdarlar gelince bir askerî müfreze selâm resmini ifa etmiştir. Padişah doğruca - alay bayraklarıyla süslü - Zeşenyi vapuruna girmiş, İmparator ve maiyetleri kendilerini takip eylemiştir.

Azimet işareti verilince iki hükümdar pek samimî surette ayrıldılar. Şehzadeleri Rodolf vapuru taşıyor, Matyas gemisi de kılavuzluk yapıyordu. İmparator, padişahın bindiği vapur gözden kayboluncaya kadar, iskelede kalmıştır.

Haydar bey hemen o sabah Hariciye Nezaretine tercemesi aşağıda yazılı teli çekmişti:

«Zatı şahane maiyetlerinde şehzadeler olduğu halde bu sabah saat dokuzda Viyanadan ayrılmışlardır. Sıhhatleri berkemaldir. Zatı şahane Tuna kumpanyasının bir gemisile seyahat etmekte ve bu akşam Peştede beklenmektedirler.»

Tuna nehrinin suları bu mevsimde az olduğundan akıntı ziyadedir. Vapurlar saatte yirmi mil ile seyrediyorlardı. İki buçuk saatte Presburg şehrine varıldı. Fabrikaları, imalâthaneleri, üniversitesile meşhur olan bu büyük şehir, Osterliç muharebesinden sonra Napolyon ile Avusturya arasında (1805) akdedilmiş olan bir muahedeye de âlem olmuştu. Bu kısacık tarih zihinleri dolaşırken köprü açılarak kafile - iki taraflı asker arasından - geçti. Yine iki buçuk saat sonra Komorn kalesi önüne varılmıştı. Bu kale gayet muntazam, gayet metin ve temaşaya ziyadesile şayan idi.

Akşam saat dokuzda Peşteye varılmıştı. Fuad paşa derhal sadarete şu telgrafı çekmişti:

«Şimdi Peşteye geldik. Zatı şahane geceyi burada geçirecek ve ağustosun birinci yarınki perşembe günü akşam

saat beşte hareket eyliyecektir. Zatı şahane ile bütün maiyetlerinin sıhhatleri berkemaldir. Keyfiyet sarayı hümayuna arzediniz.»

Buda şehri padişahı istikbal için pek çok hazırlıklar yapmış, hususî bir hey'et teşkil ve meşhur müsteşrik Vamberiyi bu hey'ete terfik eylemişti. Tuna valisi Midhat paşa da hünkârı karşılamak üzere Peşteye gelmişti.

Başlarında sorguçlu kalpak, boyunlarında altından masnu ağır kordon, omuzlarında dolman, bellerinde Türk biçimi kılıç ve sıkı pantalon, dizlerine kadar da çizme olduğu halde Macar asilzadeleri hünkârı saraya davet için vapura gelmişlerdi. Bunlara ayrı ayrı iltifatlarını ibzal ettikten sonra sultan Aziz sandalla iskeleye çıkmış ve oradan gayet mükellef bir arabaya binmiştir. Ahali o günü bayram hükmüne koymuş, sokaklara dökülmüş, Macar diliyle bir düzıye «çok yaşa» diye bağırıyordu. Hünkâr Budin mevkiinde tahsis kılınmış olan eski şatoya girmiş ve müteakiben Macar asilzadelerini huzuru şahanelerine kabul etmiş ve sonra yemek yemiştir. Biraz da istirahat ettikten sonra, Macar küberası ve muteberanı maiyeti şahanede oldukları halde Kayzerbad civarında ve Gülbaba türbesi üzerinde mebni camii şerifi ziyaret eylemiştir. Buda şehri, padişahın burayı ziyaret edeceği muhakkak olduğu cihetle, orada kırmızı kadifeden bir çadır kurmuştu.

Gülbabanın bizce bir ehemmiyeti yoktur. Galip bir rivayete nazaran Fatih sultan Mehmed, İkinci sultan Bayezid, Yavuz ve Kanunî Süleyman devirlerini idrak etmiş, muharebelerde bulunmuş, nihayet Budin seferinde ölmüş bir bektaşi babasıdır. Türbesi de bir köy evine benziyor. İçinde bir iki yazı levhası var ki birinde ufak bir manzume yazılıdır. İlk beyti şudur:

«Bunda medfun (Gülbaba) hazretleridir daima
Bülbülâsa zairidir ruhi paki etkiya.»

Hepsi bu.

Fakat frenkler bizi daima türbe ve makberelerden istiane ile melûf tanıdıkları için ve Gülbabaya bilmem nasıl bir kudsî şahsiyet gözü ile bakıp, Türklerce de muteber bir veli olduğuna inandıkları için türbesinden bir avuç toprak almışlar, hünkâra takdim etmişlerdi.' Hülâsa Macarlar 1849 tarihinde «saltanatı seniye» ye iltica ettikleri vakit gördükleri âlicenabane muameleye mukabele etmek istemişlerdi.

O gün Talia vapuru Varnaya gelmişti. Sadrıâzam, serasker, valide sultanın başağası Cevher ağa, ferik İbrahim ve Hüsnü paşalar, Babıâli teşrifat memurlarından Abdullah efendi, birkaç subay, hassa silâhşorları takımı sabahleyin Varnaya çıktılar.

TUNA ÜZERİNDE

Sultan Aziz Rusçuğa müteveccihen Peşteye veda ettiler.

Yine mutantan bir surette uğurlanan hünkârın maiyetinde Mısırlı Fazıl Mustafa paşa da vardı. İstanbul'a avdet edeceği ümit edilirken, o gün oğlunun rahatsız olduğuna dair Paristen bir telgraf almış, bu vesile ile zatı şahaneden müsaade istiyerek Fransaya avdet eylemiştir.

Hünkâr yoluna devam ediyor. Bazyaz'dan aşağı Tuna adalarla doludur ve kıyılarında birçok değirmenler vardır; lâkin temaşaya değer bir hususiyetleri yoktur. Yalnız yüksek kayalara tesadüf edilir ki, Debrenkova denilen yerden sonra hakikaten korkunç bir manzara arzederler.

Vaktile, iki bin sene evvel Yunanlılar bu cesim kayalar üzerinden karşı tarafa geçmek için asma bir yol yapmışlandı. Şimdi bundan eser yoktu. Yalnız kazık ve hatıl koymak için kayalar üzerinde açılmış büyük delikler, bir de sanat bakımından kıymeti olmıyan bazı melâike resimleri görülüyordu.

Öğle vakti Harşovaya varılmıştı. Memleketeyinden birçok kimse istikbal için oraya gelmiştiler. Padişaha ubudiyetlerini arzedip döndüler.

İkisi dörder pervaneli, boyları uzun, az su çeker üç gemi de gelmiş bulunuyordu. Tuna sularına göre, burada o gemilere nakletmek icabediyordu. Bittabi bu lüzuma riayet olundu ve bir buçuk saat tevakkuftan sonra Adakale'ye varıldı.

Burası tarihî bir yerdi. Atalarımızın bu ada üzerinde bina ettikleri kale uzun zamanlar Nemçe ordularının çarpıp çarpıp kırıldıkları bir çelik duvar olmuştu. Şimdi «memaliki saltanatı seniye» dendi. Sahilde Osmanlı askeri bekliyor, ayyıldızlı güzel bayrak Osmanlı hakimiyetini ilân ediyordu. Askerler «padişahım çok yaşa» diye bağırıyorlardı. Fethülislâm önünden geçildikten sonra yine vapur değiştirmek icabetti...

Nihayet Vidin göründü. Aşağı yukarı beş yüz senedir Türk toprağı olan, gümüş ve altın evani imalâtı ile şöhret bulan Vidin, 1853 de Ömer paşanın karargâhı olan ve Rus cenginin başlangıç noktasını teşkil eden Vidin... Burası bir duraktı. Gecenin burada geçirilmesi mukarrerdi. Şehir tezyin edilmiş, hünkârın istirahatı ve maiyeti şahanelerinin beytuteti için yerler hazırlanmıştı. Sultan Abdül-Aziz debdebe ile şehre çıkarken, toplar atılarak, gelişi kutlanmış, geceleyin de kandiller yakılarak, fişekler ve silâhlar atılarak şenlikler yapılmıştı.

Sabah olunca hünkâr Vidin hakkında Midhat paşadan izahat almış ve mektep çocukları ile ahaliden muhtaç olanlara tevzi olunmak üzere yüz bin kuruş vermiştir. (Bu şahane ihsanın ne suretle tevzi edildiği dört ay sonra Tuna vilâyetinden Sadarete bir teşekkür arizası ile bildirilmiştir).

Öğle vakti, halkın alkışları arasında Vidine veda edildi. Lum, Rahova, Niğebolu, Ziştuvi önünden geçilerek akşam Rusçuk'a varıldı.

Tuna yolculuğu burada bitiyordu. Tuna ki XIII cü asırdanberi Türklerin amacı olmuş, Osmanlı tarihini efsanevî hâdiseler ve kahramanlıklarla doldurmuştu, Belgrad gibi bir «darülcihad» ı kıyılarında yüzlerce sene Türk olarak beslemiş, Sigizmond'un ve ona yardım için koşan on binlerce frenk şovenlerinin, ilk çarpışmada, kaçarak Yıldırım Bayezid adını esatir hikâyelerindeki kahramanlar mertebesine çıkaran Niğebolu (melhame) sini görmüş, Sitvatorok muahedesinin yapıldığı çayı sinesine almış. Osmanlı tarihinin birçok betbahtlıklarını Ziştovi (1791) de kanlı suları ile yıkamıştı. Osmanlı hâkimiyetinin timsalini şimdi burada, kimbilir nekadar derin bir teessür içinde bırakarak, sakin ve lâkayd akıp gidiyordu...

Sefinei hümayun yaklaşınca Âli paşa, kendisile beraber gelmiş olan diğer devlet erkânını da alarak, istikbale koştular, vapura girerek huzura çıktılar, tazimatı mahsusalarını sundular. Sonra mahallî memurlar beraber oldukları halde istikbal yapıldı, asker selâm durdu, toplar atıldı. Gerek ahali, gerek Ulah Beylikleri yakasından - padişahı görmek dileğile - beri tarafa geçmiş olan birkaç bin kişi dualar ettiler.

Hünkâr alay ile vali konağına gitmiş, geceyi orada geçirmiştir.

İstanbul'da yapılacak merasim hükûmet için pek ehemmiyetli bir işti. Âli paşa bunu daima göz önünde tutmağı lüzumlu görüyordu. Fakat İstanbul padişahın hangi yoldan döneteğini kat'iyetle bilmiyordu. Şipka - Kazanlık - Edirne istikameti hiç hatırdan çıkmıyordu. Hünkâr ya bu yolu irade ederse?!!..

Fakat Fuad paşa ne yapıp yapmış, yolculuğu kısaltmağa muvaffak olmuştu. Onun için Sdrıâzam 5 ağustos tarihi ile Rusçuktan (Hariciye Nezareti Vekâletine) şu telgrafı çekmişti:

«Zatı hazreti padişahînin yarın Varna tarikile hareket ve çarşamba sabahı İstanbul'a muvasalat buyuracaklarını arzeylerim.»

Bu telgraf tereddüt bulutlarını dağıtmış, sağlam bir program çizilmesi imkânını İstanbul'a bahşetmişti. - Hünkâr da o gün Rusçuk memurlarını, eski tabiriyle, «vücuhu belde» yi, dost Devletler konsoloslarını ve Memleketeyn beyi asaletlû prens Şarl'i huzuru hümayunlarına kabul buyurdular. Hepsini taltif ve tesrir ettiler ve o geceyi de Rusçukta geçirdiler.

6 ağustos salı sabahı Sadrıâzamın, diğer vezir ve nazırlarla bütün maiyeti şahanenin teşkil ettikleri büyük kafile vagonlara yerleşti. Rusçuk - Varna şimendiferi hiç böyle bir tantana görmemişti. Tren mutedil bir sür'atla ilerlerken sağlı sollu ekinleri seyreden hünkâr bir yandan da seyahatı şahaneleri esnasında görülen işlerin yüksek saltanat makamını ilgilendiren taraflarına dair «lala» sıun verdiği izahatı ve nihayet Varnanın mazisi hakkında söylenen sözleri dinliyordu: Burası tâ eski çağlardan beri bir ticaret benderi idi. Vatanın sınırlarını Tunanın ötesine götürmek istiyen atalarımız 1391 tarihinde burayı zaptetmişler ve yarım asır geçmeden, III cü Murad zamanında, Lehleri ve Macarları bu civarda mağlûp eylemişlerdi... Edirne muahedesinden beri elimizde idi... Nekadar güzel bir limanı vardı!

Varnada, Rusçukta olduğu gibi, başka başka konaklar hazırlanmıştı. Sultan Aziz kendileri için hazırlanan konağa inip istirahat ettiler. Akşama yakındı, Sultaniye yatı ile Pertevpiyale vapuru Varna limanına geldikleri sırada baştan başa fenerler, kandiller ve bayraklarla donanmış olan şehirde günagün fişeklerle bir şehrâyindir başladı. Sultan Aziz dört atlı bir arabaya binerek, bir düziye «Padişahım **çok yaşa**» diye bağıran ve alkışlıyan halkı selâmlıyarak

iskeleye ve şahane bir sandal ile de Sultaniye vapuruna gittiler.

Şehzadelere Talia vapuru tahsis olunmuştu. Hava gayet müsaitti. Karadeniz belki ilk ve son defa olarak kucağında gezdirdiği Türk hakanına bütün seyahat yorgunluklarını unutturacak asude bir döşek olmuştu...

İSTANBUL'A GİRİŞ

Çarşamba sabahı (7 ağustos) Karadeniz Boğazı önüne gelinmişti. Filotillâ yaklaşır yaklaşmaz kalelerden toplar atılmağa başlamış, İstanbul'a da teşrifi hümayun haberi telgrafla verilmişti.

Uzun bir seyahattan dönen halife, geniş bir müşahede ve tetkik âleminden aldığı feyizli intibalarla yurduna gelen «padişahı osmanıyan» bütün millet tarafından karşılanmıştır: Oğulları tarafından karşılanan bir baba samimiyetile. Dükkânlar kapanmış, resmî mesai tatil olunmuş, evler kâmilen bayraklarla süslenmişti. Bütün vükelâ, bütün memurlar, hademeler, bendeler. dost devlet sefirleri, ruhanî reisler, kız ve erkek mektep çocukları, «bendegân ve daiyan» ile tarikat şeyh ve dervişleri... vapurlara binerek istikbale koştular.

Rum patriki ile maiyeti ve yeknasak elbise giymiş yüz çocuk ve kilise muganniler hükûmetçe tahsis olunan (Fevaidi osmaniye) şirketinin (Kadıköy), Ermeni patriki ile maiyeti ve Ermeni cemaatinin ileri gelenleri de yine hükûmetçe tahsis edilen (Şirketi Hayriye) nin 1 numaralı vapuruna binmişlerdi.

Elliden fazla vapurun, geniş ve uzun bir mevkip halinde, seyri Boğaza çok azametli bir manzara vermekte idi. Karadeniz Boğazından Üsküdara kadar her iki sahil ahali ile dolmuştu. Yer yer asker ikame edilmişti. Ecnebi sefaretlere memur isyasyonerler de hincahinçdi.

Çoktanberi yağmur yağmamıştı, her taraf kurumuş, her şey kavrulmuştu. O gece sabaha karşı rahmet yağmış, sonra hava açıp doyulmaz bir letafet peyda olmuştu. İşte (sefinei hümayun) Karadeniz Boğazından içeriye doğru bu inşirah veren muhiti yavaş yavaş geçerek ilerilemişti.

Filotillâ ilerledikçe «çok yaşa» duaları sık sık tekrarlanıyor, askerlerin nöbet ateşlerine Türk gemilerile ecnebi istasyonerlerinden atılan topların dumanları karışıyor, mahşerî bir sahne teressüm ediyordu. Yeknasak elbise giydirilmiş bütün çocuklar bir ağızdan manzumeler okuyor, padişahın teşrifini kutluyorlardı. Tam bu sırada «Cenabı hakkın inayeti ile» bir kazanın önü alınmıştı: Ermeni patrikini ve cemaat erkânile çocukları hâmil olan vapur Yenimahalle önünde kayalara çarparak karaya oturmuştu. Ayuka çıkan feryat üzerine etraftan yetişilerek yolcuların bir kısmı karaya çıkarılmış, bir kısmı da başka vapurlara naklolunmuştu.

Sultaniye vapuru, velvele arasında ilerliyordu. Artık İstanbul tamamile görünmüştü: Her tarafı gülümsiyen, güneşli, her tarafı yeşil, güzel minareleri, zarif yalıları, mavi suları ve daha mavi semasile İstanbul. Hünkâr her milletin şairlerini meftun etmiş olan bu şiir ve füsun cihanı önünde, renk, ışık ve çiçek panoramasının bu emsalsiz tezahürleri önünde, bütün tahassürlerini gideren bu bayıltıcı vatan kokusuyla ruhu meşbu olarak, hayran ve şadan, arasıra - yanında daima tazimkâr duran, fakat yorgunluğunu saklıyamıyan - Fuad paşaya bir iki söz söyliyerek, Boğazı temaşa ederken yatı Beşiktaş önüne geldi.

Yedi çifte bir saray kayığı hünkârı doğruca Dolmabahçeye çıkarırken bütün devlet erkânı, ümera, bendegân kayıklara binerek zatı şahaneyi uğurladılar. Rıhtım, bütün inzibatî tedbirlere rağmen, bir mahşer gibi idi. Bütün saray, bütün Beşiktaş, bütün İstanbul Dolmabahçeye sığmaya çalışıyordu. Sınıf sınıf askerler, takım takım muzıkalar,

hareket, ses ve ahenk dalgaları «makdemi hümayun» u alkışlıyordu. Bir şair:

Avdeti şahane pür nur eyledi İstanbul'u

Diye cevherli bir tarih söyledi.

Babıâli hünkârın dönüşü münasebetile üç gün üç gece şenlik yapılmasını tensip ve vilâyetlere de tebliğ etmişti. Bu sebeple İstanbul çarşamba sabahından itibaren eğlenmeğe başladı.

Gündüzün yapılan oyun ve eğlencelere nisbetle gece şenlikleri fevkalâde idi denilebilir: Her ev, her dükkân, her bucak donanmış, şehir ve Boğaz nurlara boğulmuştu; mübalâğasız güneşli bir gece denilebilirdi.

Zamanı idrak etmiş olan muharririn biri diyor ki:

«Hepimiz hayatta bir kere olsun, bin bir gece hikâyelerini tahayyül etmişizdir; hele çocukluğumuzda onları görmek, o inci ve zümrütler içinde parlıyan sarayları temaşa etmek istemişiz, binlerce renklerle süslenmiş o sihirli bahçeleri seyreylemek arzusunu duymuşuzdur. Sonra müfekkiremiz, bunları tahayyül edemiyerek, hepsinin bu âleme ait olmadığını, hepsinin birer hayal olduğunu bize ihtar etti. Biz de tabiî inandık. Fakat aldanmışız: O hayal dediğimiz şeyler - diyebiliriz ki - tamamiyle tahakkuk etmiş, bugünkü İstanbul şekline girmiştir...»

Fuad paşa ile Saffet paşanın Kanlıcada, Mısır hidivi ile İran sefirinin Mirgünde, Mustafa Fazıl paşanın Kandillide, Âli ve Kâmil paşaların Bebekteki yalıları birer mücessem ışık halini almıştı. Hidivin sahilhanesi önünde ve deniz üstünde altmış zira' uzunluğunda, kırk zira' genişliğinde bir ehram yapılmıştı, tamamile nur içinde idi.

Beylerbeyi ve Dolmabahçe sarayları, en ucra yerlerine varıncaya kadar, tenvir edilmişti. Ağaçların dallarına kandiller asılmış, aralarına lâmbalar konulmuştu. Sanki na-

mütenahi ateş böcekleri ormana dalmış, bir düziye uçuşuyorlardı.

Beyoğlu cihetinde Galatasaray, Galata kulesi, bütün Taksim kışlaları; İstanbul cihetinde Serasker kapısı, Babıâli, Babızabtiye, Fevaidi Osmaniye acentesi, Valide hanı (acem tüccarları nekadar nadide halı varsa hepsini tezyinata tahsis etmişlerdi), Mısır çarşısı, İstanbul surları ve hususile Sarayburnu tasvire sığmıyacak bir tarzda donatılmıştı.

Hususî evlerdeki tezyinat ve tenvirat daha çok dikkati çekiyordu...

Taksim civarında mükemmel bir tâkı zafer yapılmıştı. Bu tâk üzerinde binlerce kandil ve türlü türlü çiçeklerden yapılmış demetler, tâkın tâ tepesinde de kocaman bir ay-yıldız vardı.

Fransız sefareti karşısında bir fotoğrafçı sultan Azizin resmini teşhir etmişti. Bu çok güzel bir fotoğraftı. San'atkâr muvaffak olmuştu. Geçenler hep durup seyrediyorlar ve hep seyahat etrafında konuşuyorlardı.

Bunlardan başka hünkârın pastacısı Valori, terzisi Vartaliti tarafından çok büyük masraflarla vücuda getirilmiş tenvirat dikkati çekmekte idi. Lüksemburg gazinosu emsali müesseselere her suretle üstündü. Rum ve Ermeni kiliseleri de mükemmel surette bayraklar ve kandillerle donatılmıştı.

Birçok evlerde çekilen bayraklarda dualar, beyitler, hal ve zamana uygun ayetler, ecnebi evlerindeki bayraklar üzerinde de (yaşasın sultan Aziz) sözleri yazılı idi.

Tarih-i Lütfi şenlikleri şu suretle tasvir eder:

«Yevmi mezkûr akşamından bed' ile tamam üç gün üç gece misli görülmedik şenlikler icra olundu. Hattâ İstanbul'un büyük çarşısı, ki hiçbir vakitte geceleri açılması mesbuk değildi. O gece çarşının her tarafı küşade ve Yorgancılar çarşısı ve sair çarşı dükkânlarının her biri birer

odası gibi müzeyyen ve âmade idi. Sabahlara kadar uzan, çoluk çocuk kemali asayiş ve emniyet ile seyrü a ve kesbi tenezzüh eylediler. Valide hanı, Mısır çarşısı, Asmaaltı, Hasırcılar tarafı ve Beyoğlu caddesindeki dükkânlar fevkalâde tezyin olundu...»

İşte ağustosun 7, 8, ve 9 cu geceleri bu türlü bir fevkalâde dekor ve görülmemiş şenlikler içinde geçti. Bu üç gece zarfında sarfolunan para sekiz milyon frank tahmin edilmişti.

Her sene (rumî) haziranın 13 çü gününe tesadüf eden cülûs gecesi sadrıâzamın sahilhanesinde büyük bir ziyafet tertibi mutat idi. Bu sene o gün seyahate tesadüf etmişti. Ziyafet verilememiş, avdette iki şenliği birleştirmek daha münasip görülmüştü. Onun için perşembe gecesi Âli paşa Bebekteki konağında pek mükemmel bir ziyafet vermişti. Ayni ziyafet cuma gecesi tekrar edilmişti.

Akşam saat onda Şirketi Hayriye vapurları misafirleri rıhtıma çıkarıyorlardı. Yalının medhalinde genç yaverler kollarını madamlara takdim ediyorlar, onları salonlara götürüyorlardı. Âli paşa resmî elbisesini giymiş, bütün nişanlarını takmıştı. Misafirlerini tâ kapıdan karşılıyor ve hepsini iltifatkâr bir tebessümle selâmlıyordu. Takdim merasimi bittikten sonra davetliler salonlara dağıldılar. Bu güzel geceden istifade için serlere, bahçelere girdiler. Büyük salonda, tâ sabaha kadar, dansedildi. Sarayı hümayun muzıkası en güzel havaları çalmakta idi.

Boğaza hâkim olan dağın tepesine kadar uzayan tenvirat hakkında tafsilât vermek zaiddir.

Yarı geceye doğru davetlilere parlak bir büfe açıldı. Evvelâ madamlar oturdular, sonra erkekler geldiler. Supeden sonra davetliler kendilerini muayyen iskelelere götürecek vapurlara bindiler. Bütün tenvirata rağmen gece karanlıktı, Boğazda ve Haliçte kesif bir sis ortalığı kaplamıştı. Vapurlar köprüye ancak sabahın dördünde varabil-

mişlerdi. Çok tuhaf olmuş, köprü açıktı: Balo elbiseleriyle yüzlerce kişi köprünün kapanmasını bekliyorud...

Şair Leylâ Hanım da «Sultan Abdülâziz han hazretlerinin Avrupa seyahatinden avdetlerinde gördüklerim» başlığıyla «Tasviri Efkâr» da çıkan hatıratında diyor ki:

Avrupadan avdeti şahane vuku bulacağı zaman bir akşam babam: «Kızım, valide efendimiz emir buyurdular, sarayı hümayuna gideceksin, hazır ol» dedi. Bu müjde beni pek sevindirdi. O sevinçle koca kız yerimde duramıyordum.

Babam «giyeceğin entari ile beraber bir de manzume hazırla» dedi. Sandığıma koştum. Ortası açık filizi, kenarı bir karış genişliğinde beyaz üzerine renkli leylâklı gayet güzel bir kumaş çıkardım, hemen biçtim, diktim, başım için de beyaz, hafif bir serpuş yaptım. Kenarını ensiz iyi dantelle süsledim, bir tarafına küçük bir dal leylâk kodum, uzun beyaz eldivenimi, pabucumu hazırladım, yazdığım manzumeyi beğenmedim, padişaha takdime lâyık görmedim, verdim.

Teşrifatı şahanenin denizdeki merasimine Gümüşsuyunda Rasim paşanın konağından baktım. Önde kılavuz, iki tarafta istikbale giden donanmış büyük, küçük vapurlar, ortada padişaha mahsus güneşli sancak çekilmiş zatı şahanenin rakip olduğu büyük zırhlı, arkada maiyeti seniye vapurları göründü. Padişahlarını istikbal için ahalinin isticar ettikleri şirket vapurları, romörkörler, çatanalar Boğazdan çıkıp selâma dizildiler. Pek çoğu geçemeyip limanda kaldılar. Denizin o ciheti hemen örtülmüştü desem caizdi. Bayraklarla donatılmış deniz vasıtalarının hareketleri, rengârenk dalgalarile başka bir letafet kesbetmiş olan deniz şükûfezara benzemişti. Bütün halk ayakta bekliyordu. Padişah geçerken sahilden ve denizden aksendaz olan (padişahım çok yaşa) avazı, muzıkaların selâm havaları göz-

gelin odası gibi müzeyyen ve âmade idi. Sabahlara kadar karı kızan, çoluk çocuk kemali asayiş ve emniyet ile seyrü temaşa ve kesbi tenezzüh eylediler. Valide hanı, Mısır çarşısı, Asmaaltı, Hasırcılar tarafı ve Beyoğlu caddesindeki dükkânlar fevkalâde tezyin olundu...»

İşte ağustosun 7, 8, ve 9 cu geceleri bu türlü bir fevkalâde dekor ve görülmemiş şenlikler içinde geçti. Bu üç gece zarfında sarfolunan para sekiz milyon frank tahmin edilmişti.

Her sene (rumî) haziranın 13 çü gününe tesadüf eden cülûs gecesi sadrıâzamın sahilhanesinde büyük bir ziyafet tertibi mutat idi. Bu sene o gün seyahate tesadüf etmişti. Ziyafet verilememiş, avdette iki şenliği birleştirmek daha münasip görülmüştü. Onun için perşembe gecesi Âli paşa Bebekteki konağında pek mükemmel bir ziyafet vermişti. Aynî ziyafet cuma gecesi tekrar edilmişti.

Akşam saat onda Şirketi Hayriye vapurları misafirleri rıhtıma çıkarıyorlardı. Yalının medhalinde genç yaverler kollarını madamlara takdim ediyorlar, onları salonlara götürüyorlardı. Âli paşa resmî elbisesini giymiş, bütün nişanlarını takmıştı. Misafirlerini tâ kapıdan karşılıyor ve hepsini iltifatkâr bir tebessümle selâmlıyordu. Takdim merasimi bittikten sonra davetliler salonlara dağıldılar. Bu güzel geceden istifade için serlere, bahçelere girdiler. Büyük salonda, tâ sabaha kadar, dansedildi. Sarayı hümayun muzıkası en güzel havaları çalmakta idi.

Boğaza hâkim olan dağın tepesine kadar uzayan tenvirat hakkında tafsilât vermek zaiddir.

Yarı geceye doğru davetlilere parlak bir büfe açıldı. Evvelâ madamlar oturdular, sonra erkekler geldiler. Supeden sonra davetliler kendilerini muayyen iskelelere götürecek vapurlara bindiler. Bütün tenvirata rağmen gece karanlıktı, Boğazda ve Haliçte kesif bir sis ortalığı kaplamıştı. Vapurlar köprüye ancak sabahın dördünde varabil-

mişlerdi. Çok tuhaf olmuş, köprü açıktı: Balo elbiseleriyle yüzlerce kişi köprünün kapanmasını bekliyorud...

Şair Leylâ Hanım da «Sultan Abdülâziz han hazretlerinin Avrupa seyahatinden avdetlerinde gördüklerim» başlığıyla «Tasviri Efkâr» da çıkan hatıratında diyor ki:

Avrupadan avdeti şahane vuku bulacağı zaman bir akşam babam: «Kızım, valide efendimiz emir buyurdular, sarayı hümayuna gideceksin, hazır ol» dedi. Bu müjde beni pek sevindirdi. O sevinçle koca kız yerimde duramıyordum.

Babam «giyeceğin entari ile beraber bir de manzume hazırla» dedi. Sandığıma koştum. Ortası açık filizi, kenarı bir karış genişliğinde beyaz üzerine renkli leylâklı gayet güzel bir kumaş çıkardım, hemen biçtim, diktim, başım için de beyaz, hafif bir serpuş yaptım. Kenarını ensiz iyi dantelle süsledim, bir tarafına küçük bir dal leylâk kodum, uzun beyaz eldivenimi, pabucumu hazırladım, yazdığını manzumeyi beğenmedim, padişaha takdime lâyık görmedim, verdim.

Teşrifatı şahanenin denizdeki merasimine Gümüşsuyunda Rasim paşanın konağından baktım. Önde kılavuz, iki tarafta istikbale giden donanmış büyük, küçük vapurlar, ortada padişaha mahsus güneşli sancak çekilmiş zatı şahanenin rakip olduğu büyük zırhlı, arkada maiyeti seniye vapurları göründü. Padişahlarını istikbal için ahalinin isticar ettikleri şirket vapurları, romörkörler, çatanalar Boğazdan çıkıp selâma dizildiler. Pek çoğu geçemeyip limanda kaldılar. Denizin o ciheti hemen örtülmüştü desem caizdi. Bayraklarla donatılmış deniz vasıtalarının hareketleri, rengârenk dalgalarile başka bir letafet kesbetmiş olan deniz şükûfezara benzemişti. Bütün halk ayakta bekliyordu. Padişah geçerken sahilden ve denizden aksendaz olan (padişahım çok yaşa) avazı, muzıkaların selâm havaları göz-

lerimizi sevinç yaşlarile doldurdu. Ben padişahın limanı teşrif ettiğini görünce arabamı hemen saraya koşturttum. Haremi hümayundaki istikbal merasimine yetişemedim. Valide sultanın ve padişahın huzurlarına sonra kabul buyuruldum, ayrıca iltifata mazhar oldum.

O gün aliyetüşşan hazeratının ve bütün saray halkının kıyafetleri pek hoş idi. Yeşil rengin maksada ermek ve sevinç alâmeti olduğunu biliyordum, ama o gün yeşiller giyecekleri hatırıma gelmemişti. Tesadüfen entarimin yeşilli olması beni müsterih ve memnun etti.

Aliyetüşşan hazeratı pek açık yeşil renkler üzerine kıymettar beyaz dantel geçirilmiş uzun etekli giyimlerle başlarına taç gibi mücevher başlıklar, gerdanlarına kıt'aca küçük, kıymetçe büyük gerdanlıklar takmışlardı. İhtiyar kalfalar düz, yollu, benekli yeşiller, orta yaşlıları beyazla karışık açıkça yeşiller giymişlerdi. Gençlerin çoğu beyaz muslinden entarilerinin münasip yerlerini sun'î küçük yeşil yapraklarla, çimenlerle tezyin etmiş, bellerine ensiz yeşil kordelâ bağlamışlardı.

Artık üç etekli entarilere ve şalvarlara gençler rağbet etmiyorlardı. Entarilerin modası bir etekli idi. Bir ucu bele ilişitrilen etek uzun iç etekliğinin üstüne serpilip sürüklenirdi. Kıyafetlerine uygun serpuşlarını, taranmalarını da kendilerine yakıştırmışlar, moda salkımlı pırlanta küpeleri, tarakları, madalyonları ile ziynetlerini ikmal etmişlerdi...

O günkü sevinçle çehrelerinde görünen saadet gülümsemesi, iltizamî olarak dağınıkça taranıp rengin yanak ve alın üzerine tel tel dökülmüş zerrin saçlı başlar, sevimli hayal gibi ince muslinin altından görünen omuzlar, kollar yaz günlerinin rakit havasında cabeca görünen ince hafif beyaz bulut içinden çıkan, fakat nazarlar incitmiyen güneş şuaları kadar lâtif bir manzara teşkil ediyordu.

O levhayı temaşa ederken ondan evvelki devirde giyi-

len sırmalı, pullu entarilerle büyük büyük mücevherler gözümün önüne geldi... Her şey zamanın âdetine bağlı; evvelki devirde bu kıyafetle meydana çıkılmazdı. Şimdi o evvelki kıyafetle çıkılsa gözlere hoş görünmiyecektir. Bence her ikisi de güzel.

Akşam üstü Kanlıcaya, yalımıza döndüm.

Yemekten sonra sahile indik. Sultan efendi teşrif etti, gündüzkü giyimi ile idi. Rıhtıma yürüdük. Kayık, daima kullandığı beyaza yakın gayet açık renk cilâlanmış, kenarının ve içinin oyma tahtalarının bazı yerleri ince yaldızlanmış, kayığın renginde çuha döşemeli, ayni kumaştan tırtıl saçaklı ehramlı, üç çifte idi...

Yeniköye kadar çıktık, sahile yakın akıntı ile Ortaköye inip avdette Bebekten Anadoluya geçtik. Saraylar, büyük yalılar avizelerle, fanuslarla, binlerce fenerlerle, pek müşaşa' donatılmıştı. Dağlardaki ağaçlara, zemine o kadar çok fener ve kandil konmuştu ki, müzehhep levha zannolunuyordu. Aralardaki aylar, yıldızlar, renkli yazılı manzumeler pek hoştu. Ezcümle Mısırlı Zeynep Hanımefendinin Bebekteki dağı nazarrüba idi. Yüksekte o akşamın hesabile yapılmış bir ay, karşısında bir yıldız, daha uzaklarda takım takım yıldzlar, küçük fenerlerle teşkil olunmuş (saman oğrusu (voie lactée) dedikleri küme yıldızlar, hasılı karşımızda gayet mahirane taklit ve tersim edilmiş bir sema görüyorduk...

Kanlıcaya kadar çıkıp açıldık. Üzerimize birdenbire kuvvetli beyaz bir ziya aksetti: Dönüp bakınca bizim saraydan geldiğini gördük. Doğrusu şaşaladım, meğer seyrimiz esnasında yer yer görüp de mehtap fişengi sandığım aydınlık bizim donanmaya ilâve edilen büyük elektrik ziyası (projektör) imiş.

Denizin yarısını geçtik. Kayığın başı yukarı çevrilip biraz daha yakın duruldu. Füsunsaz ziya ayağına çektiği binlerce kayıklar, sandallar içindeki halkı gûya şimin

elile okşuyordu. Herkes hem projektöre, hem donanmaya hayran olmuş, kalmış duruyordu.

O levhaya haylı yaklaştık, teferrüatı da göründü:

Zemine üç sıra büyük fanus dizilmiş, tahminen dört metre kadar irtifaın aşağıki rub'u gayet küçük sisli fanuslarla düz kaplanıp mütebakisine zarif bir şekil verilerek aralardaki boşluklara zümrüt, yakut, inci renklerinde büyücek fanuslar yerleştirilmiş, elmastıraş kesme billûrdan pırlanta gibi parçalar konmuş, üst kenarın oymalarının tepeleri de ayni renklerde tek tek kürelerle tezyin edilmişti. Rıhtım boyunca uzanan o nur, musanna duvarın ortasına yapılan tâkın içinde geride loş bırakılmış mahal yeşil fenerleri, turuncu kürecikleri ile uzakta bir portakal bahçesi gibi görünüyordu.

O bi misal donanmanın tarif ve tavsifi beğenildiği gibi kolay değil; hayali gözümde kalan ruhefza letafetinden bu kadar beyan edebildim.

Tenvirat takımının, hattâ mumların da Avrupadan mahsus ısmarlanıp getirildiğini, hattâ tertip eden ustanın da oradan celbedildiğini nedimelerden işittim. Yedi bin liraya geldiğini de onlar söylediler...

Perşembe günü vükelâ, muhtelif milletler patrikleri, çeşit çeşit külâhları ve rengârenk libasları ile hususî bir dekor vücude getiren ruhaniler... Dolmabahçe sarayına giderek huzura çıktılar ve padişahın iltifatına nail oldular. Rum patriki kendi ve diğer ruhanî reisler namına rumca bir nutuk irad etti ki resmî tercemesi şudur:

«Şevketlû padişahımız efendimiz,

«Bilcümle tebaai şahaneleri şerefi didarı mülûkânele-
«rinden mahrum oldukları müddetçe egerçi vükelâyı fiham
«bendelerinin dikkat ve gayretleriyle kemali emnü rahatta

«bulunmuşlar ve milel ve mülûki mütehabbei garbiye cani-«binden ibraz olunan merasimi faikai tazim ve tekrimin «istimaile kesbi mefharet ve meserret etmişler ise de firkatı «şahanelerinin müstelzim olduğu gam ve keder tarif olun-«maz mertebede idi. Şimdi zatı şevketsimatı hümayunları-«nın üfkı şeref ve iclâlden sahai memaliki saltanatı seniye-«lerine güneş gibi pertevefşan olmasile yed-i müeyyedleri-«ne vediai rabbaniye olup hüsnü hal ve istirahatı balleri «kaziyesine her güna mesaii celile ve measiri hayriyei mü-«lûkâneleri şayan buyurulan milel ve akvam cümleten ye-«niden dünyaya gelmiş gibi şadü handan olarak selâmetle «azimet ve kemali afiyetle avdeti hümayunları vukuunu «müyesser buvuran Rabbülmüteal hazretlerine hamdü se-«na ederler. Bunu rüesası bulunduğumuz milletler tarafın-«dan hakipayı şahanelerine arz ile beraber çakerleri dahi «şevketlû efendimizin tahtı âli bahti osmanîde müeyyed ve «müebbed olmaları ve herhalde refeti Davud ve hikmeti «Süleyman delili harekâtı şahaneleri olarak âzamı amalli «şehriyarileri olan tezayüdü şan ü şevketi devlet ve terakkii «saadeti hal-i tebaa ve raiyet hususunda mazharı hüsnü «muvaffakiyet olmaları ve bununla namı namii tebaa per-«verilerinin ilelebed ziveri sahaifi tevarih olmasını eltafı «bi nihayei ilâhiyeden niyaz ederiz.» (*).

(*) **Bu nutkun fransızça tercemesi zeyledilmiştir:**

Sire!

...

Les fidèles sujets de Votre Empire, qui grâce à la sagesse et la prévoyance de Vos Ministres, ont joui. pendant l'absence de Votre Majesté Impériale de la paix et de la protection des lois, applaudissaient vivement aux démonstrations sympathiques dont Votre Majesté Impériale était l'objet de la part des princes et des peuples amis de l'Occident, et des honneurs qui Lui étaient rendus.

Les sujets de Votre Majesté n'en éprouvaient moins la plus vive affection pour leur Souverain absent et le retour heureux de Votre Majesté a répendu, à l'instar du soleil levant, la joie et le bonheur sur tous Ses sujets. heureux de saleur, dans la Personne Auguste de Votre

Bu nutku Kostaki Adosides efendi terceme etmiş, sultan Aziz de lütfen şu cevabı vermiştir:

« Tebaam namına beyan eylediğiniz tebrikâttan dolayı pek mütehassis oldum. Tebaamın menafiini temin için hiç durmadan çalışmağı daima bir vazife addettim. Fakat bugün, avdetim münasebetile gösterdikleri sevinçten ziyadesile mahzuz ve mütehassis olduğum halde, anlıyorum ki tebaamı saadeti hale mazhar kılabilecek mesaiyi bir kat daha artırmak lâzım geliyor. Daima temenni edeceğim şey, tebaamı hakîm ve münevver bir idareden istifade ettirmektir.»

Bundan sonra patrik ile diğer ruhanî reisler tarafından takdim olunan teşekkürnameleri ellerinden bizzat almış ve: «Milletdaşlarınıza selâmlarımı söyleyiniz» demiştir. Bu münasebetle kiliselerde ruhanî âyinler, padişahın ömür ve afiyeti için dualar edilmiştir.

Saffet paşa, elçilerin en kıdemlisi olmak itibarile, Rusya sefiri general İğnatiyefe resmen tezkere yazarak, kordiplomatikin de, avdeti üüteakip, Dolmabahçe sarayında huzura kabul buyurulacağını bildirmişti. Buna binaen aynı günde elçiler de müsûl şerefine nail olmuşlardı.

Sultan Aziz halkın candan tezahürlerine bir şükran mukabelesi olmak üzere o gece yatına binerek Boğaziçinde

---

Majesté le Souverain chéri qui n'a jamais cessé de se préoccuper de leur bien-être, pour la gloire et la grandeur de Son nom.

Ainsi animé de joie et plein d'enthousiasme, Vos fidèles sujets adressent des actions de grâce au Souverain des Souverains qui et pendant sa main, puissante sur celui qu'il a appelé à régner sur cet Empire, à ǝʌɹǝsǝɹd Ses jours précieux et l'a rendu de nouveau à Ses Etats. entouré d'une gloire nouvelle.

...

Sire!

...

En venant déposer aux pieds de Votre Trône Impérial le juste tribut de ces sentiments de Vos sujets, Vos fidèles servlteurs, moi-même, Votre fidèle sujet serviteur, j'adresse au Tout - Puissant l'humble et fervente prière de Vous conserver glorieusement sur le Trône d'Osman, avec la bonté de David et la sagesse de Salomon, pour le plus grand bonheur de tous les peuples dont il Vous a confié le gouvernement.

bir tenezzüh yapmış ve İstanbul ahalisini - tıpkı Mısırdan dönüşünde olduğu gibi - coşturmuştur.

9 ağustos cuma günü Ayasofya meydanı, Sultan Ahmed civarı, Divanyolu iğne atılsa yere düşmez sözüne uygun bir halk kalabalığı ile, asker ve polisler ile dolmuştu. Çünkü sultan Azizin «selâmlık resmi âlisi» ni orada yapacağı, yani cuma namazını Ayasofyada kılacağı anlaşılmış idi...

Hünkâr bu gece de İstanbul, Galata v.s. yerlerde yapılan şenlikleri seyir ve temaşa etmiş ve hepsini takdir ederken halkın şiddetli ve sürekli alkışlarına iltifatkâr mukabelelerde bulunmuştur.

Taşrada da, Babıâlinin tebliğatı veçhile, üç gün üç gece şenlikler yapılmış, hafif cünha ile mahbus olanlar koyverilmiştir. (Memuriyeti mahsusa) ile Pizren tarafında bulunan Afif bey o havalide yapılan mükemmel şehrayın v.s. hakkında Sadarete telgrafla malûmat vermişti.

Trabzon, Edirne, Hüdavendigâr, Cezairi Bahrisefit, Bosna, Tekirdağı, Ankara, Konya vilâyetleri ile Filibe, Sakız, Yenipazar, Hersek, Cebeli Lübnan mutasarrıflıklarından ve diğer yerlerden kezalik Sadarete arizalar gönderilerek, avdet münasebetile yapılan eğlenceler hakkında izahat arzolunmuştu.

Bütün bu mektupların karakteri birdir. Yalnız bazılarında görülen tabirler daha ziyade dikkati çekecek mahiyettedir. O azmanın idare memurlarındaki zihniyet ve kabiliyeti göstermeğe yarayacağını sandığım bu tabirlerden birkaç nümune vermek faydasız olmasa gerek:

Cebel mutasarrıfı Davud efendi 18 ağustos 1283 tarihli arizasında «...hiçbir güna teklif ve ilhaha müstenit olmaksızın mücerret kemali şevku muhabbetlerinden naşi umum ahali meskenlerini ve dağ tepelerindeki köylüler de mevki ve evlerini kandiller ve şulelerle donatıp o günün gecesinden başlıyarak bir geceye diğer gecenin ve beri keçeye öbür keçenin müsabakatı şartile üç gece şenlikler ve sahile

yakın yerlerin bu halini gören mahaller ahalisi dahi gelip onlarla birlikte ruşenlikler eylemişlerdir. Cebel halkının kalblerine dikilen nasihatlar ağacı iyi yemişler vermiş, hepsi itaat ve inkıyad göstermekte bulunmuştur. Bunu arz vesilesiyle ubudiyet davasını isbat eylerim» diyor.

Erzurum valisi Mehmed Reşid paşa: «Padişahın mufarekati cümleyi ruhsuz bir kalıp mesabesine koymuş» idi; avdet haberinden tebaanın (kâffesi taze hayat ve fevkalâde memnuniyet ve mübahat iktisab) etmiştir;

Ankara valisi Seyid Ali paşa: Padişahın saltanat merkezine dönüşü «nevidi mefharet bedidi» hakka ki bilûmum ahali ve reaya kullarına ve hassaten heyeti umumiyei bendegânemize mucibi meserret ve şadımanî ve müstevcibi huburi cavidanî» olmuştur;

Edirne valisi Hurşid Mehmed paşa: Farizai zimmeti ubudiyet ve tabiiyetten olduğu veçhile... maaliftihar elden geldiği mertebede tanzifat ve tanzimati lâzıme ve tesviyei turuk maddelerine itina olundu»;

Diğer mektubunda hulâsaten: padişahın Edirne tarikile döneceği haberi üzerine hazırlıklar yapılmış ise de Varna yolu ile avdet olunmasından dolayı herkese mahzuniyet tari olmuştur (!);

Trabzon valisi Esad Muhlis paşa ve Cezairi Bahrisefid valisi Esseyid Ahmed paşa: Memleketin her canibi nice nice eşkâli mahsusada müretteb kanadil ile donatılmış olduğu misillû... sayei şahanede mükemmelen tertib ve davet olunan suvareye madamalariyle beraber bilcümle düveli mutahabbe konsolosları ve memurini mevcude ve müteahhayizanı sunufi ahali ve eşraf elbisei resmiyeleriyle gelip fevkalmutad icra kılınan sanayii nariye ve tertib edilen levazımı mesariyeden iktibası envar olunduğu...»

Konya valisi Tevfik paşa: Padişahın avdeti «beşareti cihan kıymeti vasılı mesarı iftihar olıcak bilcümle ahali taraf taraf icrayı şehrayin ve şadımanîye meblâğı iktidar-

larını sarfettikleri gibi» hükûmetçe dahi «reşadetlû Çelebi efendi hazretleri ile sair çelebiyan ve vücuh ve âyan ve memurini daiyane mükemmel ziyafet keşide» edilmiştir;

Sakız mutasarrıfı Mustafa Necib bey: Padişahın «bu kere biddevleti velikbal Derisaadetlerine bastı bisatı izzü iclâl buyurdukları havadisi kalibi biruh mesabesinde olan cismi esdikaneme hayatı taze bahşetti»;

Bosna valisi Şerif Osman paşa: «Vilâyet kapı kethüdalığından 25 temmuz 83 tarihli aldığım müjdei telgrafide padişahımız efendimiz hazretlerinin kemali devlet ve saltanatla temmuzun yirmi altıncı günü makarrı saltanatı şevketâyeti mülûkânelerini teşrif buyuracakları istibşar olundukta Cenabıhakkın bu lütfü celili ilâhisine dilteşnei tahassür ve intizar olan kulları kemali şadi ve iftihar ile üç gün üç gece icrayı şehrâyini süruru şadimaniye ibtidar ile...» diyor ve Travnik mutasarrıfı Esseyyid Mustafa Hulûsi dahi ayni nakaratı tekrar ediyordu.

Konya çelebisi Mahmud Sadreddin, Edirne metropolidi Kirilos tarafından da doğrudan doğruya Sadarete birer mektup gelmişti. Bunların ikisi de dua ve senadan ibarettir ve mustalâh olmakla berabeı sarf ve nahiv hataları ile doludur. Nitekim Şerif Abdullah paşanın mektubu ile Mekke ahalisi tarafından tanzim olunan arapça mahzarda dahi dikkate değer bir şey yoktur. Vilâyetlerdeki azlıklar namına mahallî valilerine verilmiş olan tebrik ve teşekkür mektupları hemen bir mealdedir ve lâftan ibarettir.

Hiçbir faydası olmadığı için, bunlardan misal vermekten vazgeçtim.

Şimdi şairlerin ne dediklerine bakalım. Fakat, padişahın memlekete dönmesi münasebetile, evvelâ coşanlar kimlerdir? Onları görelim. Bu isimleri gazetelerde bulamazsınız. Manzumelerini matbuata gönderenler şunlardır:

1) Yenikapı mevlevihanesi hücerenişinlerinden Mehmed İzzet dede,

2) Divanı Muhasebat azasından hacı Emin bey,

3) Burdur kaymakamı esbak Raşid efendi,

4) Çıldır sancağı kaymakamı sabık Galib paşa,

5) Âmedî hulefasından Memduh bey (sonra Dahiliye Nazırı),

6) Rüsumat Emaneti Muavini Şakir efendi,

7) Babıâli mütercimi sanisi Halis efendi,

8) Trabzon hanedanından Emin Hilmi efendi,

9) Meclisi Valâ Başkâtibi Mahmud Celâl bey,

10) Beyrutta Hadikatülâhbar muharriri Halil Huri efendi.

Bunlardan bazıları manzumelerini kâh bir arzuhale leffederek, kâh tanıdıkları bir zat delâletile Sadaret makamına takdim etmşler ve hiç şüphesiz caize beklemişlerdir. Galata mektebi Rüşdisi muallimi evveli Rüstem Vasfi de bu kabildendir. Sadrıâzam aldığı manzumeleri, ki şüphesiz hiç okumamıştır, Mabeyne takdim, her biri için bir atiye ihsan olunmasını arzetmiştir.

Sadrıâzamın tensibi dikkati çekecek mahiyettedir: Emin bey, Galib paşa ve Tahir beye yalnız padişahın mahzuziyetinin tebşiri, Hakkı beyin hâmil olduğu beşinci rütbeden nişanın dördüncüye tebdil kılınması; Said efendiye iki bin beş yüz, şair Hayri efendiye - sabiki misillû - üç bin; Babıâli duacısı hoca Hayri efendiye ve Burdur kaymakamı Raşid efendiye bin beşer yüz; Takvimhanei âmire başmusahhihi Necmeddin ve Evkaf mektubi odası telhisat mümeyyizi Siret efendilere biner, Hoca İbrahim Refet efendiye yedi yüz elli, İzzet dedeye beş yüz ve sair tarihler eshabına dahi - teşrifat marifetile ve münasibi veçhile taksim olunmak üzere - üç bin iki yüz elli kuruş, yani topyekûn 150 lira.

Garibi şu ki diğer bir tezkere ile Hadikatülâhbar mu-

harririnin manzumesi Rüstem Vasfi efendinin tanzim eylediği tarihle birlikte huzuru hümayuna arz ve Halil Huri efendiye beş bin iki yüz kuruş atiye verilmesi teklif olunduğu halde zavallı Vasfi efendi hiç kale alınmamıştır. Bunda bir kasıd mı, bir zuhul mü var? bilinemiyor. Mabeyn Başkâtibliği de tezkere hamişinde yalnız evvelkine ait teklifin iradeye iktiran ettiğini beyan ediyor ve Vasfi efendiden asla bahsetmiyor.

Ufak bir atiyeye dahi nail olamıyan ve aslında gayet güzel bir talik ile yazılmış bulunan manzumenin bazı beyitlerini ve tarih beytini aşağıya yazıyorum:

Padişahı bahrü ber sultanı İskender sefer
Hızrı rehber sayei eltafı Rabbülâlemin
. . . . . .
Buldu teşrifi hümayunu ile sergi şeref
Bu şeref kim görmeye Paris nazirin badezin
Bir müverrih geldi Vasfi söyledi tarihi tam
Avrupa mülkün seyahat eyledi şahı güzin (1284)

Memduh paşanın kasidesi çok uzundur, fakat nakle değmez. İşte bir iki beyti:

Hayrı makdem ey şehi pür satveti kitisitan
Avdetinle şadıman oldu kulubu bendegân
Nev benev buldu cihan feyzi kudumundan şeref
Eyledin kişver bekişver lütfü ihdan neşri şan

Meclisi Vâlâ Başkâtibi Mahmud Celâl beyin kasidesi her nedense Takvimi Vekayi ile de neşrolunmuştur. Ona binaen buraya tamamını yazıyorum:

Meclisi Vâlâ Başbâtibi saadetlû Mahmud Celâl bey efendi hazretlerinin avdet münasebetile tanzim ettiği beyitler:

Hamd ola lütfü hudaya kim bu mülk ü millete
Şehriyarı madeletkâr oldu han Abdülâziz
Niyet ü fikri imarı mülke masruf olmağın
Vazıı bünyanı âsar oldu han Abdülâziz
Zatı bir hurşidi rahşandır ki şarktan garbedek
Sayesazı çarhı devvar oldu han Abdülâziz
Avrupa'yı an teşrifile şadan eyledi
Baisi tenviri enzar oldu han Abdülâziz
Hasreti mağmum u meyus eylemişti cümleyi
Avdetile nuri didar oldu han Abdülâziz
Bu tevarihimle tebşir eylerim mülke **Celâl**
Nazımı ahval ü her kâr oldu han Abdülâziz
İmparator etti davet mülküne ba ihtiram 1284
Mecdü lütf ile icabet kıldı han Abdülâziz 1284
Eyledi teşrif Paris şehrini ikballe 1284
Makdemine cümleyi celbetti han Abdülâziz 1284
Londra şehrin temaşa eyleyip ba avni hak 1284
İzzü ikbal ile andan geldi han Abdülâziz 1284
Kıldı İstanbula avdet şehriyari pür himem 1284
Ola müjde Avrupadan geldi han Abdülâziz 1274

«Türk» lâkabile maruf divan sahibi Galib paşa da, kendine hâs üslûp ile, şu kıt'ayı yazmıştır:

Çelebe çok şükür olsun ulu sultan geldi
Gozümüzün bebeği şahı felekşan geldi
Gitduğundan beru cansuz gala galmışduk hep
Gelmesünle yeniden godemüze can geldi

Rum patriki Grigoriyos doğrudan doğruya sultan Azize sunduğu teşekkür arizası ve kendi irad ettiği nutuk ile iktifa etmiyerek, Adadaki Papaslar Mektebi öğretmenlerinden İliya Pandelides tarafından yazılan ve Yuvanaki Zoğrafos tarafından bestelenip, Bizans kilise musikisine göre, notaya alınmış ve padişahı karşılarlarken Rum çocuklarına okutturulmuş olan manzume ile tercemesini ve

Nasliç kazası ile köyleri tarafından gelen iki tane mahzarı da Sadarete takdim eylemiştir. Bundan dolayı Patrik Grigoriyos'a hünkârın mahzuriyeti tebşir olunmuş, manzumeyi yazanla besteleyene beşer bin kuruş atiye ihsan edilmiştir.

Sinod meclisini teşkil eden metropolitlerin ve Rum cemaati muteberlerinin mühürleri ile mühürlenmiş olan ve altın varakla yazılmış bulunan bu teşekkür arizası aynen şudur:

Şevketlû, kudretlû, mehabetlû, azametlû veliniimetimiz padişahımız efendimiz hazretleri,

Dersaadette mütemekkin Rum ahalisi bu kere bişşevketi veliclâl darüssaltanatı seniyyelerine şeref vukubulan avdeti hümayun-i şevket makrun-i cenab-i tacidarilerinden dolayı vecibe-i tebrik ve tehniyet vesilesile südde-i seniyye-i hazret-i padişahilerine arz-ı measir-i sıdk-ü ihlâsa mücaseret ederler. Esnay-ı gıyab-ı şahanelerinde zimam-ı umur-i memleket mevdu-i yed-i istihalleri buyurulan vükelây-ı izam-ı saltanat-ı seniyyelerinin rüşd-i reviyyetleri semeresi olarak umum ahali bervefk-ı matlûb-ı âlî mütemetti-i nimet-i emnü asayiş olup şeref-i didar-ı cenab-ı şehriyarilerinden mahrumiyetleri mucib-i mahzuniyetleri olmuş ise de zat-ı şevketsimat-ı hazret-i padişahi hakkında Avrupanın her tarafında ibraz olunan kemal-i tevkir ve izaz güşzed-i mübahatları oldukça müteselli olmuşlardır. Tevarih-i Osmaniyede misli namesbuk olan işbu seyahat-ı pür mes'adette zat-ı muallâsımat-ı şehriyarileri hem mesaii memduha-i sabikalarının ecr-i cemiline nail ve hem de ittihaz buyurulan tarik-i selâmetrefik-i terakkide bir kat daha sebatı kadem gösterilmesi için teşvikat-ı azimeye mazhar olmuşlardır. Bundan böyle enzar-ı âlem taraf-ı eşref-i hazreti padişahilerine bir kat daha müteveccih olduğundan tebaa-i sadıka-i şahaneleri temenniyat-ı halisası dergâh-i ilâhide karin-i kabul ve umumen Avrupa halkı

indinde rehin-i sitayiş ve tahsin olan evsaf-i celile-i mülûkâneleri ahalinin saadet-i hali ve Devletin şevket ve iktidarı ve âlemin sulh-ü salâhına vasıta-i hüsnü husul olmasını Cenabı Rabbülâleminden niyaz ederiz olbabda ve herhalde emr-ü ferman ve lütfü bi payan hazret-i menlehülemrindir.

Rebiülâhir 1284

Ermeni ve Protestan milletleri namına Ermeni patriki tarafından bir takrir ve protestan milleti tarafından bir arzuhal ile bir manzume verilmiştir. (Patrikhanei Ermeniyan) takririnde, avdet münasebetile «cümlemiz yeni baştan kesbi hayatı taze ve istihsali süruru namütenahiye» ettik, «müstağrak olduğumuz bahrı süruru âcizanemizden bir katra olmak üzere «arzediyoruz deniliyordu.

Arzuhale bağlı manzume şudur:

Padişahım daim olsun şevketin
Âlemi doldurdu şanü şöhretin
Cane kâr etmişti narı firkatin
Etti İstanbul'u âbad avdetin.
Görünce nuru cemalin ey şehinşah
Keder mahvoldu bizden hamdülillâh
Vücudun hıfzede ekdardan Allah
Çekerken hasretin tam bir buçuk mah
Etti İstanbul'u âbad avdetin.
Ey adalet menbaı kânı ereb
Buldular feyzi kudumun Şark u Garb
Görse İskender buna eyler aceb
Çekmede iken firakın ruzu şeb
Etti İstanbul'u âbad avdetin.
Bu seyahat âleme bahşetti can
Dikti hem dünyaya bir âli nişan
Şevketü şanınla bin yaşa heman
Def'olup gitti dem-i serd-i hazan
Etti İstanbul'u âbad avdetin.

Ey adalet kânı vey nuru basar
Tuttu eltafın cihanı serteser
Rahmedip nazmımıza eyle nazar
Mısra-ı hamis nisar eyler güher
Etti İstanbul'u âbad avdetin
1284

Rum çocukların okuduğu manzumenin tercemesile - Kadıköy metrepolidi Bay Maksimos'un gayret ve himmeti eseri olarak elde edilen aslı da, bir vesika olmak itibarile, aşağıya dercedilmiştir:

Padişahımız efendimiz hazretlerinin Avrupadan avdeti münasebeti ile tanzim olunup Yani Zağrafos Geyveli tarafından (Mahur) makanu üzerine bestelenmiş ilâhidir.

Ey şehirlerin hâkimesi, kalk, şan ve şerefini istikbal etmek için kalk

İşte garptan kahraman imperatorun, şanlı olarak, avdet ediyor.

Azimeti büyük muvaffakiyet, müvasalatı büyük müzafferiyettir.

Ey şehir halkı, Cenabı Hakka şükret ki kader, böyle mühim bir mücizenin bu asırda vukuunu emretmiştir. Şu veçhile ki, şarkta tülü' eden güneş garpta tülü' etsün. Ve milletleri ve dost devletleri teshir etsin.

Koca şarkın ümitlerinin yıldızını muhtelif lisanlar ile konuşan milletlerin halkı ve Hükümdarı gördüler, Şevketliler Hükümdarı Hükümnarlar, Hıristiyanlar Osmanın silâhdarını saffeti kalb ile gördüler.

Ey şehir sevin. Ey mes'ud milletler cüşühuruşa geliniz! Hasret çektiğiniz Hükümdarınız geldi, Sevdiğiniz Padişahınız işte geldi.

Hoş geldiniz ey Türkiyenin Milliyetperver Padişahı. Yaşa! Milletlere hayat ve Hükûmete ruh veren Padişah Yaşa!

Α Σ Μ Α

Ε Ι Σ Τ Η Ν

ΕΚ ΤΗΣ ΕΥΡΕΘΕΙΣΗΣ ΕΠΑΝΟΔΟΥ ΤΗΣ Α.Μ.

ΜΕΓΑΛΕΙΟΤΗΤΟΣ ΤΟΥ ΣΟΥΛΤΑΝΟΥ

Μελοποιηθέν παρά Ἰωάννου Ζωγράφου Κέβελη

Ἦχος ἐπτάφωνος (Μαχούρ)εἰς χρόνον δισσοῦν

Ἐγειρου εἰς ὑποδοχήν τῆς δόξης σου ἐγείρω,
τῶν πόλεων ἡ βασιλίς. Ἰδού ἀπό ζεφύρου
ὁ ἥρως Αὐτοκράτωρ σου δεδοξασμένος ἥκει,
οὗ ὁ κατόπλους θρίαμβος ὡς ὁ ἀπόπλους νίκη.

Ἀδε δόξαν, πόλις, τῷ Θεῷ, παρ' οὗ τό λήλυκοῦτον
προώρεστο τερόστιον εἰς τόν αἰῶνα, τοῦτον·
ὁ τῆς Ἕωας ἥλιος, εἰς ἄδυν ἀνατείλας,
φυλάς κατεγοήτευσι καί βασιλείας φίλας.

Εἶδον ἀλλόθροοι καί, καί κυβερνήσεις εἶδον,
τό ἄστρον τῶν τῆς γηραιᾶς Ἀνατολῆς ἐλπίδων,
καί κραταιοί τόν κραταιόν, σκηπτοῦχοι τόν
σκηπτοῦχον,
Χριστιανοί τόν τοῦ Ὀσμάν ἠγάσαντο ξιφοῦχον

Ὦ, χαῖρε πόλις καί λαοί εὐδαίμονες σκιρτᾶτε!
ἐπ' ἐστίᾳ ἀ ᾠθούμενος. Ἰδού ὄν ἁρπάτε.
Ὦ πάρεσο, φιλόλαε, Μονάρχα τῆς Τουρκίας
καί ζῆθι τῶν λαῶν ζωή, ψυχή τῆς βασιλείας.

(*) Bay Maksimos'un himmet ve inayetile elde edilmiş olan bu manzume Bay Mirmroğlu tarafından terceme edilmiştir.

Yahudi cemaati de 7 rebiüssani 1284 tarihli bir şükran arizasını doğruca Sultan Abdülâzize takdim etmişlerdi. Hahambaşılık makamının resmî mührünü ve yüzlerce imzayı taşıyan bu ariza da türkçe yazılmış, kenarı altın varakla ve çiçeklerle süslü, arkası yeşil bez kaplıdır. İşte metni:

Cenabı mukallibüledvar tealâ şanühu an idrakülakl velefkâr hazretleri şevketlû mehabetlû kudretlû kerametlû azametlû padişahı âlem zillullah fil'âlem efendimiz hazretlerinin vücudü kimya nümudi seniyei hümayunun her saatini feyzi cedid ve mücellâyı tevfik ve teyid ederek an bean inşirahı derun ve inbisatı mülûkânelerini müzdad ve cemi' ekdarı kevniyeden masun ve envai sürur ve sefaya makrun ve ziveri efzayı erikei şevket taçdarileri kâffei mefarik enam üzere sayebanü rünumun buyursun âmin sümme âmin. Bilcümle milel ve akvamı muhtelife haklarında mahza hayr olup şeref efzayı vuku olan seyahatı seniyeleri müddette cümlemizin hayat ve zindegânımız selb olur derecede meyus kalmış olduğumuz halde bu kere mesadet bahş vuku olan avdeti meali menkabeti hümayun cenabı padişahilerile memaliki muazzamei saltanatı seniyelerinde mütevattın bulunan mileli muhtelifenin çeşmi nabinaları dünyayı görmüş vakur didar lâmiülâsarlarile tenvir buyurulmuş olduğundan her sınıf tebaai saltanatı seniyeleri ve alelhusus milleti âcizanemiz fevkalâde gariki lüccei mesar olmuş ve memnuniyeti azime ile malâmal bulunmuş olduğumuzdan seyahatı seniyei padişahilerinin ve asitanei şevket aşiyanei mülûkâneleri makdemi feyzi cenabı cihandarile olduğunun min gayri haddin tebrik ve ibrazı teşekkürile âyini ubudiyetimiz üzere vecibei duayı bilhayr afiyeti vücudü hümayunları yad ve residei kubbei asüman kılındığı karini ilmi âlemşümuli cenabı cihanbanileri buyurulmak üzere mahzarı umumîi bendegânemizin terkim ve takdimine ictisar olundu. Olbabta ve herhalde

ve katıbei ahvalde emrü ferman ve lütfü ihsan şevketlû mehabetlû kudretlû azametlû padişahımız efendimiz hazretlerinindir.

Gariptir: Bu avdet İstanbulda oturan bir İtalyan şairine de ilham vesilesi olmuş. Aslı pek ahenkli olan bu manzumenin harfiyen tercemesi şudur:

Selâm sana, ey mehib ve büyük hakan
Selâm sana aziz sultan!
Bugün huzurunda herkes tazim ile eğiliyor.
Avdet ederken ayağını bize çevir!

Seni tebcil eden bu nağmeler
İman ve sadakatin hakikî nişaneleridir,
Biz sürur içinde sana doğru koşuyoruz
Bu da sıdku muhabbetimizin delilidir.

Tahtı hümayununu Cenabıhak esirgesin
Bugün her yürekten bir dua
Arşa doğru yükseliyor
Senin için saadet dileyor.

Selâm sana, ey vatana dönen hakan
Herkes tazim ve tevkir için seni bekliyor
Yola in ve gel, acele gel
Gel milletini tesliye et.

Seni seven bu millet
Ki seni avazelerle karşılıyor
Yaşa ve çok yaşa sesleriyle selâmlıyor
Lütfen onu tahattur et!

A. Manzoni adını taşıyan bu yabancı bizim bütün şa-

ırlerimizden daha güzel, daha sade ve daha mânalı bir kaside yazılmamış mıdır? Bunda caize kasdı yok; resmî makamlara da sunulmamış. Samimî ve emsaline - bence - faik!

SİYASÎ TEZAHÜRLER

Seyahatın akisleri devam ediyordu. Lord Derbi, tatil münasebetile, İngiltere parlâmentosunda söylediği nutukta, hünkârın seyahatına temas ederek, ezcümle demiştir ki:

«Âli Osman padişahı gibi şanlı bir hükûmdarın ziyare-«tinden dolayı vatanı tebrik ederim. Çünkü müşarünileyh «şehinşah hazretlerinin bu seyahatı iki Devlet arasında cari «meveddet ve müsalemetin istikbalde de teyidini mucib o-«lacak, mülkümüzün türlü türlü terakkilerini ve Devletimi-«zin ittihaz eylediği serbest meslekten dolayı hasıl olan iyi «netceleri, ki muhtelif ahali sınıfları arasında mevcud olan «itilâf ve muvaneset bağlarını ve insaniyet ve medeniyet «eserlerini görüp, İngiltere ile çeşitli münasebetlerde bu-«lunmaktan dolayı kendi mülkünde büyük tesirler olmuş «olacağında iştibah edemem.»

Müzürüş paşanın 8 ağustos tarihile Hariciye Nezaretine göndermiş olduğu mektuptaki izahata göre, Derbi, bir gün evvel Lord Mayor tarafından nazırlar şerefine verilmiş olan ziyafette dahi padişahın seyahatından sitayişle bahsetmişti. Bundan dolayı Hariciye Nazırı Fuad paşa Londra sefaretine yazdığı cevapta lord Derbiye teşekkür edilmesini bildirmişti.

Daha başka tezahürat da vardı. Matbuatta Türkiye lehinde yazılar intişar edip duruyordu. The Morning Post, Daily News, Wekly Dispatch, The Daily Telegraf gibi birçok gazetelerde çıkan yazılar umumiyetle şu mealde idi:

Sultan Azizin ziyaretine alelâde bir hâdise nazarile bakılamaz. Şark İmparatorluğumuzu teşkil eden muhtelif

ahalinin büyük bir kısmının manevî şefini bu memleketlerin hakikî hükûmdarının büyük bir ihtişamla kabul edişi Britanya Hindistanı müslümanları ile onları uzaktan idare eden kraliçeyi rapteden bağları kuvvetlendirmeğe hizmet edecektir. Onlar Emirülmüminin olan sultanın, dinine merbut kaldığı halde, Garbin kâfirlerile daha serbest surette karışmış olmağı gayrı kabili telif bulmadığını anlıyacaklardır...

§ Hiçbir hükûmdarın Osmanlı tarihinden ânî ve geçici vak'aları bertaraf edeceği farzedilemez. İslâmiyet kendi kendini birçok tarikatlara ayırıyor; çünkü Afrika, Hindistan ve Arabistan müslümanları artık İstanbul'dan nazarî bir otorite beklemiyorlar. Tük İmparatorluğunun müntehaları felce uğramış, merkezi de pıhtılaşmıştır. Bu ölü uzva hayat vermek için bir mucize lâzımdır. Öyle ise Abdül-Aziz han Şarkı olduğu gibi Garbı da gördükten sonra Babıâliyi yeniden tensik edebileceğine ve onu gelecek nesillerin cereyanlarına bağlıyabileceğine kani olabilirse mucizeyi meydana getirecek imanı kendinde bulmuş olacaktır...

(Unita Caotlica) adlı gazetenin bir yazısı hıristiyan dünyasında büyük tesir yapmıştı. Bu yazıyı kısmen iktibas ediyorum:

«Rivayet ederler ki Şark rahiblerinden biri (Sen Piyer) in yüzüncü yıl dönümü münasebetile Romaya gelerek Papaya şu vechile hitab etmiştir: Muhterem Peder, dünyada katolik kilisesine, onun kanunlarına ve kaidelerine riayet eden bir kimse daha vardır, o da Türk sultanıdır.

«Bu nutuk hakikaten irad olunmuş mu? bilmiyoruz. Bildiğimiz bir şey varsa o da şu ki Türk padişahı kilisenin takdirine lâyıktır. Filhakika Romada yeniden basılmış bir berat vardır ki mündericatı bütün hükûmdarlar için imtisal nümunesi olmağa lâyıktır.

«Bahse mevzu olan berat tamamile müzehhebtir ve sultan Aziz tarafından Suriye katolikleri patriki İğnas - Filip - Herküs'e verilmiştir.

«Berat 29 cemaziyelevvel 1283 yani 8 teşrinievvel 1866 tarihlidir.

«Zatı şahane beratta Antuan Samhirinin vefatı üzerine Herküs'ün kilise işlerini tedvire ehil olduğuna hükmedildiğini beyan ediyor. Elverir ki - diyor - Herküs'ün ehliyeti Papa tarafından tasdik olunsun... Berat, bir rahibin idaresi altına giren katoliklerin ona tabi olmalarını emir ve hükûmet memurlarından herhangi birinin Antakya Patrikhanesine aid kilise veya manastırlara herhangi bir suretle müdahale etmesini veya herhangi bir suretle engel olmasını nehyeylemektedir...»

Bu yazıdan bahseden gazetenin birisi diyor ki:

«Unita yanılıyor. Osmanlı hükûmetinin Antakya Patrikine karşı yaptığı muamele **istisnaî değil, umumî bir kaidedir.** Aynı himaye bilâtefrik bütün mezheplere bahşedilmiştir. Bu cihetle Türkiye, şimendiferlerle Avrupaya bağlandığı vakit, serbest fikrin penahı olacaktır.

«Kur'an tetkik olunursa şu kanaata varılır ki dünyada hâlen mer'î olan semavî kitaplar içinde modern medeniyetin icapları ile, dinî ve siyasî hürriyet ile ondan daha ziyade telifi mümkün hiçbir kitap yoktur.»

Müsavat ve adalet prensiplerine de o devir hükûmetince, hususile bizzat sultan Azizce riayet olunduğu bahse mevzu olmuş ve Abdül-Aziz han hakkında şöyle bir rivayet çıkmıştı:

«Eğer bir müslüman ile bir hıristiyan suya düşselerdi her birine birer el uzatırdım.»

Bu sözü hünkâr belki söylememiş, fakat cülûsundan beri adlü müsavatı filen tatbik etmişti.

Bu yazılar seyahatın Avrupada yaptığı tesirlerin devam ve bakasına yardım ediyordu.

AVDETTEN SONRA..

Sultan Aziz, avdetini müteakip, bir hattı hümayun neşretti. Seyahatta iken bilhassa nafia, maarif, ordu ve maliye işlerini inkişaf ettirmek bir zaruret olduğu kanaatini hasıl etmişti. İşte bu hattı hümayunda bahsettiğimiz kanaatini tamamen ve sarahaten gösterdi. Bu hat, Lord Derbinin yukarıya naklettiğimiz nutkuna da cevap sayılabilir. Metni şudur:

«Bu defaki seyahatımda Avrupamn mileli sairesi ve hükûmdaranı fehamet unvanı taraflarından gördüğüm delâili hayırhahî ve muhabbet hiçbir vakıtta unutulur surette değildir. Bundan dolayı hasıl olan memnuniyetimi payitahtımıza avdetle beraber bütün tebaai sadıkanemize ilân ile onları dahi hissemend etmeği arzu ederim. Cümlenin malûmu olduğu vechile akdemi ahassı âmalimiz memalikimizin mamuriyet ve asayişinin günden güne tezayüdü ve kâffei tebaanın her yüzden refah ve saadeti hallerinin ikmali kazıyeleridir. Bu makasıdı hayriyemizin gerek bilcümle tebaai devleti aliyemiz taraflarından ve gerek mazharı mihmannevazı olduğumuz düvel ve mileli fahime caniblerinden kemahiyehakkıha takdir olunduğunu gördükçe mahzuziyeti kalbiyemiz artmaktadır. Hükûmdaranca en tatlı mükâfat terakkii asayiş ve serveti umumî için masruf olan mesailerine tebaaları taraflarından kemali muhabbet ve sadakat ile mukabele görmek maddesidir. Binaenaleyh bu kere dahi bütün ahali canibinden meşhudumuz olan delâili aleniyei hulûs ve musadakat indimizde pek ziyade makbul ve kıymettar olduğundan bilcümle tebaamızın ezher cihet himayet ve sıyanetleri ve tezyidi mamuriyet ve rahatları vazifesi indimde bir kat daha teekküd etti ve deyni vacibülkaza hükmüne girdi. Beyandan müstağni olduğu ve her tarafta görüldüğü vechile medarı kıvamı düvel olan esbabı zahiriye ki beynelâhali ulûm ve maarifi

nafianın intişarı ve turuku maabirin tekessürü ve kuvvei berriye ve bahriyenin intizamı ve umuru maliyenin temini itibarı hususlarından ibarettir, bunların bir yandan terakki ve tevessüüne tarafımızdan kemakân himmet ve ikdam olunacağı gibi kâffei vükelâ ve memurin caniplerinden dahi dairei vazifeleri dahilinde olarak bezli mesai olunması kat'iyyen matlûbum idüği ve her sınıf ahali taraflarından gösterilen hulûs ve sadakat ve müsafirimiz bulunan tebaai ecnebiye caniblerinden görülen âsarı memnuniyetin müstelzimi kemali mahzuziyetimiz olduğu cümleye ilân olunsun.»

Hünkâr, payitahta döndükten sonra misafirperverliklerini görmüş olduğu hükümdarlarla samimî münasebetler tesisine yahut mevcud olan münasebetlerin idamesine çalışmıştır. Meselâ, Paris sefiri Cemil paşa vasıtasile İmparator Napolyon'a bir name göndermiş ve iki at ihda eylemiştir. Yaver Muzaffer bey Hariciye Nazırının mektubunu da hâmil olduğu halde bu atları Paris'e götürüp sefir Cemil paşaya teslim etmişti.

Paşa metbuunun bu cemilesini hemen Hariciye Nazırı M. dö Mutiyeye bildirmiş ve padişahın namesi suretile tercemesini vermiş, İmparatordan da mülâkat istemiştir.

Eylûlün birinci günü mülâkat vukubuldu. Napolyon Osmanlı sefirini büyük bir nezaketle karşıladı. Sefir sultan Azizin mektubunu teslim edince Napolyon bu mektupta kendisine dair olan güzel ve okşayıcı sözlerden dolayı teşekkür etti. Sonra padişahın sağ ve salim İstanbul'a dönmüş olduğu haberinden ve hele avdeti müteakip islâhat yapmak tasavvurlarıyle padişahın iştigal eylediği yolundaki istihbarından pek ziyade sevindiğini söylemiş, bunları hünkâra arzetmesini elçiye tenbih eylemişti.

Cemil paşa hünkâr hakkında doğru, yanlış peyda olan fikirleri tashih etmek için şu tarzda lisan kullanmış-

tır: Haşmetmeab, metbuum zaten ülkesinin mamuriyetini arttırmak ve tebaasının huzur ve refahını genişletmek kasdında idi; bu kere Avrupaya vaki olan sehayatı hümayunları münasebetile o hususta beslediği fikir ve emelleri bir kat daha kuvvetlendirdi. İstanbul'a avdetlerinden beri yapılacak islâhatı bir ân önce müzakere etmek için bir komisyon teşkil buyurdular ve birkaç defa bizzat riyaset ettiler...

Sefir sözlerine devam etmekte iken Napolyon başka bahsa geçmiş, kendisinde sabit fikir tesirini yapan Girid mes'elesini açmış, «oraya aid ne havadisler var?» demiştir. Sonra bu isyan hareketinin hiçbir vakıtta sıhhati üzere tahkik edilmemiş olduğunu, Fransa konsolosunun müslümanlar ile hıristiyanlar arasında yine mukateleler vukua geldiğini bildirdiğini ima suretile söylemiştir.

Sefir buna karşı, hakikata uygun olarak, izahat vermiş:

— Haşmetmeab, demiş, düşmanlarımız Girid hâdiselerini daima tağyir ve tahrif ediyorlar. Bu cihetle hakikatin Avrupaca bilinmesi müşkül oluyor. Ancak işin ve vukuatın doğrusu şudur:

Serdarı ekrem Ömer paşa tarafından daha Arkadi vapuru tahrip olunmadan evvel isyan bastırılmıştır. Yunan eşkiyasından birkaç kişi kalmıştır, yakında onların da haydutluklarına son verildiği habrini alacağımızda şüphe yoktur. Hükûmetim Girid adasının ileride nasıl idare edilmesi lâzım gelir ve ahalisinin iyi surette geçinmeleri için ne yapmak icabeder yolunda bir islâhat ile meşguldür. Katil mes'elesine gelince: bu şayia da yalandır. Hakikat şudur ki asiler tarafından verilen sebebiyet üzerine bazı müslüman köylüler tarafından mukabil öcalmak zoru ile ve meşru müdafaa kabilinden olmak üzere vukua gelmiş bir şeydir. Bunu yapanlar derhal cezalandırılmışlardır. Gasbedilen şeyler de sahiplerine geri verilmiştir.

— Fakat, dedi İmparator, bu mes'eleden nasıl çıkılarağını bilemiyorum.

Cemil paşa şu mukabelede bulundu:

— Bu mes'elede ittihazı eslem görünen yol, Girid adası ahalisinin ihtiyaçlarına muvafık surette bir idare teşkilini padişahın ve Devleti aliyenin iyi niyetine bırakmaktan ibaretdir. İnanınız ki böyle yapılırsa Osmanlı Devletinin tebaasına karşı beslediği şefkatin yeni bir delilini göstermesine vesile verilmiş olacaktır.

Napolyon artık bu bahisde daha fazla durmamış, sözü Fuad paşanın Kırıma gidişine çevirerek:

— Rusya çarı, demiş, Hariciye Nazırının ziyaretini iyi telâkki etmiş diye haber aldım?

Cemil paşa Osmanlı Hariciye Nazırının seyahati tafsilâtını sefaretlere bildirecek kadar vakıtları olmadığını ve fakat Livadya seyahatının, sırf komşuluk hasebile, Devleti Aliye ile Rusya Devleti arasında bayağı âdet hükmüne girmşi olan ve çarın Kırıma gelişini tebrikten ibaret bulunan bir ziyaretten başka bir şey olmadığını söylemiştir. Sonra yüzbaşı Muzaffer beyin hünkâr namına getirmiş olduğu atları göstermiştir.

Napolyon bu hediyeyi çok değerli bulmuş, bundan çok memnun olmuştur. Sarayın havlısına inerek atları büyük bir dikkatle muayene ettikten sonra demiştir ki:

— Padişahınızın Paristen hareket ederlerken ihsan ettikleri atlarla bunlar çok kıymetli birer yadigârdır. İndimde dünyalar değer. Teşekkürlerimi Padişaha arzediniz.

Diğer taraftan, Berlin sefiri Aristarki bey de Hariciye Nezaretine, «seyahatı hümayun» un tesirleri hakkında dikkate şayan bazı malûmat vermiştir. Sefaretin 27 ağustos 1867 tarihini havi olan bu mektubunu - lisanını biraz değiştirmek suretile - aşağıya yazıyorum:

«Pasav'da zatı âlilerinden ayrıldıktan sonra, seyahat münasebetile buraca yapılan masrafların hesaplarını gör-

düm ve sonra doğruca Koblens'e ve Ems'e gittim. Orada haşmetlû Kral ve Kraliçe ile görüştüm. Hünkâr namına yaptığım tebliğattan Kral ve Kraliçe mahzuz olduklarını söylediler. Padişahımızla görüşmekten hasıl eyledikleri şeref ve mes'adetin tesiri altında iken bir de bu suretle rağbete nail olduklarından dolayı hassaten teşekkür eylediler. Sizden (Hariciye Nazırından) o derece memnuniyet beyan ettiler ki haiz olduğunuz evsaftan bir nebzecik bahsetmek mecburiyetinde kaldım.

«Kral hazretleri, Padişahın hareketi esnasında sizin vasıtanızla kendisine vaki olan tebşirleri tekrar etti ve bunların husul sahasına çıkmalarını itimatla beklediğini iyma eyledi.

«Kraliçe şehzade Yusuf İzzeddin efendinin güzelliğine ve nezaketine meftun olmuştur. Gerek Kraliçe ve gerek kız kardeşi prenses Şarl, Hünkârın Koblens sarayında ikametlerinin yadigârı olmak üzere, ayrı ayrı kâğıtlar üzerinde birkaç kelimeyi havi bir yazı istiyorlar. Bunu Padişahın yadigârı olarak, Koblens sarayında Hünkârın oturdukları dairede muhafaza edeceklerdir. Yusuf İzzeddin efendi ile maiyeti şahanede bulunmuş olan bazı zabitlerin ve silâhşorların fotoğrafya ile alınmış resimleri gönderilecek olursa Kraliçenin aşuri derecede mahzuz olacakları derkârdır.

«Koblens'de maiyeti şahaneye tayin olunmuş olan zevatın familyalarıyle Kraliçe hazretleri birinci musahibesine ihsan buyurulmuş olan hediyeler teslim olundu. Çok ziyade iyi tesiri görüldü. Bundan dolayı teşekkür etmektedirler.

«Berlin'e avdetimde Prens Şarl'e verilen murassa Osmanlı nişanını, Kraldan müsaade alarak, teslim tetim. Bu teslim şöyle olmuştur: Prens hazretleri beni ve Aziz beyi fevkalâde olarak Potsdam sarayında yemeğe davet etti. Nişanı alır almaz «Egl Nuar» nişanının asılarağı yere taktı

ve şükranlarının Padişaha arz ve tebliğ edilmesini rica etti. Yemek esnasında da Padişahın afiyeti temennisiyle bir nutuk söyledi.

«Koblens şehri fakirlerine ihsan buyurulmuş olan 15 bin frank atiyyenin teslimi keyfiyeti garip bir hâdiseye bais olmuştur. Şöyle ki: «Koblens şehremini ile aramızda teati olunup suretleri gönderilen evraktan da anşılacağı üzere, Hünkârın bu atiyyesine hiçbir vakıtta dokunulmayıp, yalnız işliyecek faizinden her sene hasıl olacak mikdarın Koblens'e teşrifi hümayun günü olan alafranga temmuzun 24 de fakirlere tevzi ve ita olunmasına şehremanetince karar verilmiştir...»

Yukarıda sefir Cemil paşa vasıtasile İmparator Napolyon'a bir «namei hümayun» gönderilmiş olduğunu yazmıştım. Ayni mektup İngiltere Kraliçesine, Prusya Kralına ve Avusturya İmparatoruna da yazılmıştır. Vakıâ çok ağdalıdır. Fakat mâna ve nüktelerle doludur. Tahlili ile uğraşmıyacağım. Üslûbunu da değiştirmeğe kıyamıyorum. Bu vesikayı aynen buraya geçirmekle iktifa ediyorum:

Memleketimize muvasalatla beraber mülâkatı behçet ayatı hükümranilerine nail olduğum zamanda gerek zatı haşmet simatı imparatorileri ve gerek hanedanı fehamet nişanı hükümranileri canibinden ve alelûmum ahalileri tarafından görmüş oldutum âsarı mihmannüvazi ve hatirsaziden dolayı betekrar teşekkür etmek ihtiyacını hisseyledim. Nezdi haşmet vefdi hükümdarilerinde geçirmiş olduğum günleri en mes'ud zaman addederek kemali memnuniyet ile tahattur ve evsafı mehasin ittisaflarını hişanı hayrendişanım yanında tezekkür eylemekte ve cenabı bülend elkabı imparatorilerile bizzat tahsil etmiş olduğum ülfet ve devleteyn beyninde teyemmünen mevcud olan münasebatı halisai vifakiyyeye medarı kuvvet olduğunu izhar

ettikleri âsarı şadımanî ile ahalimizin dahi his ve takdir eylediklerini kemali memnuniyetle görmekteyim. Savbi haşmet evbi hükümranilerine derkâr olan ihlâsı deruni vefa meşhunumuzun âsarını hemişe ibrazdan hali olmıyacağım misillû duayı bekayı ömrü ikballerile müdavim olduğum bimennihilmevlâ rehini ilmi fehamet karini imparatorileri buyurulduktа her halde savbi bekahanî devamı veddü muhadenetlerile mübahi kılınmak mültemesi mahsustur. 13 Rebiüssani 1284

★

Bu seyahat vesilesile nişanlar ve hediyeler verilmiştir. Bunların tam bir listesini tertip etmeğe imkân bulamadım. Elde edebildiğim malûmatı - sıraya riayet etmeksizin - aşağıya yazıyorum.

Maiyeti şahanede Fransaya seyahatlarını muhtir olmak üzere, Napolyon tarafından «İmamı evveli hazreti şehriyarî sabık semahatlû Hayrullah efendi hazretlerile Mabeyni hümayun ikinci kâtibi Hilmi efendiye» murassa birer enfiye mahfazası ve «Tersanei âmire miralaylarından Mehmed beye» bir kronometre saat gönderilmiştir.

Sultan Aziz tarafından Viyanada saray memurlarına ve huzuru mülûkânede yapılan talimde bulunmuş olan zevat ile zabitlere verilen hediyeler şunlardır:

S. A. le Prince de Hohenlche	Murassa enfiye mahfazası
S. E. le Conte Grennville	
S. E. le » Grünne	
S. E. le » Belleyarde	
S. A. le Prince Ed. Schevarzenberg	
Mr. le Colonel Mondel	
Mr. le Capt. Baron de Teufenbach	
Mr. Raimond	murassa bir yüzük,
» . Schüohs	murassa bir iğne,
» . Mörans	» » »

Sarayı İmparatorî Nazırı Prens dö Hohenlöhe tarafından 18 birinci teşrin 1867 tarihile Viyana sefaretine bir teşekkür mektubu gönderilerek, kendi ve sarayın diğer memurları namına teşekkürlerinin hakipayi şahaneye arzını ica etmiş, İmparatorun yaveri tarafından da sefir Haydar efendiye 16 birinciteşrin 1867 tarihile gönderilen teşekkürname takdim olunmuştur.

Sultan Aziz İstanbul'a avdetinden sonra Tulon valisinin madamasına elmas ile müzeyyen ve zikıymet bir kıt'a gerdanlık ihsan buyurmuştur.

★

Sultan Azizin Avrupa seyahatı iki büyük ve meşhur veziri, kendisine sadık oldukları nisbette münevver olan, islahat emrindeki teşebbüslerinde metbularına büyük hizmetler ifa eden, «devletin siyasetini meharetle tedvir» etmeğe muvaffak olan Âli Paşa ile onun gibi işlerinre muvaffak, fakat onun tamamile aksi bir tabiatta, Avrupa meşrepli, lâtifegü, zarif, lüzumunda gayet ciddî, fakat mübalâtsız göründüğü zamanlarda bile islâm usul ve kaidelerine son derece riayetkâr Fuad Paşayı çok yormuştu.

Fuad Paşa «bu seyahatın iras eylediği meşakkattan» ve diğer bazı sebeplerden «vücudça vehin hasıl etmeğe başlıyarak» İstanbul'a avdet ettiği vakit Âli Paşaya:

«İşte Efendimizi salimen getirip lalasına teslim ediyorum; fakat ben de bittim...» demişti.

Bu sözler 47 gün devam eden seyahat esnasında hükümdar ile vezir arasında ne çetin bir yaşayış tarzının hü-

küm sürmüş olduğunu bütün belâğatile anlatıyor, ve hattâ Sultan Azizin bu seyahat esnasında Fuad Paşaya - âdeta canından bezdirecek mertebede - hakaretler yapmış ve paşanın haddi zatında müptelâ olduğu kalb hastalığının şiddetlenmesine sebep olmuştur yolunda dolaşan şayiayı teyid ediyor.

3 ilkteşrin 1943 - Kadıköy

S O N

HATİME

Bu risaleyi iki yılda yazabildim. Resmî vesikaları elde etmek, mevzuu ilgilendiren tafsilâtı bulmak, kontrol etmek ve tamamlamak için sarfettiğim emekler ve çektiğim zahmetler tarif edilemez.

Bununla beraber, sevgili okuyucularım, sizi memnun ettiğime hiç kani değilim: Marmaranın güzel kıyıları geçilir, kopardıkları alkışların gulgulesi işitilen adalara uzaktan bakılır, okadar sevilen sofralarda çeşit çeşit yemekler yenilip şuruplar içilirken; sonra Akdenizin Türk hamasetlerini semalara haykıran beyaz köpüklü dalgaları üstünde do laşılır ve Avrupa ile Atlas denizi hâkimesinin bizce bilinmiyen mamureleri gezilir ve harikalar görülürken, eminim ki, siz padişahın ne konuştuğunu, mücessem fetanet olan nazırı ile neler görüştüğünü, meşhudatından ne intibalar aldığını, hislerini nasıl ifade ve tebliğ ettiğini bu sahifelerde açık açık görmek isterdiniz; sarahattan mahrum sözler yerine, ima yolu ile anlatılmış vak'alar yerine siz «mizaci şahane» yi bir objektif gibi tesbit eden konuşmalar ve söyleşmeler bulmak, bütün resmî ve kuru muameleler arasında samimî mektuplara (*), kalb ve ruha aid menkabelere, biraz heyecan veren hikâyelere rastlamak arzu ederdiniz, herhalde bir fevkalâdelik beklerdiniz.

Ben de bunu çok istiyordum ve bunun için pek çok

(*) Sultan Azizin Aprupada iken valdesine göndermiş olduğu Topkapı Sarayı Kütüphanesine aid kataloğda gösterilen mektuplar, bu günkü hal ve şartlara binaen kütüphaneden alınamamıştır.

uğraştım. Fakat ne arşivde bir şey var, ne kitap ve gazetelerde. Mevzuun âdeta ruhu mesabesinde olan Fuad paşa merhum yazılı bir hatıra bırakmadığı gibi her iki seyahata iştirak etmiş olan diğer zatların yaşamakta bulunan uzak yakın akrabaları elinde de bir şey yoktur. Her müracaat ettiğim yerden menfi cevap aldım. Onun için sizi o şahane kafile ile gezdirirken, kuvvetle sezdiğim dileklerinizi yerine getiremedim. Maamafih ne duydum, ne işittimse - incecelemeğe lüzum görmeksizin - risaleme geçirdim ve gelecek nesillere malzeme hazırlamağa gayret ederken sizi tatmine çalıştım.

Sabık Londra Büyük Elçisi B. Rauf Orbay lütfen çok yardımda bulundu. Memuriyetinden ayrılmasaydı, şüphem yok ki, daha birçok muavenetlerini esirgemiyecekti. Bundan dolayı kendilerine hassaten şükranlarımı arzederim.

Vişideki sefirimiz B. Şevki ile Paris başkonsolosumuzun dahi ellerinden geldiği kadar yardım ettiklerini;

Harp halinde bulunan iki büyük Devletin Ankaradaki elçileri Sir Hugh Kançbul Hugeson ile Von Papen'in «Illustrated London News» mecmuasının bazı neşriyatına ve müteveffa Fransua Jozef'in imparatoriçe Elizabet'e yazdığı mektuplara müteallik ricalarımı lütfen kabul ve imkân dairesinde is'af etmek nezaketini göstermiş olduklarını şükranla kaydetmek isterim.

Macaristana taallûk eden bazı hâdiseleri tahkik edip bildirmesini bilhassa ve mükerreren istirham ettiğim ve Keçeci ailesine nisbeti hasebile kendisinden çok umutlandığım Peşte elçici Şevket Fuad da, gösterdiği alâkasızlık ile anılmağa lâyıktır!

Kusurlarımın bağışlanmasını, aziz okuyucularım, hepinizden dilerim.

27. VII. 1944

Ali Kemali Aksüt

BAŞLICA MEHAZLAR

1 — Başvekâlet arşiv dosyaları,
2 — Tarihi Osmanî Encümeni Meçmuası 49 - 62,
3 — Tanzimat Maliye Nazırları, Zeki Pakalın,
4 — Son Sadrıâzamlar, Mahmud Kemal İnal,
5 — Teceddüd Edebiyatı Tarihi, İsmail, Habib,
6 — Tarihi Edebiyat Dersleri, İbrahim Necmi,
7 — Tanzimat (Maarif Vekâleti neşri),
8 — Belleten (T. T. K. müteaddid nüshalar),
9 — Tarihi Ata,
10 — Âlemi İslâm (Mismerden mütercem),
11 — Tarihi Lütfi (El yazması, Pakalın'ın hususî kütüphanesi),
12 — Esfarı Bahriyei Osmaniye,
13 — Tarihi Ebülfaruk,
14 — İlk Büyük Muharrirler, Ahmed Rasim,
15 — Galib Paşa divanı,
16 — Takvimi Vekayi kolleksiyonu,
17 — 1863 - 1867 devresinde çıkan yerli ve yabancı gazetelerden ele geçirilebilenler,
18 — Tuna Vilâyeti Salnamesi,
19 — Nücumuzzahire Fi Ahvali Mısrılkahire,
20 — Voyage du Sultan Abdul-Aziz au Caire, Gardey,
21 — Histoire du Règne du Khédive İsmail, T, 1.
22 — Abdulhamid - le Sultan Rouge,
23 — La Porte Ottomane, B. Testa,
24 — La Turquie et l'Europe - 1867,

25 — La Turquie en 1864, Collas,
26 — La Turquie sous le Règne d'Abdul-Aziz, Milingen,
27 — Coup d'œil sur la Turquie et ses besoins Financiers, 1863, Maugery,
28 — La Turquie depuis 1850, Nicaise, Auguste,
29 — La Turquie et l'Europe, 1866 Balensi Ernest,
30 — La Turquie et l'Europe, 1867, Valmy.